

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տ. ԵՍԱՅԻ ՀԱՄԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ
Aghvan Catholicos
Sir Yesayi Hasan Jalalians

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՄԱՌՕՏ ԱՂՈՒԱՆԻՑ
ԵՐԿՐԻ**

An Outline of Aghvan history

Սրբիմասնակերպ
«Դիզակ պլյուս»
2007

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Ա - 495

**Գիրքը ճրագրարական է երաշխավորվել
Արցախի Թեքեյան մշակութային միության
նախագահության կողմից**

**Կազմեց՝ Արտո Մարտիրոսյան
Խմբագիր՝ Մխիթար Գևորգյան**

Հրատմող Կաթողիկոս Տ. Հասան-Ջալալյանց
Ա.495 Պարմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի- Մարեփանակերպ:
«Դիզակ պլյուս», 2007. - 224 էջ:

Աշխատությունն ամփոփում է 18-րդ դարի սկզբներին հայ և վրաց ժողովուրդների ազատագրական պայքարը՝ պարսիկ, թուրք և այլ զավթիչների դեմ, ինչպես նաև կապերը Ռուսաստանի հետ, Ռուսաստանի վարած քաղաքականությունը Անդրկովկասի նկատմամբ:

Գիրքը օգտակար կլինի պատմության մասնագետների և, առհասարակ, Արցախի պատմական անցյալով հետաքրքրվող ընթերցողների լայն շրջանների համար:

ԳՄԴ 63.3 (2Հ)

Գրքի պատրաստումը, նախաբանն ու ծանոթագրությունները՝ Արփո Մամվելի Մարտիրոսյանի:

© Ա. Մարտիրոսյան, 2007թ.

ISBN 978-99941-827-2-5

**ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆՑԻ
ՃԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԿԸ**

18-րդ դարի առաջին երեսնամյակի հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչներից էր Աղվանից կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանցը, ով սերել է 13-րդ դարի մշանավոր պետական, ռազմական ու քաղաքական գործիչ, սկզբնաղբյուրներում՝ «Արցախական աշխարհի ինքնակալ թագավոր» անվանված Հասան Ջալալ Դոլա Վախտանգյանի ազատաբաղձ ու հայրենասեր իշխանական տոհմից¹: Հավատարիմ մնալով անվանի նախնիների լավագույն ավանդույթներին, նա իր գիտակցական ողջ կյանքն անմնացորդ նվիրաբերել է հարազատ ժողովրդի ազատագրության սուրբ գործին:

Հարկ է նշել, որ Եսայի Հասան-Ջալալյանցի մասին շատ սուղ կենսագրական տվյալներ են հասել մեզ: Հայտնի է նույնիսկ, թե երբ է նա ծնվել: Անվանի պատմաբան Վ. Պարսամյանը հավանական է համարել 1665-1666 թվականները, ինչը սակայն, ըստ երեւույթին, որեւէ աղբյուրով չի հաստատվել²: Պրոֆեսոր Ա. Գ. Առաքելյանը, ներկայացնելով Եսայի Հասան-Ջալալյանցի կենսագրությունը, նշել է, որ «Հասանջալալյանների կենտրոնը Վանք կոչված ավանն է եղել», ինչն ականա հուշում է՝ Եսայու ծննդավայրը փնտրել հենց այդ բնակավայրում³: Իսկ Արցախի պատմությանը քաջատեղյակ պատմաբան Բ. Ուլուբաբյանը, չնշելով որեւէ սկզբնաղբյուր, մեկ այլ վարկած է առաջադրել. «[Գանձասարի Երեմիա օրինավոր կաթողիկոսի] փոխարենն աթոռակալ նստեց Եսայի Հասան-Ջալալյանցը, որ կոչվում էր նաև Քոլատակցի»: Հստակեցնելով իր միտքը, պատմաբանը փակագծերում շարունակում է. (Սա Հասան-Ջալալյանցների այն ճյուղից էր, որը բնակվում էր Գանձասարին մոտիկ Քոլատակ գյուղում (մերձ ի Հակոբա վանք)»⁴: Գանձասարի վանա-

կան համալիրից հարավ (վանքին կից) տարածված գերեզմանոցի տապանաքարերից մեկի վրա արձանագրված է. «ԱՅՍ Ե ԶԱՆԳԻՍՏ ՎԵԼԻՋԱՆԻ ՈՐԴԻ ԱՅՏԻՆԻՆ, ՈՐ Ե ԵՂԲԱՅՐ ԵՍԱՅԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ: ԹԻՒՆ: ՌՃԶ: (1721) ԷՐ»: Հրապարակելով այս արձանագրությունը, Բ. Ուլուբաբյանը նշել է, որ կաթողիկոսի հոր անունն «այլուստ հայտնի չէ»⁵: Մինչդեռ Րաֆֆին յուր ժամանակին գրել էր. «[Տասն եւ յոթերորդ դարում] Հասան-Ջալալյան իշխաններից նշանավոր էին երեք եղբայրներ՝ Երեմյա կաթողիկոսը, Վելիջան-բեկ 3-րդը և Մուլքի-բեկը: Երեմյա կաթողիկոսը վախճանվեցավ 1700 թվին: Վելիջան-բեկը վախճանվեցավ 1686 թվին և նրա որդի Եսային Երեմյայի փոխարեն կաթողիկոս դարձավ»⁶: Իսկ մինչ այդ, 1699-1701 թթ. Եսային եղել է Գանձասարի Երեմիա կաթողիկոսի տեղապահը⁷: Դրանից բացի, կարելի է մտածել, որ Այտինին վանքին կից գերեզմանատանն են ամփոփել ոչ միայն կաթողիկոս եղբոր շնորհիվ, այլև, թերևս, այն պատճառով, որ Հասան-Ջալալյանների գերդաստանը բնակվում էր անմիջապես Գանձասարի մոտակա գյուղերից մեկում: Հասան-Ջալալյաններին պատկանող Խաչենի գավառի հանրահայտ հոգևոր կենտրոնում՝ Գանձասարի եկեղեցում էլ, ըստ երևույթին, նա կրթություն է ստացել: Կռահել կարելի է, որ դա կաթողիկոս հորեղբոր կամքն է եղել և նրա հովանու ներքո էլ Եսային ստացել է ժամանակի համար լավագույն կրթությունը: Այդ հնարավորությունը նրան տվել է Գանձասարի հարուստ մատենադարանը⁸, որտեղ էլ նա հաղորդակից է եղել մեր մատենագիրների երկերին ու նրանցից քաղել հայրենասիրության դասերը: Հետագայում իր արժեքավոր երկի առաջաբանում նա ակնարկել է այդ մասին, դրվատանքով արտահայտվելով բոլոր նրանց մասին, որոնց գրքերից «սովորել» է⁹: Ուրեմն, ելնելով այս հանգամանքից և դատելով նրա գրական ժառանգությունից ու պահպանված վկայություններից, կարելի է պնդել, որ նա իր ժամանակի ամենաուսյալ ու լայն ճանաչման արժանացած

անհատներից էր: Խոսելով Եսայի կաթողիկոսի մասին, Լեոն գրել է. «մի վկայություն է, որ Ղարաբաղի լեռներում էլ, չնայած նրանց դժվարամատչելիության, կարելի էր հայկական աղբյուրներով ստանալ կանոնավոր և բարեկարգ մի դաստիարակություն: Ինչպես երևում է, Գանձասարն ուներ ոչ միայն լավ մատենադարան, այլև կարող ուսուցիչներ»¹⁰:

Հայտնի է, որ Եսային Աղվանից կաթողիկոս է հռչակվել 1702 թվականին: Սիմեոն Երևանցին նրա մասին գրել է. «Եսայի ոմն անդեն ինքընծայ լինի եւ նստի կաթուղիկոս յԱղուանիս ի ՌՃԾԱ (1702) թուռն, թարց գիտութեան եւ հրամանի Նահապետ կաթուղիկոսին մերոյ»¹¹: Սիմեոն Երևանցին, թեև գրել է, թե Եսային սկզբում չբարեհաճեց ձեռնադրվել Ս. Էջմիածնում և միայն Նահապետ կաթողիկոսի պահանջով ներկայացավ «ի սուրբ Էջմիածին, յոտս Նահապետին և զինքն ենթադրե իշխանութեան նորա», բայց երկու հայրապետների ջերմ հանդիպումը, Եսայուն սիրահոծար կաթողիկոս ձեռնադրելը և բոլոր թեմերին ու հոգևոր կենտրոններին նրան խոնարհաբար ենթարկվելու և վերջին ժամանակներում Գանձասարի ունեցած պարտքերն ու վնասները հատուցելու մասին կոնդակ տալը փաստում են նրանց լավ փոխհարաբերությունները¹²: Ակնհայտորեն, Եսային, որն ինչպես ստորև կտեսնենք, հեռատես ու նրբանկատ քաղաքականություն է որդեգրել, իր առաջնահերթ ձեռնարկումներից է համարել Ս. Էջմիածնի հետ ջերմ հարաբերություններ հաստատելը:

Եսայի կաթողիկոսի ուշագրավ ձեռնարկումներից էր Ռուսաստանի հայերին հասցեագրված օրհնության խոսքը (1702թ. դեկտեմբերի 7-ին)¹³: Այսինքն, Հայ Աղվանքի կաթողիկոսը, ի սկզբանե, հանդես է բերել դիվանագետի փայլուն իմաստիցիա և ձգտել է ոչ միայն իր ազդեցությունը տարածել, այլև փոխհարաբերություններ հաստատել հեռու և մոտիկ հարևանների հետ: Դրա ապացույցներից մեկը կարող է լինել Եսայի Հասան-Ջալալյանցի ուղևորությունը Սպա-

հան և Պարսից Սուլթան Յուսեյն Շահից հրովարտակ ստանալը, որի համաձայն՝ Գանձասարի կաթողիկոսության ենթակայության տակ էին ճանաչվում Ղարաբաղի, Գանձակի, Ջարգիբիլի և Շամախիի թեմերը¹⁴: «Ջամբոյի» վրա հղում կատարելով, այդ մասին Աշ. Յովհաննիսյանը գրել է. «1699 թվականին էջմիածնի հրամանով երեմիան աթոռակից կաթողիկոս է օծում իր եղբորորդի Եսայուն: Երեմիան մեռնում է 1700 թվականին: Նրա տեղը գրավելու համար 300 թուրման ծախսելով՝ 1701 թվականին Եսային կաթողիկոսության ռաղամ (հրովարտակ) է ստանում շահից»¹⁵: Դատելով մեզ հասած վավերագրերից, կարելի է փաստել, որ Եսայի կաթողիկոսի հոգեւոր իշխանությունը հոգեհարազատ էր նաև նշված տարածաշրջանների հայությանը, կամ էլ համապատասխան քարոզչական արդյունավետ աշխատանք է տարվել բնակչության շրջանում, ինչը հարուցված է եղել էջմիածնի հետ ազդեցության համար ծագած վեճերից ու տարածայնություններից: Շիրվանի հայ համայնքի դիմումում կաթողիկոս է ճանաչվում Եսայի Յասան-Ջալալյանցը, իսկ Սուրբ Էջմիածնի գերակայությունը մերժվել է¹⁶: Մի այլ վավերագրում Շիրվանի ու Շաքիի հայերը ոչ միայն հաստատել են Գանձասարի կաթողիկոսությանը իրենց հավատարմությունը, այլև բողոքել. «որք կամին զմեզ ցանկապատ առնել եւ անջատել եւ բաժանել ի նախնի և բուն Աթոռոյն մերոյ, այնպիսի մեք չենք կամեցողք...» և ապա հայտարարել. «...մեր աթոռն Աղուանից Աթոռն է, որ է սուրբ Գանձասար և մեր կաթողիկոսն նորին նստող կաթողիկոսն, որ է այժմս Եսայի կաթողիկոսն»¹⁷:

Ըստ Պավել Զորանյանի՝ Եսայի Յասան-Ջալալյանցը Գանձասարի կաթողիկոս էր 1701 թվականից, իսկ 1702թ., Սիմեոն Դ Խոտորաշենցի հակաթոռ կաթողիկոսի մահից հետո, միավորել է Աղվանից պառակտված կաթողիկոսական աթոռը¹⁸: Այս միտքը հաստատել է նաև Մ. Բարխուդարեանցը. «Սիմեոնի (խոտորաշենցի) մահուամբ (1701թ.) առվայր մի ուրախանում է հասարակությունն, որ վերջացաւ

ներքին խռովութիւններն և երկպառակութիւններն, վասն որոյ իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձնում է արտաքին, լափլիզող սուրերի վերայ: Միանում են բոլոր մելիքներն և եիզբաշիներն, որոշում են կազմել սղնախներ, այն է իւրաքանչիւր մելիք իւր վստահելի ամրոցում ամրանայ իւր ժողովրդով և զօրքով եւ մահու չափ պատերազմելով պահպանել իւր ազատութիւնը, ժողովուրդը և կրօնը... Իսկ զխաաւոր ժողովատեղին էր Գանձասարայ վանքն»¹⁹: Սակայն այս միավորումն, ըստ երևույթին, ժամանակավոր է եղել, որովհետեւ Եսայու գահակալության 5-րդ տարում (1707թ.) Ներսես անվամբ մեկը՝ բանադրված Սիմեոն կաթողիկոսի տոհմից, «կաշառօք եւ խաբէութեամբ օծանի կաթողիկոս խոչ և սատան Եսայեայ»²⁰: Այդպիսով, Երեմիայի և Սիմեոնի պայքարը փոխանցվել է նրանց ժառանգներին Եսայուն և Ներսեսին, մեծամեծ պարտքերի տակ ձգելով նրանց: Ցավոք նման երևույթներ տեղ են գտել նաև էջմիածնի կաթողիկոսության մեջ²¹:

Իրադրությունն ավելի է ծանրացել խաների ծնշումներից ու հարստահարումներից, որոնք բազմապատկվել են էջմիածնի ու Գանձասարի կաթողիկոսությունների և անդրկուրյան թեմերի վարչականորեն տարբեր ենթակայությունների պատճառով: Ուստի, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Էդ. Դանիելյանը, Եսայի Յասան-Ջալալյանցը գործել է մեծ նրբանկատությամբ: Հարկ էր նախ հաստատում ստանալ ուղղակի Պարսից արքունիքից, շրջանցելով շրջակա խանությունները, ապա և Սուրբ Էջմիածնից նվիրապետական ենթակայությունը կարգավորել, քանզի, ինչպես Սիմեոն Երևանցին է տեղեկացրել, Նահապետ Եղեսացի կաթողիկոսը մեղադրական թուղթ էր գրել Եսայի Յասան-Ջալալյանցի վերաբերյալ²²:

Ռուսաստանի հայությանը հասցեագրված օրհնության խոսքի շարունակություն կարելի է համարել Արցախի մելիքների անունից կազմված ու Մոսկվայի դեսպանական «պրիկազին» ներկայացված դիմումները («1703թ. մայիսի 7. Ղարաբաղի մելիքների ուղերձը

Պետոտոր Ալեքսեյիչին...», «1703թ. մայիսի 7. Ղարաբաղի մելիքների նամակը Թ.Ա. Գոլովինին...»), որոնք դաշնակիցներ գտնելու Եսայի կաթողիկոսի և հայ մելիքների նպատակասլաց ու եռանդուն գործունեության վկայությունն են²³:

Ազատագրական պայքարի համար դաշնակիցների փնտրտուքը նոր մակարդակի է հասել Իսրայել Օրու գործունեության շնորհիվ: Կարելի է համաձայնվել Բ. Ուլուբաբյանի այն տեսակետի հետ, որ դառնալով Յայոց Արևելից կողմանց հոգևոր առաջնորդը, Եսայի Հասան-Ջալալյանցը նպատակ է ունեցել իր ազդեցությունն ու իշխանությունը ծառայեցնել մելիքների ուժերը համախմբելու, պարսկական և ապա՝ օսմանյան բռնատիրությունից ազատագրվելու գործին, երբ նույն ժամանակ երևան եկավ Իսրայել Օրին՝ Ռուսաստանի օգնությամբ Արևելյան Յայաստանն ազատագրելու հատուկ ծրագրով: «Երջանիկ այս զուգադիպությունը ոգևորեց Եսայի կաթողիկոսին, և նա անմիջապես... դարձավ այդ ծրագրի կատարողը, Արցախի մելիքական ուժերի և Գանձասարի կաթողիկոսության բոլոր թեմերի հոգևոր ու աշխարհիկ առաջնորդների ղեկավարը»²⁴:

Օրիի ազատագրական պայքարի մոսկովյան ծրագիրը Եսայի կաթողիկոսի կողմից խանդավառությամբ ընդունվելը որոշ ուսումնասիրողներ պայմանավորել են Մոսկվայի, Աստրախանի և Ռուսաստանի ողջ հարավի վրա իր հովվապետական ազդեցությունը տարածելու Գանձասարի կաթողիկոսության նպատակով²⁵: Սակայն դա ոչ թե շահադիտական նկատառումներով է արվել, ինչպես փորձել է ներկայացնել խորհրդային պատմագրությունը, այլ Բ. Ուլուբաբյանի ճշգրտմամբ՝ հենց հայ ժողովրդի ազատագրումը հաջողացնելու, այդ սուրբ գործին Ռուսաստանի հայությանը ներգրավելու համար²⁶:

Եթե հաշվի առնենք նաև Պարսից արքունիքի կողմից 1699-1702թթ. անցկացված աշխարհագրին ու երեք տարվա հարկերի հավաքմանը հետևած դժվարին կացությունը, ինչի մասին Եսային

գրել է նաև իր երկում, ապա հասկանալի կդառնա, որ դրանից ելք գտնելու համար Գանձասարի կաթողիկոսն անպայման պետք է օգտվեր Օրու առաջարկած բեմագրով Ռուսաստանից զինական օժանդակություն ստանալու հնարավորությունը:

Օրիի առաջին այցելության պահին Եսային դեռևս կաթողիկոս չէր, իսկ Գանձասարի և Էջմիածնի միաբանները ծայրահեղ զգուշավոր վերաբերմունքի էին արժանացրել նրան: 1702 թվականին դառնալով դրության տերը, Եսային այլ քաղաքականություն է որդեգրել, Գանձասարը դարձնելով ազատագրական շարժման քաղաքական կենտրոնը, որտեղից ուղղորդվել են մելիքների ու նրանց զինակիցների գործողությունները: Ինչպես վերևում է նշվել, նոր քաղաքական գծի առաջին ազդանշանը Ռուսաստանի հայությանը՝ որպես իր հավատացյալներին, դիմելն էր (7.12.1702թ.):

Գնդապետ Իսրայել Օրու ղեկավարած ռուսական դեսպանությունը 1708-1709թթ. Պարսկաստանում տպավորություն է գործել հայության վրա եւ հնարավորություն ընձեռել թարմ ու արժանահավատ տեղեկություններ հավաքել իրերի կացության վերաբերյալ: Օրին Ռուսաստան է վերադարձել Եսայի կաթողիկոսի հետ, որպեսզի վերջինս ավելի սպառիչ պարզաբանումներ տար ռուսական արքունիքին եւ համոզեր կոնկրետ քայլեր ձեռնարկելու: Չի բացառվում, որ Եսայի կաթողիկոսն իր հերթին ցանկացել է անձամբ շոշափել ռուսական արքունիքի տրամադրությունները և համոզվել ռուսական կողմի մտադրությունների անկեղծության մեջ: Եսայի կաթողիկոսի ուղեւորությունն իրողություն է: Դա հաստատվում է Կապադակի գավառում 1887թ. գետնի տակից գտնված ճաշոց գրքի (1686թ. հրատ., ի Ս. Էջմիածին) վերջին թերթի վրա փետրագրիչով արված գրությունը, որը գրի է առել Մ. Բարխուդարյանը. «Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Եսայի Կաթողիկոս Աղուանից սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարայ ի ՌԵԿ (1711). թուխ Յայոց յունվարի ԻԵ(25). քանզի կամէի նաւել յերկիրն Ըռուսաց եւ ըստ խնդրոյ Ըռոմանոս քեւխային զայս սուղ

ինչ յիշատակարանս գծագրեցի ձեռամբ իմով, ի փառս Աստուծոյ, որ է օրհնեալ յաւիտեանս, ամէն»։ Այնուհետև Մ. Բարխուդարյանը շարունակել է. «Այս ինքնագիր տողերից վերև կարմիր թանաքով կնքուած է հայրապետական կնիքով։ Կնքոյ անջինջ մնացեալ բառերից կարդացուեցան միայն «Աղուանից կաթողիկոս Եսայի Զաւալեանց...»²⁷։

Օրին և Եսայի կաթողիկոսը Աստրախան են հասել 1711թ. օգոստոսին, որտեղ էլ անսպասելի մահացել է Օրին։ Ռուսական պաշտոնական գրությունների համաձայն, Օրիի հուղարկավորությունը տեղի է ունեցել Աստրախանի հայկական եկեղեցու բակում, լուսավորչադավան եկեղեցու ծեսով²⁸։ Աշ. Զովհաննիսյանը ենթադրել է, որ Եսայի կաթողիկոսը և նրա հետ ժամանած Աղվանից եկեղեցականները թաղման կարգ կատարելով, հարգանքի տուրք են մատուցել անժամանակ մեռած հայ քաղաքական այս գործչին...²⁹

Անվանի պատմաբանը հետամուտ է եղել նաև Օրու առեղծվածային մահվան պատճառների բացահայտմանը։ «Տարիների անհարկի լռությունից հետո, 1736 թվականին, Սինաս վարդապետը իր մի զեկուցագրի մեջ նշում է, որ նշանավոր իր ընկերը գեղակուր էր արվել»։ Այնուհետև Աշ. Զովհաննիսյանը շարունակել է. «Օրիի մահվան ժամանակ Աստրախանում գտնված Եսայի կաթողիկոսի՝ 1721 թվականին Պետրոս Մեծին ուղղված մի գրությունից պարզ է գրեթե, որ վարդապետի վկայությունը համապատասխանում էր իրողությանը»։ Սիւս թե ինչ է գրել Եսայի կաթողիկոսը. «Մեր մեծագրի եւ մելիք գատա եւ ձեր մեծության էլչի (ղեկական, լրաբեր, պատգամաբեր) կարգեալ Իսրայէլ Օռին, յորժամ եկն այս կողմս ամենայն խորհրդեան մերոյ հասու եղել եւ այս կողմս ամենայն խորհրդեան մերոյ հասու եղել եւ այս կողման ամենայն դիմաց ել ու մուտն իմացավ, թէ ծովեզերաց եւ թէ ցամաքայնոց, թէ զորաց եւ թէ հեծելոց եւ թէ կողմանց, որ մի միոջէ չի գրուիլ, ոչ ժամանեաց ի դուռն արքունի, որ ազգ առնէր մի ըստ միոջէ, այլ ճանապարհին չար նախանձա-

վոր մարդիկ այլ կերպով մահացուցին զնա։ Այլ ընկեր նորին Տիգրանակցի (sic) Սինաս եպիսկոպոսն, զոր բազում ժամանակ է ի դրան արքայի, նա յամենայնի տեղեակ է այս բանից անցելոյ...»³⁰։ Պատմաբանը կարծիք է հայտնել, որ Սինաս վարդապետը կարող էր «տեղյակ» դարձած լինել Օրիի մահվան մասին ոչ միայն Կրուշինսկուց (18-րդ դարի սկզբներին Սպահանում գտնված լեւ ծիզվիտ (1675-1756), որն իր հուշագրություններում բավական տեղ է հատկացրել Օրուն, և ենթադրաբար ուղեկցել է նրան ու ակնմատես եղել նրա մահվանը), որի հետ հանդիպել էր Մոսկվայում, այլ Եսայի կաթողիկոսից, որին այցելել է 1716 թվականին Գանձասարում³¹։

Լեոն Եսայի Զասան-Ջալալյանցին համարել է Իսրայել Օրու աջ բազուկը, երկրում ազատության վառ հույսի պահապանը։ Գանձասարի կաթողիկոսին տված անվանի պատմաբանի գնահատականը, կարծում ենք, լավագույնս է բնութագրում նրա տեղն ու դերը հայ ազատագրական պայքարում. «Այդ մարդն էր, որ եկեղեցու հովվի պաշտոնի հետ միացրեց զինվորական գործունեությունը։ Նա էր, որ Ղարաբաղի և Սյունիքի լեռներում հանդես բերեց զինված հայությունը։ Շատ բան չէր կարող անել Օրին, եթե նրա հետ միաժամանակ Գանձասարում չլիներ Եսայի կաթողիկոսը։ Պատմության ընթացքը շատ պարզ ցույց է տալիս, որ ազատության գաղափարը Օրիի հետ վաղաժամ գերեզման կմտներ, եթե Եսային իր վրա վերցրած չլիներ սկսած գործի շարունակությունը»³²։

Եվ իսկապես, Օրու գործը շարունակեց հայ մելիքների և հարյուրապետների «քաղաքական գլխավոր խորհրդատուն ու ղեկավարը՝ Եսայի կաթողիկոսը»³³, ով 1718թ. և հետագայում Պետրոս թագավորին գրած իր նամակներում հորդորել է նրան՝ ռազմական օգնություն ցուցաբերել ազատագրական դրոշ պարզած հայությանը։

18-րդ դարի առաջին քսանամյակին Իրանը հայտնվել էր ծանր վիճակում։ Դրանից օգտվելու հավակնություններով Ռուսաստանը և Թուրքիան զգալիորեն ակտիվացրին իրենց քաղաքականությունը

Անդրկովկասում: Թուրքիան ինքնիրեն հայտարարելով Անդրկովկասի ու Ատրպատականի «օրինավոր ժառանգորդը», սպառնում էր զինակալել այդ տարածքները: Ռուսաստանն իր հերթին թուլացած Իրանի ծանր վիճակից օգտվելով, հետամտում էր առևտրատնտեսական շահերին: Ըստ երեւոյթին, նախապատրաստվելով ներխուժել Անդրկովկաս, օսմանյան Թուրքիան հրահրել է Դաղստանի լեռնականներին կողոպտչական արշավանքներ ձեռնարկել Անդրկովկաս, ինչը հյուծում էր տեղի դիմադրողական ուժերին և պայմաններ ստեղծում թուրք զավթիչների հաջողության համար:

1721թ. օգոստոսի 15-ին Շամախիում ռուս վաճառականների սպանությունը լեզգիների կողմից, առիթ է հանդիսացել Պետրոս Մեծի համար ձեռնարկելու Պարսկական կամ Կասպիական արշավանքը: 1722թ. ռուսական զորքերը մտել են Դերբենդ՝ Կասպիական ամբողջ ծովեզրերը գրավելու մտադրությամբ: Ռուսաց թագավորը շահարկել է հայ և վրաց գործիչների ազատագրական ձգտումները, դրանք ծառայեցնելով Կասպիականի ավազանում ամրամալու իր ծրագրերին:

1722թ. գարնանը և ամռանը Գանձակում ու Թիֆլիսում Եսայի կաթողիկոսը հանդիպումներ է ունեցել Վախթանգ 6-րդի հետ, բանակցելով ռազմական համագործակցության շուրջ: Հայտնի է, որ Անդրկովկասի սահմանները պաշտպանելու և այդ ուղղությամբ միջոցառումներ ձեռնարկելու համար Վախթանգն ուներ նաև Իրանի լիազորությունները, քանզի Թավրիզում ապաստան գտած գահընկեց շահ Թահմազ 2-րդը նրան էր նշանակել Անդրկովկասում գտնվող իրանական բանակի ընդհանուր զորահրամանատար և նրան էլ հանձնարարել Դաղստանի լեռնականների հարձակումներին դիմագրավելու գործը: Այս մասին հայտնելով Պետրոսին, Վախթանգը միաժամանակ հայտնել է, որ մտադիր է Գանձակում կենտրոնացած իր զինված ուժերը միավորել իրանական զորքերի հետ, ռազմական գործողություններ սկսել լեզգիների դեմ՝ սպասելով ցա-

րի կարգադրությամբ³⁴:

Գանձակի մոտ՝ Չուլակ վայրում 1722 թվականի սեպտեմբերի 22-ին հանդիպել են Վախթանգի 30 հազարանոց և Եսայի Հասան-Ջալայանցի 10 հազարանոց բանակները: Գանձասարի կաթողիկոսը հետագայում իր երկում այդ հանդիպումը պատկերել է վառ գույներով, կարեւորելով այն ազատագրական պայքարի հաջողության գործում: Սակայն, Պետրոսը զանազան պատրվակներով ընդհատել է արշավանքը և վերադարձել Աստրախան: Այդ լուրը Գանձակի մոտակայքում խմբված հայ-վրացական զորքերին է հասել միայն նույններին, որից հետո հուսախաբ զորքերը վերադարձել են իրենց տեղերը: Պետրոսի այդ հերթական արկածախնդրությունը ծանր հետևանքներ է ունեցել ընդհանրապես Անդրկովկասի, և հատկապես՝ հայ ազատագրական պայքարի, հայ զինվորականության համար, որը կրկին լեռներում դատապարտվել է մեկուսացման: Վախթանգի Ռուսաստան անցնելուց հետո փլվել է հայ-վրացական զինակցությունը եւ համատեղ թագավորություն ստեղծելու գաղափարը: Փաստորեն ավելի արագացան իրադարձությունները եւ մանավանդ՝ թուրք զավթիչների արշավանքը Անդրկովկաս:

Հարկ է նշել, որ 1720-21 թվականներին Արցախում իշխանությունն անցել է տեղի հայ մելիքների ու հոգևոր առաջնորդների ձեռքը, որոնք հենվելով լեզգիների հարձակումների դեմ համախմբված հայ զինվորականության վրա, իրականացրել են տեղական ինքնակառավարման բոլոր գործառնությունները: Պատահական չէ, որ ազատագրական շարժման ղեկավարները այս երևույթի մեջ նշմարել են Հայոց իշխանության «նոր նորոգում»³⁵:

1723 թվականին թուրքերը ներխուժել են Անդրկովկաս: Հունիսին նրանք գրավել են Թիֆլիսը, այնուհետև հարձակվել են Գանձակի վրա, որի պատերի տակ խայտառակ պարտություն են կրել: Հաղթանակի կոմանդ մասնակցել են նաև հայկական սղմախներից ժամանած օգնական ուժերը: Անշուշտ, հայ ազատագրական շարժման

ղեկավարները և, իհարկե, Եսայի կաթողիկոսը հստակ գիտակցել են, որ Գանձակից հետո թշնամին հարձակվելու է նաև Արցախի վրա, ուստի ձգտել են կանխարգելել այդ վտանգը:

Վավերագրերից հայտնի է, որ Ռուսական արքունիքը շարունակել է դիվանագիտական հարաբերությունները սղնախների հետ, ձգտելով նրանց ուժն օգտագործել հակաթուրքական պայքարում և ապահովել Կասպիցի առափնյա նորանվաճ տարածքների անվտանգությունը: Հայտնի է, որ ռասաց պատվիրակ Իվան Կարապետը 1724թ. հունվարի 1-ին եղել է Գանձասարում և Եսայի հայրապետին ներկայացրել Պետրոս Մեծի հուսադրող ուղերձը: Պարզվում է, որ Եսայի կաթողիկոսն ու հայ մելիքները ուրախությամբ են ընդունել Իվան Կարապետի լուրը, ութ օր տոնախմբություն արել և «ղարաբաղեան նահանգից մինչեւ 30000 հեծյալ եւ 10000 հետեւակ հայկական զորք հավաքել՝ Եսայի հայրապետի, Ավան և Միրզա հարյուրապետների դրոշի ներքո»³⁶:

Պետրոս թագավորի հետ մի աշխույժ մամակագրություն է սկսվել, որը վարել է Եսայի կաթողիկոսը: Այս փաստը հիմք ընդունելով, նորօրյա ուսումնասիրողները գտնում են, որ Ս. Էջմիածինը ազատագրական պայքարում արտաքին հարաբերությունների ղեկավարման գործն իրականացնում էր Գանձասարի միջոցով, որի համար պատմականորեն առկա են եղել մի շարք նախապայմաններ: Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնի՝ հայ ժողովրդին պաշտպանելու և Ռուսաստանի հետ բանակցելու գործում Արցախին տրված մեծ նշանակության մասին են վկայում 1724թ. մարտի 13-ին Աստվածատուր կաթողիկոսի տեղապահ Հովասափ վարդապետի՝ Արցախի գինվորականության առաջնորդներին հասցեագրված մամակի և նույն թվականի նոյեմբերի 5-ի Ռուսաստանի արտգործնախարարության կոլեգիայի արձանագրության տեղեկությունները³⁷: Ա. Այվազյանը այն կարծիքին է, որ նկատելի զգուշավորությունը գալիս էր հետագա հնարավոր բարդություններից Ս. Էջմիածնի կամ կաթողիկոսի ա-

պահովագրման մտահոգությունից³⁸:

Հայտնի է, որ ըստ Չելեբի քյոխվայի, Անտոն և Պետրոս քահանաների հաղորդումների հիման վրա 1724թ. նոյեմբերի 5-ին Ռուսական կայսրության արտգործնախարարության կոլեգիայում կազմված փաստաթղթի՝ նրանցից առաջին երկուսը մինչև նույն թվականի փետրվարի 25-ը եղել են Գանձասարում, այնուհետև Եսայի կաթողիկոսն ու Իվան Կարապետը նրանց տվել են մամակներ: Գանձասարից նրանք ուղևորվել են Բաքու, որտեղից Իշխան Բարյատինսկին նրանց մամակներն ուղարկել է ռուսական արքունիք: Այդ արձանագրության մեջ փաստված է Ս. Էջմիածնի և Գանձասարի միջև եղած սերտ համագործակցությունը. «Արարատեան հայրապետը յաճախ մամակներ ուղարկելով Ղարաբաղ՝ Եսայի հայրապետին, յուսադրում է նրան իր համաձայնութեան մասին նրա հետ»³⁹:

Ռուսական ռազմական աջակցությունը ստանալու ուղղությամբ Եսայի կաթողիկոսի ջանքերին զուգընթաց, Պետերբուրգ ժամանած Անտոն քահանան ու Չելեբի քյոխան արքունիքում վերահաստատել են, որ Գանձասարում ուրախ են ցարի հուսադրող ուղերձի համար: Ձավեշտականն այն էր, որ մամակաբերները Գանձասար էին այցելել 1724թ. մայիսի 16-ին, այսինքն Կ. Պոլսի ռուս-թուրքական 1724թ. հուլիսի 12-ի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, սակայն բազմիցս փորձարկված ուրախ տրամադրությունները հայտնում էին, անտեղյակ այդ ուխտադրուժ պայմանագրով հարուցված քաղաքական իրավիճակի փոփոխությամբ, երբ Ռուսաստանն ու Թուրքիան ազդեցության ոլորտների էին բաժանել Անդրկովկասը, ընդ որում՝ Արեւյան Հայաստանն, այդ թվում՝ Արցախը երկդիմի ցարի թեթև կամքով հանձնվել էին օսմանցիների «ողորմածությանը»:

Այդ բանազնացների կողմից ևս մի կոպիտ սխալ է թույլ տրվել, որոնց բերանով ահա թե ինչ է հաղորդվել. «Եթե Նորին Կայսերական Մեծությունը իրենց՝ հայերին օգնական զորքեր չբարեհաճի ուղարկել, ապա նրանք խնդրում են Կայսերական Մեծությանը իրենց ըն-

դուներ իր հովանու տակ եւ հրաման տալ իրենց համար տեղեր հատկացնել Կասպից ծովի մոտ»⁴⁰:

Այս ցավալի հաղորդմանը կարելի էր և չանդրադառնել, եթե անվանի պատմաբան Լեոն հավատ չընծայեր դրան, գրելով. «Պետրոս Մեծի ժամանակն էլ հայերին առաջարկում էին գաղթել Կասպից ծովի ափերը. այն ժամանակվա նշանավոր գործիչներից մեկը՝ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը, համարյա համաձայն էր այդ առաջարկությանը եւ միայն ապահովության միջոցներ էր խնդրում, որ ժողովուրդը գաղթի. բայց մեկիքները չցանկացան թողնել իրենց հայրենիքը եւ այդ պատճառով էլ չկայացավ գաղթականությունը»⁴¹: Նորանվաճ տարածքները բարեհույս հանրությամբ բնակեցնելու ռազմավարությունը Ռուսաստանի 18-րդ դարի արտաքին քաղաքականության բաղկացուցիչն էր, ինչը վիճարկման ենթակա չէ: Բայց ինչ վերաբերում է Եսայի կաթողիկոսի դիրքորոշմանը, այս հարցում պետք է համաձայնվել էդ. Դանիելյանի կարծիքի հետ. «Եսայի կաթողիկոսը միշտ հաստատուն կերպով դեմ է եղել հայերին գաղթեցնելու քաղաքականությանը: Նույնիսկ ամենից դժնդակ պայմաններում նրան չի լքել Հայրենիքը զենքով պաշտպանելու խորը համոզմունքը»⁴²: Որ գաղթի մասին միտքը հայերին չի պատկանել, այլ կեղծարարության հետեւանք է եղել, պարզորոշ երևում է Կ. Եզյանի հրապարակած հաջորդ իսկ նամակներից: Ըստ երևութի, ցարական արքունիքի հետ շփվող ինչ որ մեկի խելքին փչել է հաճոյանալ և նման ստորաքարշ միջոցով միավորներ «վաստակել»⁴³:

Եսայի կաթողիկոսի վճռականության ու անհողողող կամքի մասին կարող է վկայել նաև այն հանգամանքը, որ թշնամուն հպատակվելու Ս. Էջմիածնի կաթողիկոս Աստվածատուր Համադանցու հորդոր-կարգադրությունը և Երից-Մանկաց վանքում նստող կաթողիկոս Ներսեսի խուճապահար նամակն անգոր են գտնվել փոխելու ոսոխին դիմագրավելու Եսայի Հասան-Ջալալյանցի վճիռը: Դեռ ա-

վելին, ինչպես Բ. Ուլուբաբյանն է ենթադրել, նա ավելի է ամրապնդել սղնախները, համոզել է Ներսեսին՝ շարունակել պայքարը»⁴⁴: Չուգահեռաբար, Գանձասարի կաթողիկոսը շարունակել է նամակագրությունը Ռուսաց արքունիքի հետ, հուսալով նրա զինական աջակցությունը:

1724թ. հոկտեմբերի 18-ին, 1725թ. մարտի 10-ին և հուլիսի 25-ին գրված նամակներում, որոնք կամ հեղինակել կամ էլ ստորագրել է Գանձասարի կաթողիկոսը, փորձ է արվել հիմնավորել ռուսների աջակցության անհրաժեշտությունը, սակայն ցարական արքունիքի երկդիմի քաղաքականությունն անհաղորդ մնաց դրան:

Մինչ թուրք զավթիչները որոշակի հաջողությունների են հասել Անդրկովկասում, իսկ հայ ժողովուրդը ծանր օրեր է ապրել, ռուսական արքունիքում, ռազմական օգնություն տրամադրելու մասին խորհելու փոխարեն, շարունակել են մտնալ հայերին մերձկասպյան շրջաններ տեղափոխելու ծրագրեր: Դիվանագիտական կեղտոտ խաղերի իմաստը կայանում էր նրանում, որ մի կողմից 1724թ. հուլիսի 12-ի պայմանագրով պարտավորություն ստանձնելով Մերձկասպյան շրջանից չչարժվել Անդրկովկասի խորքերը և, փաստորեն, թուրքերի ձեռքերն ազատելով Անդրկովկասում անարգել գործելու համար, մյուս կողմից՝ թուրքերին հյուծելու նպատակով Ռուսաստանը շարունակել է հայերին սին խոստումներ տալ և հուսանդրել՝ շարունակելու պայքարը թուրքական նվաճման դեմ:

Հայկական ինքնապաշտպանական ուժերը, ապավինելով իրենց կամքի, բազկի ու զենքի զորությանը, անհավասար գոտեմարտի ելան ատելի ոսոխի դեմ: Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը և մեկիքները դժգոհելով օգնությունը ուշացնելու առթիվ, միաժամանակ հայտնել են, որ 1725թ. գարնանամուտին ջախջախել են թուրք զավթիչներին, որոնք երեք փաշաների զխավորությամբ ներխուժել էին Վարանդա գավառը:

1726 թվականի մարտի 26-ի նամակում Եսայի կաթողիկոս Հա-

սան-Ջալալյանը դիմելով Ռուսական կայսրության ներկայացուցիչներին՝ Դերբենտի պարետին և Բաքվում հաստատված իշխան Գոլիցինին, տեղեկացրել է, որ ռուսների տիրապետության տակ անցած մերձկասպյան տարածքները ենթակա էին թուրքական հարձակման վտանգին, սակայն նրանց բոլոր հարվածներն իրենց վրա ընդունող հայերը խիզախաբար դիմադրելով թշնամուն, խոչընդոտել են նրա առաջխաղացումը: Դա հայերին հայտնել էր գերեվարված թուրք փաշան.«...դուք չէիք այս միջումս մեք հիմա Դարպանդու եւ Պաքու վերայ էինք գնացել...»⁴⁵:

Սակայն Եսայի կաթողիկոսի այս և հետագա մամակները, որոնք ահազանգել են թուրքական վտանգի մասին, ըստ էության, չազդեցին ռուսական քաղաքականության վրա և այդպես էլ որևիցե օգնություն մարտնչող հայ զինվորությանը չհասցվեց:

Պատմագրության մեջ Եսայի Հասան-Ջալալյանցի կյանքի ու գործունեության վերջին տարիներին հակասական գնահատականներ են տրվել: Տակավին այն ժամանակվա վավերագրերում կարելի է հանդիպել իրարամերժ տեսակետների: Այսպես, վավերագրերից մեկում հետևյալ հաղորդումը կա. «Խորապես ողբերգական եղավ Եսայի կաթողիկոսի վախճանը: Նրանք, ովքեր շարունակում էին դիմադրել թշնամուն, նրան մեղադրում էին դավաճանության մեջ: Եւ ընդհակառակը, նրանք՝ ովքեր, ապարդյուն սպասելով ռուսների օգնությանը, կորուստներ էին ունեցել դիմադրական շարժումից, նրան պախարակում էին և ասում, որ նա չարաչար խաբել է իրենց: Ռուս կառավարությանն ուղղված մի զեկուցագրում Մինաս վարդապետը հաղորդում էր, թե սղնախների հայերը վրդովված են կաթողիկոսի դեմ և վերջինս խոր վշտի մեջ սուզված և չարաչար վիրավորանքներ կրելով վերջացրեց իր կյանքը»⁴⁶: Այդ հակասական գնահատականների պատճառը էդ. Դանիելյանը համարում է Եսայի կաթողիկոսի շրջադարձը արտաքին քաղաքականության «ավանդական» դարձած ուղուց, այսինքն՝ ռուսական կողմնորոշումից⁴⁷:

Խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի հայ-ռուսական հարաբերությունների վերաբերյալ վավերագրերի վերլուծության հիման վրա Ա. Այվազյանը եզրակացրել է, որ 1726 թ. նոյեմբերին Եսայի կաթողիկոսը Դարաբաղի մելիքների և գյուղապետերի հետ միասին այդ պահի համար անիրատեսական պիտի համարեին ռուսական կողմնորոշումը և պառակտում պիտի առաջանար նրանց ու Ավան հարյուրապետի և նրա զինակիցների մեջ⁴⁸:

Բաֆֆին, ներկայացնելով Դավիթ Բեկի մահը, ցավով շարունակել է. «Միեւնույն տարվա(1728) մեջ մեռան Դարաբաղի երեք նշանավոր գործիչները՝ Մելիք - Բեգլարյան Աբով II, Մելիք - Իսրայելյան, Մելիք - Եսային եւ Գանձասարի Եսայի կաթողիկոսը»⁴⁹:

Մ. Օրմանյանը եւս անդրադարձել է կաթողիկոսի կյանքի վերջին շրջանին. «Եսայի հիասթափուած եւ յուսախաբուած ասպարէզէ քաշուեցա՛վ, եւ այլեւս իր անունը գործի վրայ չլսուի, թէպէտեւ կը յիշուին ռուս պաշտօնատարներու ըրած դիմումները, որոնք շարունակեցին մինչեւ իր մահը 1728-ին, նոյն տարին որ Դաւիթ ալ մեռաւ»⁵⁰:

Հատկապես սրտառուչ է Լեոի գնահատականը Եսայի կաթողիկոսի մահվան ու ազատագրական պայքարի այդ ժամանակամիջոցի մասին. «[Սղնախներում] սկիզբ էին առնում ազգամիջյան անհամաձայնություններ: Եվ նրանք ուղղված էին զլխավորապես Եսայի կաթողիկոսի դեմ: Նա էր գերագույն հրամանատարը, նա էր խոսում ռուսների հետ և նա էր, որ շարունակ հավատացնում էր, թե ռուսները պիտի գան: Իր այս պաշտոնին Հասան-Ջալալյան կրոնապետը վերաբերվել էր մի անդրդվելի շիտակությամբ և հավատարմությամբ, որին բոլորովին չէր համապատասխանում ռուսական ցարի երկդիմի քաղաքականությունը: Նշանավոր է այն հանգամանքը, որ օսմանցիները, չկարողանալով կոտրել Սղնախների համառ դիմադրությունը, փորձեր արին հաշտություն խոսել հայերի հետ, նույնիսկ կաշառքներ էին առաջարկում Եսայի կաթողիկոսին, եթե նա համա-

ծայնի իրենց կողմն անցնել»։ Թերագնահատելով «լավ կռվող» լեռնցիների քաղաքագիտական ընդունակությունները, Լեոն այնուհետև գրել է. «Եսայի կաթողիկոսը բացեփրաց մերժեց այդ առաջարկությունները, կամենալով անաղարտ պահել իր հավատարմությունը դեպի ռուսները։ Այս շիտակությունն էլ, բնականաբար, սնուցանում էր հակառակություն կաթողիկոսի դեմ։ Նրան էին համարում երկրի քայքայման պատճառը։ Եվ այս էլ միանգամայն անբնական չէր, եթե նկատի առնենք անհաջողության մատնված, տրտունջների սովորած ամեն մի զինվորական հոգեբանություն։ Մեծ վիրավորանքներ եւ վշտեր կրեց նա, ինչպես վկայում է Միմաս վարդապետը։ Եվ այդ վշտերի ու վիրավորանքների մեջ էլ նա վախճանվեց 1728 թվականին։ Այս մի շատ ծանր հարված էր, որ կրում էր հայոց ազատագրական գործը, զրկվելով Եսայու պես մի անխոնջ կազմակերպիչ ուժից եւ ոգելուրված գաղափարախոսից։ ...Բայց Եսայի կաթողիկոսի մահը դեռ վերջնական քայքայում չէր հայոց Սղնախների համար»⁵¹։

Եսայի կաթողիկոսն, անշուշտ, ծկուն դիվանագիտության կողմնակից էր, ինչի մասին են վկայում մի շարք փաստեր, ուստի Լեոնի պնդումը նրա կողմից «ռուսների հանդեպ հավատարմությունը» անաղարտ պահպանելու վերաբերյալ՝ անհամոզիչ է։ Ինչպես իրավացիորեն նկատել է Ջ. Արզումանյանը, սղնախների ղեկավարները սպառնացող աղետի կանխման հարցը լուծեցին, ելնելով ստեղծված իրավիճակից ու իրենց հնարավորություններից։ Ինքնապաշտպանության համար բավական ուժեր ու հնարավորություններ չունեցող շրջանները դադարեցրին զինված պայքարը և թուրքերի հետ կնքեցին յուրահատուկ մի զինադադար, ըստ որի հայերը պարտավորվում էին «իրենց գոյության ու խաղաղության համար թուրքերին վճարել ոչ մեծ քանակով դրամ՝ որպես հարկ» (Эзов Г. А., Сношение Петра Великого с армянским народом, М³ Н. N 299.), իսկ լեռնային շրջանների սղնախները շարունակեցին զինված պայքարը⁵²։

Համաձայնվել է պետք ուսումնասիրողի այն կարծիքի հետ, որ Եսայի Հասան Ջալալյանն անմասն չմնաց այդ իրարամերժ իրադարձություններից և «քիչ ջանքեր չգործադրեց» հայերի համար ճակատագրական ու խճճված այս իրադրության մեջ։ Փանծասարի կաթողիկոսը, նկատի առնելով քաղաքական իրադրության փոփոխությունը, «Շոշ սղնախում գտնվող Իվան Կարապետին հրահանգավորել է պայքարի դրոշը չխոնարհած սղնախների ղեկավարներին հորդորել, որպեսզի նրանք զգույշ լինեն, իզուր տեղը չգրգռեն, ոտքի չհանեն շրջակա գյուղերի բնակիչներին»⁵³, որոնք, ռազմունակ ուժերը սղնախներում կենտրոնացված լինելու պատճառով, զրկված էին արդյունավետ ինքնապաշտպանության հնարավորությունից։

Տեղին է անդրադառնալ Ջ. Արզումանյանի այն դիտարկմանը, որ մեր գրականության մեջ տարընթերցման է ենթարկվել Եսայի կաթողիկոսի հրահանգի հետեւյալ տողերը. «Պիտի հրամանքդ մեր տղոցդ խրատես փարաղաթ կենան, գեղարանց հետ բան չունեն, թե որ չէ՝ սոքա էլ կռիվ կանեն, իւրանք գիտեն»⁵⁴։ Մասնավորապես նա անհամաձայնություն է հայտնում «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի ակադեմիական հրատարակության IV հատորում արված մեկնաբանությանը. «Հարկ է, որ համոզես մեր տղաներին հանգիստ մնալ եւ չտարվել գեղջուկների տրամադրությամբ. բայց եթե, այնուամենայնիվ, կռվի բռնվեն (թուրքերի հետ), թող հենց իրենք էլ պատասխանատու լինեն հետեւանքների համար»⁵⁵։ Պարաբաղի բարբառում, ըստ Ջ. Արզումանյանի, «փարաղաթ» կամ «փրղաթ» բառն օգտագործվում է «կամաց», կամ «զգույշ» («փրղաթ կաց», «փրղաթ (տ) դիր»), այլ ոչ թե «հանգիստ» իմաստով։ Այս նկատառումից հետո, ուսումնասիրողը առաջարկում է վերոհիշյալ հրահանգի հետեւյալ ճիշտ ընթերցումը. «Հարկ է, որ մեր տղաներին հորդորես զգույշ լինել, գյուղերի հետ գործ չունենալ [գյուղերը ոտքի չհանել], հակառակ դեպքում սրանք (թուրքերը) եւս կվերսկսեն հարձակումը»⁵⁶։

Իսկապես, նախորդ ընթերցմամբ ստացվում է այնպես, որ Եսայիի ձեռագրված էր միայն սղնախների ղեկավարների վիճակով և նրանց խորհուրդ էր տալիս գյուղացիների ազդեցության տակ չընկնել և պայքարը չշարունակել, մի խոսքով՝ զենքը վայր դնել: Այս մեկնաբանությունը թխում էր դասակարգային պայքարի խորհրդային-կոմկուսակցական գաղափարախոսական պարտադրանքից, և Զ. Արզումանյանը համարձակություն է ունեցել չընդունել դա, իրավացիորեն գրելով. «Աս իսկապես կապիտուլյանտական կուրս կլինեն»: Մինչդեռ «իրականում Եսայու հրահանգը հանգում է նրան, որ անպաշտպան գյուղացիներին պետք չէ ոտքի հանել, այլապես թուրքերը կվերսկսեն հարձակումը, որը ողբերգական վախճան կարող է ունենալ»: Այսինքն՝ «պայքարը պետք էր շարունակել ժողովրդի ռազմունակ մասով, որը կենտրոնացված էր սղնախներում, զինված էր և այդ անառիկ անրոցներում էլ կարող էր հաջողությամբ կռվել և պաշտպանվել»⁷¹:

Այս օրինակը, թերևս բավական է համոզվելու համար, թե ինչքան անարդար են եղել իրենց գնահատականներում ոչ միայն ժամանակակիցները, այլ նաև հետագա հեղինակները:

Այլապես 1726-1727թթ. ընթացքում ստեղծված բարենպաստ պայմաններից օգտվելու և տեղական ժողովուրդների ցանկությանն ընդառաջելով՝ թուրքերի դեմ շարժվելու կողմնակից գեներալ-Ֆելդմարշալ Վ. Իոզդուրկովը բարձր գնահատական չէր տա Եսայի կաթողիկոսին՝ ըստիուպ մինչև իր մահը 1728թ. ամառը սղնախների ազատագրական անգրեզում պայքարը ղեկավարելու ասպարեզում, եթե 1726 թվականին թուրքական «փաշայի մոտ գտնվող» կաթողիկոսը իսկապես իր կապերը խզած լինեք պայքարող սղնախների ղեկավարներին ոտու, նպաստած չլինեք այդ պայքարին: Դրա մասին է վկայում լատիներ առարկա հաղորդագրության շարունակությունը. «Եվ նսայաց սա(Եսայիս) փաշայի մոտ էր գտնվում, այնուամենայնիվ իր գաղտնի հրահանգներով նրանց(իսկներին) չի թողել»⁷²:

Այսպիսով, Եսայի Հասան Զալալյանց կաթողիկոսը, շարունակելով իր նշանավոր տոհմի ավանդույթները, առաջնորդել է իր հավատացյալ ժողովրդին ազատագրական պայքարում, դիվանագիտական եռանդուն գործունեությամբ փորձել է դաշնակիցներ գտնել պարսիկ ու թուրք զավթիչներին դիմագրավելու գործում, իսկ հարկ եղած դեպքում նաև կաթողիկոսական գավազանը փոխարինել է զենքով, դրանով իսկ իր պայծառ անունն անմահացրել հայ բազմադարյան ազատամարտի տարեգրության մեջ, ի դեպ, որի արարմանը մասնակցել է մի ուշագրավ պատմական երկ ստեղծելով...

Նրա հաջորդները և հետնորդները շարունակել են արարել և հարստացնել Արցախի հոգևոր-մշակութային կյանքը, իսկ նորօրյա ազատագրական պատերազմում նոր սխրագործություններով բազմապատկել Գանձասարի վաղեմի փառքը: Անշուշտ, պատահական չէ հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմի բազմաթիվ հոգևորականների մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին: Անուրամալի է Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանի, Տեր Հովհաննես քահանա Հովհաննիսյանի, Ռաֆայել սարկավագ Խաչատրյանի, Տեր Գրիգոր Քահանա Մարկոսյանի, Տեր Կորյուն քահանա Կարապետյանի, Տեր Ստեփանոս Հակոբյանի, հայր Վրթանես Աբրահամյանի և այլոց ներդրումը՝ ոսոխին մեր հայրենիքից դուրս շարտելու գործում: Տեր Հովհաննեսը ողջ պատերազմի ընթացքում, մինչև իսկ, երբ թշնամին Գանձասարի մատույցներում էր, մնացել ու իր ներկայությամբ շունչ է տվել եկեղեցուն, որտեղ հազարավոր հայորդիներ մկրտվելով ու օրհնանք ստանալով՝ ուղղակի մարտադաշտ են մեկնել և վանել վտանգը հեռու: Այդ վարքագիծը բնորոշ է եղել հայ հոգևորականին: Այդ մասին մի առիթով նշվել է. «Զգալով Գանձասարի տաք շունչը թիկունքին, ունկերում զանգերի դողանքը՝ հայ զինվորն աննկուն կանգնեց առանց մի քայլ անգամ նահանջելու: Հոգևոր այրերը պատվով կատարեցին իրենց պարտքը՝ ոգևորելով, լիցք հաղորդելով մարտնչող զինվորներին»⁷³:

Ուրախությամբ կարող ենք փաստել, որ այն սուրբ գործը, որ սկսել էր Եսայի Դասան Ջալալյանցը շուրջ երեք դար հետո պատահական չէ, որ Տեր Դովհաննեսը պատերազմում գործած իր խիզախության համար՝ պարգևատրվել է ԴԴ երկրորդ աստիճանի «Մարտական խաչ» շքանշանով, «Արծիվ Մահապարտ» (կրկնակի) և ԼՂՀ «Արիության» և երախտագիտություն» մեդալներով, իրականություն դարձրին մեր ժողովրդի լավագույն զավակները, քանի որ հույսը դրել էին իրենց բազկի ու կամքի վրա: Եվ դրանում մեծ է այն հեռավոր օրերի քաղաքական խնդրումների, դիրքորոշումների խաչաձևման ու մտաբանությունների և գաղափարախոսական հասունացման դերը...

Եսայի Դասան Ջալալյանց կաթողիկոսը հայ ազատագրական շարժման երախտավորն ու գաղափարախոսը, «զինվոր հոգեւորական» լինելուց բացի նաև հայ մշակույթի նշանավոր գործիչներից էր, 18-րդ դարի առաջին քառորդի պատմագրության ներկայացուցիչներից մեկը: Ինչպես Բ. Ուլուբաբյանն է հավաստիացնում՝ նա է առաջին անգամ ձեռնարկել խաչենի տարածքում գտնվող վանքերի ու խաչքարերի արձանագրությունները հավաքելու գործին: Դիմնականում խաչենի իշխանության հոգևոր երեք կենտրոններում՝ Գանձասարում, Խաթրավանքում ու Դադի վանքում և դրանց շրջակայքում նա արձանագրություններ է ընդօրինակել 1718 թվականին⁶⁰: Եսայի կաթողիկոսի այդ ընդօրինակությունների ձեռագրի մասին վկայել են Սարգիս Ջալալյանցը⁶¹, Զ. Շահխաթունյանցը⁶², Խ.Վ. Դադյանը⁶³, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանը⁶⁴:

Սակայն, Բ. Ուլուբաբյանի պնդմամբ, հայտնի չէ, թե ձեռագիրը որտեղ է գտնվում: Ըստ նրա՝ դրա երկու ընդօրինակությունները պահվում են Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Նշելով, որ Եսայի կաթողիկոսի կողմից ընդօրինակված արձանագրությունների հիման վրա փորձել է տալ Ծարա ճյուղի (Խաթրավանքի տերերի) տոհմաբանությունը, բայց լրացուցիչ տվյալների բացակայության պատճառով մի թյուրիմացություն է սպրդել, ինչը կրկնել

են հետագա ուսումնասիրողները, միաժամանակ բարձր է գնահատում «հոգևոր ու քաղաքական նշանավոր գործչի» ճիշտ ու անթերի աշխատանքը արձանագրություններն արտագրելիս, որոնք հիմնականում անփոփոխ մտցվել են վիմագրագետների Դովի. վարդապետ Շահխաթունյանցի, Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալյանցի եւ այլոց գրքերի մեջ⁶⁵:

Ինչպես տեսնում ենք, Եսայի Դասան Ջալալյանցը Դայոց Արեւելից կողմանց և իր տոհմի պատմությամբ զբաղվել է առնվազն 1718 թվականից: Սակայն, մեզ հավանական է թվում, որ նա այդ գործով զբաղվել է, երբ դրա համար ժամանակ է գտել: Իր իսկ խոստովանությամբ՝ պատմությունը գրել է գիշերները, իր հանգստի հաշվին, ապագա ընթերցասեր եղբայրների համար⁶⁶: Նկատի առնելով, որ նրա «Համառոտ պատմությունը» ավարտվում է 1722-23 թվականների դեպքերով, կարելի է եզրակացնել, որ թուրքերի ներխուժման ու ծանր ներքաղաքական իրավիճակի պատճառով կաթողիկոսը հնարավորություն չի ունեցել շարունակաբար վերսկսելու շարադրանքը և արձանագրելու այդ բախտորոշ իրադարձությունները: Չի կարելի բացառել, որ կաթողիկոսը իր երկասիրությունը ձեռնարկել է իր կյանքի վերջին տարիներին՝ 1726-1728 թվականներին, դրանով իսկ փորձելով դուրս գալ այն դժվարին հոգեվիճակից, որում հայտնվել էր աչ ու ծախից տեղացող մեղադրանքների և իրադարձությունների աննպաստ ընթացքի պատճառով: Ըստ երևույթին նա մտադրություն է ունեցել ընդարձակ պատմություն գրել, բայց, ինչպես կարծել է Վ. Պարսամյանը, ծանր ու աննպաստ պայմանները, ամենօրյան հրատապ հարցերի մեջ մխրճված լինելը հնարավորություն չեն տվել իրականացնելու» այն: Այդուամենայնիվ, նա թողել է իր ժամանակը շրջանի ազգային պատմության համառոտ մի տեսություն, որն իր տեսակի մեջ պատմագիտական բացառիկ արժեք է ներկայացնում: Այդ ծավալով փոքր, բայց նշանակությամբ շատ կարեւոր աշխատության մեջ իրենց վառ արտահայտությունն են

գտել Եսայի կաթողիկոսի հասարակական-քաղաքական հայացքները: Ազատագրական շարժման վերաբերյալ ստեղծված հարուստ վավերագրերը, դրանցում արժարժված ազատասիրական ու հայրենասիրական գաղափարները Վ. Պարսամյանն իրավամբ համարում է ազատագրական մտքի ու գործի հետագա զարգացմանը, ազատագրական շարժման գաղափարախոսության սկզբնավորմանը նպաստող գործոններ⁶⁷:

Հանձին Եսայի Հասան Ջալալյանցի ուսումնասիրողները իրավամբ տեսնում են հայ ազատագրական պայքարի դեկի մոտ կանգնած հայրենասեր և ազատասեր մի անձնավորության, տաղանդավոր քաղաքագետի ու դիվանագետի, ով ներքին ու միջազգային բարդ իրադրության պայմաններում կարողանում էր ճիշտ կողմնորոշվել և ճիշտ ուղղություն տալ այդ պայքարին: Հայկական սղնախների կազմակերպումը, հայ-վրացական եւ հայ-ռուսական ռազմաքաղաքական դաշինքի գաղափարը, որի ոգեշնչողներից ու ակտիվ կենսագործողներից մեկն էր նա, դրա վառ ապացույցն է⁶⁸:

Եսայի Հասան Ջալալյանցի երկը առաջին անգամ տպագրվել է 1839 թ. Շուշիում «Պատմութիւն կամ Յիշատակ ինչ ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից, համառօտագրեալ, ի Սրբազնակատար Կաթողիկոսէն Աղուանից ի Տէր Եսայեաց Հասան Ջալալեանց. ի թուականին հայոց ՌՃԿ(1160), իսկ ի թուականի Տեառն մերոյ փրկչին Յիսուսի 1711» վեռնագրով, որի նախաձեռնողը Բաղդասար մետրոպոլիտն էր, բայց, Րաֆֆու գնահատմամբ՝ «սաստիկ համառոտած եւ անխնա կերպով կրճատած»: «Մենք այժմ ավելորդ ենք համարում բացատրել, թե ի՞նչ նպատակով է կատարել հանգուցյալ մետրոպոլիտը այդ գրականության սպանությունը,- շարունակել է Րաֆֆին,- միայն այսքանը կասենք, որ Եսայի կաթողիկոսի պատմության իսկականը շատ ընդարձակ է եղել, ինչպես երեւում է այդ մեր ձեռքը հասած մի գրչագիր օրինակից, որը դժբախտաբար կիսով չափ փտած է: Ցանկալի կլիներ, որ գտնվեր այդ աշխատության

ամբողջը եւ դա առատ նյութ կտար մեր նոր պատմությանը»⁶⁹:

Երկրորդ անգամ այն տպագրվեց 1868թ. Երուսաղեմում «Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի» վերնագրով Ղերութնա Եղեսացու «Թուղթ Աբգարու թագաւորի հայոց, եւ քարոզութիւնք սրբոյն Թադէի առաքելոյ» գրքի մեջ⁷⁰:

Այն 1876 թ. տպագրվել է նաեւ ֆրանսերեն՝ *Histoire d, Aghavanie par le catholikos Essai Hassan Dehalalians, Trad. par M. Brosset, Coll. t. II. St. pb, 1876*: Ռուսերեն տպագրությունն իրականացվել է Խորհրդային Ադրբեջանում տխրահռչակ Ջիա Բունյաթովի կողմից, 1989 թվականին⁷¹, այսինքն՝ Արցախյան շարժման այն ամենաեռուն շրջանում, երբ պայքարը հիմնականում ընթանում էր օրենսդրական ակտերի ընդունման և գաղափարաքարոզչական հունով: Ստորև դեռ անդրադառնալու ենք այդ հրատարակությանը և այնտեղ տեղ գտած խեղաթյուրումների ու կոպիտ միջամտությունների փաստին:

Եսայի կաթողիկոսի երկի երրորդ հայերեն հրատարակությունը Բագրատ Ուլուբաբյանին է, ով գրքույկի առաջաբանում կանգ է առել ադրբեջանական խեղաթյուրումների վրա ու բացահայտել դրանց հակագիտական ու հակահայկական էությունը⁷²:

Թվում է, թե այսքան հրատարակություններից հետո Եսայի Հասան Ջալալյանի երկի վերահրատարակումն այլևս հրատապ չէ: Այնինչ, հենց ներկայումս է անհրաժեշտ գլուխ բերել վերահրատարակումը, քանզի մեր հակառակորդների կողմից հերթական, հուսանք՝ դատապարտված փորձն է ձեռնարկվում ոչ միայն խեղաթյուրել ու նենգափոխել մեր մշակույթի հազվագյուտ արժեքներից մեկը, այլ նաև սեփականացնել, այդ եղանակով այն ծառայեցնելով քաղաքական կեղտոտ նպատակներով՝ ինչ որ կերպ արդարացնել իրենց ապօրինի գոյությունը ուրիշի, տվյալ դեպքում՝ հայ ժողովրդի պատմական հայրենիքում: Այս առումով՝ բնագրի օտարալեզու հրատարակումը կարող է մերկացնել ադրբեջանցի զեղծարարների կեղծիքը և նպաստել մեր պատմական երկի ճիշտ ու օբյեկտիվ ընկալմանը:

Այսպես, համացանցային կայքէջում գետեղված Եսայի կաթողիկոսի երկի էլեկտրոնային տարբերակի, որն իբր 1989թ. հրատարակության վերարտադրությունն է, Տ.Ի. Տեր-Գրիգորյանին վերագրվող «Եսայի, Աղվանից կաթողիկոս» հոդվածում նշվում է. «Ռուսերեն թարգմանությունում մեր կողմից բաց են թողնվել և չեն թարգմանվել այն հատվածները, որոնք կրոնական բնույթ են կրել և անմիջական կապ չեն ունեցել նկարագրվող իրադարձությունների հետ», բայց իրականում այդ պատրվակի տակ անխնա ջնջված է այն ամենը, ինչ կարող է հիշեցնել հայկականի մասին: Կամայականորեն բնագրերը աղճատելու գիաբունյաթովյան տնայնագործական մեթոդներին բազմիցս անդրադարձել ու քննադատել են հայ գիտնականները, ուստի անիմաստ է վերստին արծարծել այդ թեման²: Պարզապես, մնում է փաստել, որ մեր հակառակորդների նենգամիտ խարդավամքները նախատեսված են անտեղյակ ընթերցողների համար, որպիսիք շատ կարող են պատահել համացանցից օգտվողների մեջ:

Աղբեջանցի «հրատարակիչները» ոչ պատահականորեն բաց են թողել նաև Եսայի Դասան Զալալյանցի առաջաբանը, որը կարող էր պայթեցնել մեր հակառակորդների ստի ու կեղծիքի փուչիկը:

Վատահամբավ Զ. Բունյաթովը «Առաջաբանում» Եսայի Դասան Զալալյանին ներկայացրել է իբրեւ «ալբանական» նշանավոր Միհրանյան տոհմի ժառանգ: Այս իսկ հոդվածի սկզբում մենք տեսանք, թե որտեղից են սերում Դասան Զալալյանները: Զիաբունյաթովյան հակագիտական «կոնցենացիան» նպատակաուղղված է Ղարաբաղում հայ բնակչության գոյությունը ժխտելուն և միայն թուրքմենչայի համաձայնագրով այն պայմանավորելուն:

Նույն «Առաջաբանում» ճարպիկ ձեռնածություններով վաճառականական փորձել է ընթերցողին հավատացնել, որ Աղվանից կաթողիկոսությունը ոչ մի կապ չի ունեցել Էջմիածնի կաթողիկոսության հետ, դեռ ավելին՝ իբր անհաշտ պայքար ու հակամարտություն է ընթացել նրանց միջև, իբր Էջմիածնին հաջողվել է կաշառել

Սրբազան Սինոդին և վերացնել Աղվանից կաթողիկոսությունը: Այս ահավոր կեղծիքը 18-րդ դարում հակաթոռների գործունեության աշխուժացման նենգափոխումն է միջէթնիկական բախման, մինչդեռ դպրոցականներին անգամ հայտնի է, որ նման բան լինել չի կարող, քանզի «Աղվանից» տեղանունը զուտ աշխարհագրական հասկացություն է և երբեք էլ էթնիկական իմաստ, առավել ևս այն, ինչ պարոյուն փորձում են հրամցնել գիաբունյաթովականները, չի արտահայտել, այն պարզ պատճառով, որ նախ, Աղվանքը վերացել է 8-րդ դարում, իսկ այդ երկրում ապրող տասնյակ ցեղերը ծուլվել են տարածաշրջանի ժողովուրդների մեջ և վերացել պատմության թատերաբեմից: Իսկ ընդամենը 18-րդ դարի երկրորդ կեսին հայտնված քոչվորների ժառանգ «ակադեմիկը» փորձում է իր ցեղակիցներին ներկայացնել որպես տեղաբնիկներ...

Իհարկե, գռեհիկ միջամտությունների ու նենգափոխումների շարքը երկար է, դրանք անգն աչքերով էլ երևում են բնագրի հետ համեմատելիս, ուստի բավարարվենք նշվածով և հուսանք, որ սույն հրատարակությունը համեմատություններ անելու և իրական պատկերացում կազմելու հնարավորություն կտա:

Աշխարհաբար թարգմանությունը կատարվել է բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր արցախցի Էդուարդ Սամսոնի Մկրտչյանի կողմից, 1868թ. Երուսաղեմի հրատարակությունից: Այս և Բ. Ուլուբաբյանի հրատարակությունների տեքստերի համեմատությունը ցույց է տվել, որ վերջինիս կողմից կատարվել է ազատ թարգմանություն: Սույն թարգմանության համար հիմնական սկզբունք է ընտրված բնագրին հոգեհարազատ մնալը: Ծանոթագրություններ կազմելիս մեծամասամբ հիմք ենք ընդունել նախորդ հրատարակությունների ծանոթագրությունները, բայց մեր հերթին ավելացրել կամ սրբագրել ենք այն ամենը, ինչ որ կարևոր ենք համարել և թելադրված է եղել գիտության մոր նվաճումներից:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ «Համառոտ պատմություն

նը» ավարտվում է Կախեթի խանի Կողմից Տփլիսի գրավումով(1723թ. մայիս), իսկ դրան հաջորդած իրադարձությունները ոչ պակաս կարևոր են եղել, նպատակահարմար գտանք գրքի հավելվածում տալ Եսայի Զասան Զալալյանց կաթողիկոսի նամակները՝ հասցեագրված Ռուսաց արքունիքին, տարբեր պաշտոնյաների, ազատագրական պայքարի մասնակիցներին, հոգևոր հայրերին, որոնք կամբողջացնեն ընթերցողի պատկերացումները Գանձասարի կաթողիկոսի 1724-1726 թվականների գործունեության և հայացքների մասին: Դրանով փաստորեն կլրացվի մինչև հայրապետի մահը(1828թ.) ընկած ժամանակագրական բացը: Մյուս Կողմից, այդ արխիվային վավերագրերը, որոնք տարբեր ժամանակներում հրապարակվել են զանազան ժողովածուներում ու աշխատություններում, կպատասխանեն մեր հակառակորդների զեղծարարությամբ հարուցված բազում հարցերի: Հետազոտողների Կողմից բարձր գնահատականի են արժանացել ոչ միայն Եսայի կաթողիկոսի տարեգրությունը, այլ նաև Ռուսաստան և իր գործակիցներին հասցեագրված նամակներն ու դիմումները, որոնք այն ժամանակվա իրադարձությունների ուսումնասիրման համար առավել արժեքավոր սկզբնաղբյուր են, ինչը ևս դրանց վերահրատարակումը այժմեական է դարձնում: Հարկ է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ թեև ռուսերեն թարգմանությունները երբեմն տալիս են բնագրերի լոկ ընդհանուր իմաստը, բայց դրանք կարևոր են, քանզի հենց դրանցով էլ առաջնորդվել են հասցեատերերը, հետեւաբար այդ թարգմանությունները ստացել են պաշտոնական փաստաթղթերի ուժ: Որոշ թարգմանություններ չունեն իրենց հայերեն բնագրերը և դարձել են արխիվային բացառիկություններ, ուստի վավերագրերը, նմանատիպ ժողովածուների օրինակով, տպագրում ենք տարբեր համարների տակ:

Երախտագիտություն ենք հայտնում Զասան Զալալյանցների ժառանգորդ Մելս Թևոսյանին՝ գրաբարի նյութը տրամադրելու համար:

**ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՄԱՌՕՏ
ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿՐԻ
ՅՕՐԻՆԵԱԼ
Ի Տ. ԵՍԱՅԻ ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԷ
ՀԱՄԱՆ ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ**

|||
**Ի ՏՊԱՐԱՆԻ
ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԱԹՈՌՈՅ Ս.
ՅԱԿՈՎԲԵԱՆՑ
ՅԵՐՈՒՍԱԼԷՄ
1868- ՌՅԺԷ**

**Ի ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
Տ.Տ. ԳԷՈՐԳԱՅ
ԱՍՏՈՒԱԾԸՆՏԻՐ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ՀՐԱՄԱՆԱԻ
Տ.Տ. ԵՍԱՅԵԱՅ ՍՐԲԱԶԱՆ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ
ԵՒ ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ Ս. ԵՐՈՒՍԱԴԷՄԱՅ
ԵՒ Ի ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ
Տ.Տ. ՊՕՂՈՍԻ ՍՐԲԱԶԱՆ
ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ**

Եսայի կաթողիկոս, որոյ անուն թերեւս գտանիցի ի գաւազանագիրս կաթողիկոսաց տանն Աղուանից, այլ մեք ի ձեռն առաջիկայ երկասիրութեանս եթ ծանօթանամք անուան նորին, էր՝ որպէս յայտն, ի հնագոյն յերեւելի և յիշխանագուն տոհմէն Հասան Ջալալեանց, որոց կենցաղ և գործք նշանաւորք՝ ունին զփառաւոր տեղի յազգային պատմութեանս: Նստաւ սա յԱթոռն Մետրապօլտութեան Գանձասարայ, (որոյ գահակալք կոչէին կաթողիկոս Աղուանից,) յառաջնում քառորդի ութետասներորդ դարու. սակայն չունինք ի ձեռին կարելոր և ստոյգ ծանօթութիւնս զվարուց իւրոց և զկենաց. այլ այս ճշմարիտ է՝ զի ընդ այլոց նախորդացն իւրոց համեմատեալ զսա, գտանենք ըստ բաւականին տեղեակ ազգային դպրութեան և նախանձաւոր գործոց բարեաց, մանաւանդ եթ վառեալ ի սէր ազգին իւրոյ, զգուշաւոր և փոյթ ի զարթուցանել ի համազգայինսն զոգի արիութեան և զյիշատակ քաջագործութեանց նախնեաց և զզինւորութեանցն՝ որ ընդդէմ թշնամեաց եկեղեցւոյն իւրեանց և ազգայնութեան:

Այսոքիկ թափառանցի իմն նշմարին ի հակիրճ տեսութեան անդ զոր տայ մեզ պատմագիրս յառաջիկայ երկասիրութեան իւրում. որ թէպէտ վերջացեալ գտանի դասական և ի կանոնաւոր ոճոյ նախնի դպրութեան մերոյ, և ուրեք ստորին յոյժ յասացուածս իւր և ի բացատրութիւնս իմաստից, մինչեւ գաւառական բառս և օտարազգիս եւս առնուլ ի կիր. սակայն կարելորութիւնն զոր տամք աշխատութեան առնս՝ են պատմական տեսութիւնք անցից վերջին՝ դարուս, որ գործեցան ի մէջ Պարսից և աշխարհին Վրաց և Աղուանից, և յարաբերութիւնքն որ ընդ ազգային պատմութեանս են, որք և ձգին մինչեւ ցամն Տեառն 1723:

Առաջին անգամ տպեալ է մատեանս ի Շուշի քաղաքի, յամի 1839, հրամանաւ և ծախիւք Բաղդասարայ Հասան Ջալալեանց՝ Արքեպիսկոպոսի և Ասպետի Մետրապօլտի և վիճակաւոր Առաջնորդի Ղարապաղու և այլոց:

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ոմանք յառաջին՝ մանաւանդ թէ յուլվք ի նախկին կորովամիտ իմաստուն և քաջ նա և ի սուրբ արանց յառաջ բերեալ իւրաքանչիւր դարուց և ժամանակաց զեղեալ եղեալ իրաց պատմութիւնս հոգեւորաց և մարմնաւորաց, շարադրեալ թողին ինքեանց առյապապս եկեւոյց ի յիշատակ և ի զգուշութիւն: Որոց զանուանս նոցին ոմանց արանց լուեալ մեր շարագրեցաք աստ սակս պատճառաց երկուց: Նախ՝ զի դիտաւորութիւն բանիս առ պատմութիւնս ներկայիս է՝ յորում ենքս. որոյ միւթ բանից և շարադրութիւն բառից ի նոցին ուսեալ գոլով գրոց, մի լիցուք ապերախտ նոցին երախտեաց՝ արտաքոյ թողլով զանուանս արանցն երախտաւորաց: Եւ երկրորդ՝ ի նոցանէ թեպէտ ոմանք ի յազգէ Դրեից էին և ի հեթանոսաց, և ոմանք յայլազգ քրիստոնէից՝ այսինքն Յունաց, Ասորւոց և Լատինաց, և այլք ի մերս Դայոց ազգէ. սակայն բանք և վիպասանութիւնք նոցա ոչ է թարց շնորհաց ամենագոր Դոգւոյն սրբոյ Աստուծոյ. որոյ այսօր՝ տօնախմբութիւնս է ի գլուխ յոբելեանի պենտեկոստէիս: Ընդ որոց և ես յուսամ ընդունել կաթիլ մի յառատ պարգեւաց այնմ պարգեւատուի՝ որ ոչ զԴրեայս և զհեթանոսս խտրէ, և ոչ զԵթովպացիս որոշէ, և ոչ ի դաւանողաց իւրոց արժանաւորաց և յանարժանից խորշի. որպէս զի շնորհիւ նորին յաւարտ հասից տկար մտօք սկսելոյ տրակիս:

Արդ՝ որպէս վերագոյնդ խոստացայ զանուանս առաջնոցն, են այսոքիկ: Նախ՝ Ափրիկանոս, Յեսով, Դեքեսիպոս, և Յովսեփոս Դրեայք. և Նսննոս կրօնաւոր, Եւսեբիոս, և Ջովսիմոս, Փաստոս Բիւզանդ, և Ջենոբ յունաց. Սոկրատ, և Թեոդորիտոս, Յովհաննէս՝ ճեպելու, և Թեոդորա, Յովհաննէս Ասիացի. և Կորայ իմաստուն, Յակովբ Ուրիայեցի: Դիոսնեսիոս սարկաւազ, և Իգնատիոս եպիսկոպոս Անտիօքայ, Սիլւայ երեց, և Յովհաննէս ի Քեսնոյ. Դիոնեսիոս Սալիպայ որդի, և Միխայէլ պատրիարք Ասորւոց:

Իսկ ի մենք և յազգէս Դայոց՝ կորովին Ագաթանգեղոս, և այրն Աստուծոյ Մովսէս Խորենացի, Եղիշէ սուրբ վարդապետ, և Ղազար Փարպեցի, Թովմա Վարդապետ Արծրունի, և Շապուհ Բարգրատունի, Յովհաննէս կաթողիկոս Դայոց, և Մովսէս Աղուանից պատմագիր Կաղանկատուացի, Ուխտանէս եպիսկոպոս Ուրիայու, Ստեփաննոս վարդապետ Ասողնիկ, Առիստակէս վարդապետ Լաստիվերտցի, Մատթէոս վանաց երեց Ուռիայու, Սամուէլ քահանայ կաթողիկէին Անույ, Վանական վարդապետ Տաւուշոյ, և Կիրակոս վարդապետ և Վարդան նորին աշակերտք: Ապա հուսկ վերջին և հուպ ի յետինքս Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցի, որ ունի պատմութիւնս ամաց իբրեւ վաթսուն և հնգից. սկսեալ իռժ թուէն մինչեւ իռժԺԵ թիւն հասեալ դադարէ: Արդ՝ եթէ զոն այլ ինչ պատմութիւնք ի մեջ մեր և կամ այլ ազգաց, թողաք զայն ի գիտունս նոցին, և զայս միայն յիշեցաք զոր ի գիրս մեր գտաք:

Եւ արդ՝ սոցին աստ յիշեցելոց արանց ոմանք, սկսան որ առաւել հմտագոյնքն էին, ի Ստեղծողէն զարարածս, և ի նախկին մարդոյն Ադամայ, և ոճով իմն անցանելով ընդ դարս և ընդ ժամանակս, և աւարտեալ մինչեւ ի յինքեանց իսկ կեանս: Իսկ ոմանք ինչանաւոր դարուց և ի քաջագոր թագաւորաց և ի սքանչելի արանց սկիզբն եղեալ են զբանս իւրեանց, և այսպէս իրաց ինչ եղելոց մեծամեծաց և փոքունց, և այլ եւս ի բռնակալաց արանց և ի գոռոզաց տիրողաց, և ընդ հաւատոյս Քրիստոսի և եկեղեցւոյ նորին մրցողաց, և հերծուածողաց ամբարշտաց, և նեղութեանց ժամանակաց: Նաեւ խաղաղարար և բարեպաշտ թագաւորաց և իշխանաց, աշխարհի շինութեանց, և եկեղեցւոց բարեկարգութեանց և թշնամեաց յաղթութեանց. եւս շարայարեալ են ընդ պատմութիւնս զանազանս և հիացուցանօղս արժանիս լսելեաց, և հասուցեալ են մինչ առ իւրաքանչիւր ժամանակս՝ առ ի խրատ և յօգուտ և ի զգաստութիւն յետագայիցս: Որպէս զի բարեաց արանց նախանձաւորքն ընդ բարիսն գովեսցին,

և չարքն և արհամարհեալքն ընդ նախկին չարեացն արհամարհեալք արտաքսեսցին:

Այլ արդ՝ եղբարք իմ սիրեցեալք ի տէր, քանզի նոքա ի ժամանակս տէրութեան քրիստոնէից թագաւորաց և իշխանաց բարեպաշտից գոլով, և կամ թէ ընդ իշխանութեամբ այլազգեաց բռնաւորաց անկեալ, որք թէպէտ թշնամիք օրինաց են, այլ կամին շինութիւն և խաղաղութիւն աշխարհի և յոլովութիւն ռամկաց վասն օգտի իւրեանց, այնքան աղէտս և կսկիծ և տառապանս, և աղաղակ, և ամբաստանութիւնս տրտնջամօք հանդերձ գրեալ են ի պատմութիւնս իւրեանց, որ և քաջայայտ իսկ է ծերուն իմաստութեան: Ապա ո՞րչափ և քանի՞ցս և քանի՞պատիկ պարտիմք մեք ողբալ և հառաչել և աւաղել զողորմելի կեանս մեր. և երկոքումք ծեռօք հարկանել զգլուխս, և վա՛շ կարդալ զկորստեամբք մերովք, որ ոչ միայն ի թագաւորաց մերոց և իշխանաց զրկեցաք, այլ և յայլազգի գոռոզաց և ի բռնակալաց, որ ակամայ կամօք հաճեալ և հնազանդեալ էաք ընդ տէրութեամբ նոցին (մնալ) բազում ժամանակս: Որք թէպէտ հակառակ էին եկեղեցւոյ և օրինաց սրբոց, այլ ոչ իսպառ դիմամարտէին: Եւ թէպէտ կեղեքէին, և կողոպտէին զկեանս մեր, այլ ապահով և խաղաղ եւս պահէին զմեզ յարտաքին և յօտար թշնամեաց և յաւարչաց: Զնոսին եւս երարծ տէր Աստուած մեր յերեսաց իւրոց և ի մէնջ. եթէ վասն անկշռելի և անչափելի և անհամար մեղաց մերոց էր որուն յաւետ արժանի ենք՝ զոր կրեմքս, և եթէ յաղագս չափուց իւրեանց լրմանն՝ որ անցեալ էին քան զչափ բնութեանս մարդկան և օրէնսդրին իւրեանց յափշտակութեամբ, զրկողութեամբ, կաշառառութեամբ, պղծագործութեամբ, և ամենայն իրօք չարեօք, թերեւս արժանն տարաւ ի տեղի հատուցման, որ շեղելոց զգործսն քննէ, և զչգոյն իբրեւ զգոյ կոչէ. նմա միայնոյ է գիտելի, և կարող է հատուցանել զհատուցումն նոցա նոցին:

Այլ դուք որով եղանակաւ և կամիք ընտրեցէք. բաց ի մեզ եհաս և կատարեցաւ հրաման Տեառն մերոյ և Փրկչին՝ թէ և տարադէպ է ինքեան, եթէ՝ «Հարից զհովիւն և ցրուեսցի հօտն»: Այսպէս եղեւ և մեզ. զի յընտանի հաւատակից հովուաց վաղ ուրեմն էաք զրկեալք, այժմ յօտարահաւատ և յայլակրօն տերանց եւս մեկուսացաք. և եղաք իբրեւ նաւաբեկ ոք որ ի մեջ կոհակացեալ ալեաց ծովուն տարաբերի ոտիւք և ծեռօք, և ոչ ուստեքէ լինի փրկութիւն: Քանզի և ես այսպէս գիտեմ՝ թէ ի հնունն և թէ ի նորունս սուրբ հարքն որքան ողբք և սուգ զոր ասացեալ և գրեալ են, զայն նախագիտութեամբ վասն այսր ժամանակիս է, և վասն մեր՝ և ոչ իւրեանց: Վասն որոյ ոչ կարեմ տալ լռութեան. թէպէտ հայիմ և չափեմ զկարողութիւն անծին իմոյ, և աեսանեմ յոյժ տկար և անիմաստ և յոռի քան զամենայն մանկունս և զպաշտօնեայս եկեղեցւոյ, և քան զուսումնակիցս իմ և ընկերս ըստ ժամանակիս, մանաւանդ թէ մեղօք զառաժեալ և թշուառական կենօք զբաղեալս. սակայն հայիմ ի քաջսն և ի գիտունսն քանզիս, զիլռեալ յայսմ ամենայնէ անփոյթ առնեն, և հարկանելոյ սրտիս ոչ տուկալ այսմ անտանելի աղետիս, այլ յուսացեալ յամենագոր աջ Տեառն և յառատաձիր պարգեւս: Հոգւոյն՝ որ խլից լսել տայ, համերց խօսել, և արժանաւոր աղօթիւք Տիրուհւոյ Կուսին, և Կարապետին սրբոյ, և ի լոյս անողին զմեզ բազմերախտ հօրն մերոյ մեծին՝ Գրիգորի, և ամենայն սրբոց և եղբարց սրբանու էրից, արկի զանծն իմ ի հոգս գործոյս այսորիկ մտատանջի, վստահացեալ ոչ թէ ի կարողութիւն իմ՝ այլ ի սէր սրբասէր և հեզաբարոյ եղբայրութեան ծերոյ: Վասն որոյ հայցեմ և ժտեմ խոնարհաբար զիջանել ըստ աշակերտացն Տեառն, մանաւանդ թէ աղօթիւք օգնել, և մի քամահելով և պոստելով զանց առնել, գոլով և ծեր կարեկից և բնութեանակից մեզ ըստ բնութեան. զի և ի գիրս աստուածայինս ի յոլով տեղիս մարդասիրութեամբն իւրով իրք նուաստ առաւել յարգի և զովի՝ քան զառաւելն և զմեծամեծս:

Եվ վասն խօրանին վկայութեան սպասու այծեայս եւս նուիրեցին ընծայաբերքն, և Տէրն իսկ գովեաց զլուծայս այրւոյն, և գունակ նմին և ես աղերսեմ ընդունել ձեզ զտրակս զայս իբրեւ զնոյն, որ իբրեւ ի մէջ գիշերի թանծրամած խաւարեալ վերջացեալ ժամանակիս հազիւ թէ այսքանս ընծեռել կարացաք ապագայից ընթերցասէր եղբարցդ, ի փառս Զօր և Որդւոյ և սրբոյ Զոգւոյն, և ի յօգուտ լսողացդ:

**Ն.Ծ. Աստուծոյ
Կաթողիկոս Աղուանից՝ Տեր Եսայի
Հասան Զալալեանց:**

ՀԱՄԱՌՈՍ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՈՒԱՆՆԻՑ ԵՐԿՐԻ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԸՆԴ ժամանակս թագաւորութեան ազգին Պարսից՝ որ են կրօնիւք Մահմետականի, յորում տիրէին բռնակալութեամբ սկսեալ ի Կովկասային լեռնէ, և ի յեզերաց կասպիական ծովուն, (որ երկաթի դուռն կոչի,) մինչեւ ի Մազանդարան և Աստարապատ. և անտի սահմանօքն Յոգպեկու հատեալ ի Խորասան, և ի Ղանտահար բերդ, և անտի ձգեալ յեզր ծովուն Զնդկաց ի Բանտար քաղաք և այսր ի Շիրազ և միջոցաւ երկրաւ հասեալ մինչեւ ի Բաքելոն (այսինքն՝ Պաղտադ.) անդէն և այսր հատեալ սահմանօք նասեալ մինչեւ ի Զամտան և ի ծովն Վանայ. յորմէ և սահմանօքն Մարաց հասեալ ի խոյ և ի Սալմաստ. և Նախջաւանաւ հատեալ ի յերասխ գետ, և անտի Սահաթիւ Կաղզուանաւ և Կողբաւ անցեալ ի գետն Ախուրեան՝ որ կոչի Արփայչայի: Եւ անտի անցեալ Ղայղուլի անուամբ նահանգիւ և ի սահմանս Վրաց իՏփիսիս քաղաք և ի Կախէթ՝ իւրովք բոլոր թեմիւք և թումանօք: Եւ ապա հատանի ի լեռն Կովկասու, դարձեալ ի նոյն ամուրն Զունարակերտ, (այսինքն՝ Ղարբանդ,) և ի տեղի կայից զխաւորի լեռնորդացն զոր Շամխալն անուանեն, և անուն տեղւոյ նորին Թարխու կոչեցեալ: Արդ՝ ի յայս միջոցի ծոցոյ երկրիս արեւելեայց խառն ընդ հարաւ և ընդ հիւսիս կողմանս Եւրոպիոյ՝ տիրեալ էին ազգն Պարսից որ Ղզըլպաշն կոչիւր, ունելով զաթոռ և զգահ արքայութեան իւրեանց զամենահռչակ արքայանիստ մայրաքաղաքն Շոշ, (այսինքն է՝ Ասպահան. և անդ կալով թագաւորացն՝ տիրեն և իշխեն վիճակեալ իւրոց հնազանդելոց ազգացն ձգեալ յաջ և յահեակ զթեւս իշխանութեան իւրեանց:

Այլ արդ՝ աստոնօր տարակուսիմք սակս նախնի ցեղապետութեանց՝ թէ յորմէ ազգէ և ծննդոց սերեցան սոքա թագաւորազունք, և կամ յորմէ հետէ յառաջացեալք եղեն. քանզի սրբազան հայրն մեր

Մոպսես քերթողն հաւաստէ մեզ այսպէս, եթէ «Արշակ քաջ պարթեւն վանեալ զՄակեդոնացիսն՝ զդայեակորդիսն Աղէքսանդրի, որ ամս վաթսուն և կամ աւելի կալեալ ունէին զթագաւորութիւնն Պարսից, իր և զեղբայրն իւր Վաղարշակ երկրորդ իւր կարգեալ՝ թագաւոր ի Յայս առաքէ»: Եւ այսպէս ի միոյ ցեղէ եղեալք երկուց ազգաց Պարսից և Յայոց թագաւորք պարթեւքն՝ մինչեւ ի ժամանակս Սասանականին Արտաշրի սպանանելոյ զԱրտաւան արքայ Արշակունի. և ինքն կորգեալ զթագաւորութիւնն Պարսից. և ազգաց տիրեաց մինչեւ յերեւումն Մահմետի, որ զկնի երեսուն կամ աւելի և պակաս ամի տիրելոյն իւրեանց, սպանին զՅազկերտ արքայ Պարսից, և տիրեցին նոցին իշխանութեան. յորմէ տիրապետեալ ոմն Մահմուտ անուն բռնացեալ ի Բաիլ, և անտի մինչեւ ի Խորասան. և ապա փոխանակելով զմիմեանս յառաջացեալ առին զՅռէ: Իսկ որդի Մահմուտին Մասիսուտ անուն ի Յռէոյ էառ զՆշապուր, զխազուին, զԱսպահան, և զամենայն տունն Արագու և զՔրտաստան. (այս ըստ սրբոյ վարդապետին Վարդանայ): Եւ ապա ասէ զսոցանէ՝ որդի գիայր փոխանակելով յերկար ժամանակս նստան ի Խազուին, որոց անուանք են այսոքիկ, Աբու-ալի, Տաւուք, Ջադրպէկ, Ապու-թալիպ, Տողրիլպէկ, որ զօրացեալ ի Խալիփայէն, և առեալ զիրաման և անուն սուլդանութեան, ընդարձակեաց զսահմանն իւր սկսեալ ի Խորասանայ՝ և զամենայն երկիրն Պարսից:

Ձսա փոխանորդէ Արփասլան եղբորորդի իւր, և զկնի նորա Մէլիք շահ կոչեցեալ. և ապա Մահմուտ սուլդան, և յետ նորա Բաքարուլիս. և որդի Մահմուտ սուլդանին եհար զԲաքարուլիսն, և ինքն սուլդանացաւ: Եւ զկնի Մահմուտի որդի նորա. և Սանճար սուլդան ոմն սպանանէ զնա և առնու զիշխանութիւնն. և ապա Տաւուք որդի նորա. և զկնի Տողրիլ. և յետ նորա Մախսուտ. և ապա միւս Տողրիլ. զկնի որոյ Ալփասլան, որ էառ զԱնի քաղաք մինչեւ ի Վրաց տուն, որն պատուեալ ի Խալիփայէն իւրեանց: Եւ այս Ալփասլան փոխեաց այլվի Տողրիլ. և ապա Շահի արմէն, և զկնի Ելտկուլ. զկնի որոյ Փահ-

լաւան և խզիլասլան որդիք սորա՝ որ ի միասին տիրեցին աշխարհաց. և այս հասանի մինչեւ ի ուիզ թիւս հայոց: Յայսմ միջոցի ոչ գտաք զորպէսն, բայց սոյն վարդապետ ասէ, թէ ի ուիզ թուին եկն Թաթարն, և ի խորասանու փախոյց զորդիս խորագմ շահին: Իսկ գալուստ Թաթարին՝ և փախուցանել զ. Ջալալատին սուլդանն ի խորասանայ, և յառաջ խաղալն առ մեզ, և յաղթելն և տիրելն ամենայն երկրի, և վիճակելով Ելանելն և առնուլն զտիեզերս, և պէս պէս շարութիւնք և զործք նոցին զոր անցուցին ընդ ամենայն ազգս արեւելից և արեւմտից, հիւսիսոյ և հարաւոյ, զայս ամենայն ուսուցանեն մի ըստ միոջէ Վանական, Կիրակոս, և սոյն Վարդան վարդապետք և պատմագիրք, որք և հասուցանեն մինչեւ ի շԺԷ թիւս զպատմութիւն բռնակալութեան սոցա. և զկնի ոչ գտաք զորքանութիւն ամաց իշխանութեան սոցա. և կամ թէ որով եղանակաւ բարձան, և ո՞վ ոք էր որ հալածեաց և չքացոյց զնոսա յաշխարհէս մերմէ. և կամոյք էին որք տիրեցին և բռնակալեցան երկրին Պարսից. մինչեւ ասի ի պլեթ թուին գալն Թամուրլանկին, որ և նա գազանաբար եկեր և մանրեաց, և զմնացորդսն առ ոտն եհար ըստ տեսլեանն. և զամենայն տիեզերս ի հարկի կացոյց, սկսեալ ի Սմրդանտայ մինչեւ ցՍամարիա և ցԵգիպտոս, ժամս ութ և տասն մաշելով ի սուր զամենայն հասակ, և քայքայելով զեկեղեցիս ուր եհաս զնացք ոտիցն, որոյ զհանդամանս չարագործութեանն պատմէ քեզ Թովմա վարդապետ Արծրունի: Եւ զկնի սորին գալ Ղարայ Յուսուփ չարին ասէ ի պԺԷ թուին, և կերպակերպ չարիք նորին. զկնի որոյ ի պԺԷ թուին Շահռուլի ոմն կրկնաչարագոյն քան զնա երեւեալ, և ապա Ջաղաթայն: Յետ ասորիկ Ջիան շահն ազգաւ Թուրք, որ թագաւորակերպ տիրեալ բոլոր երկրին Պարսից ի պԺԸ թուին. և զսա փոխանորդէ Եաղուք փատշահ որդի իւր. ի ջԼԸ թուին հայոց:

Այս Եաղուք թագաւոր որ նստէր ի Ղարեթ շահաստանի, փեսայացոյց ինքեան ի քոյր իւր զՀէյն Յայտարն, որ էր որդի Շէխսեփուն որ նստէրն յԱրտաւիլ քաղաքի: Այս Հէյն եղելոց սկիզբն և ազգն և որ-

պիսութիւնն ոչ գտաք ուրեք թէ ո՛ր, կամ յորմէ ցեղէ յառաջացեալ բնակեցան աստ: Այս շէխ Յայտարին ծնանի որդի մի զոր անուանեն Իսմայէլ, և վասն ոչ ունելոյ զաւակ եաղուր թագաւորին, վասն որոյ շէխն և կինն իւր խորհեցան հնարիւք իմն սպանանել զեաղուրն, զի ինքեանց և որդւոյ իւրեանց մնասցէ ժառանգ թագաւորութեան. որ և արարին իսկ: Քանզի կոչեցին զնա ի պատճառս պատւոյ, և պատ-րաստեցին նմա կերակուր մահարար, և ի ճաշակելն նորա՝ իսկոյն զգաց. և ապա բռնի հրամայեաց ուտել և ինքեանց. և ասյալս ի միում ժամու մահացան թագաւորն և քոյր իւր և շէխն. և յաղմկել զօրացն՝ զմանուկն Իսմայէլ փախուցին ի յԱղթամար կղզի (այս ըստ Առաքել վարդապետի դարձեցոյ վիպասանութեան,) և այսու զկնի զմիմեամբք ելեալ յառաջացան ի գահ իշխանութեան, որ և Սմիտուր անուն ոմն բռնացաւ և տիրեաց, և հաստատեաց զաթոռ իւր յԱսպահան ի ջիւղ թուին. և յետ նորա Ալվանդն սուղ ժամանակաւ. որ և տեւեցին մինչեւ իջծէ թիւն հայոց: Արդ որպէս ի գլուխ ճառիս խորշելով խոյս ետու ըստ կարգի և ըստ ազգաշարութեան ողջոյն գիտել և գրել ըզկարգ թագաւորութեանն Պարսից, որպէս որդի գիայր փոխանակեալ: Այլ այսքան միայն ի հնագիր պատմութեանց հաւաքեալ զանուանս երեւելի և նշանաւոր արանց գոռոզաց և ամբարշտաց, հասուցաք մինչեւ ցայս վայր՝ ի զբօսանս եղբարց մերոյ սիրելեաց. և Քրիստոսի Աստուծոյ մերոց փառք յաւիտեանս, ամէն:

ԳԼՈՒԽ Բ.

Յաղագս սկզբան թագաւորութեան Պարսից, և որք Կարմրագլուխ կոչին. և խանգարման իշխանութեան նոյին:

Արդ՝ որպէս ասացաք զսպանումն եաղուր թագաւորին և շէխ Յայտարին, և փախուցանելն զմանուկն Իսմայէլ ի յԱղթամար կղզի, և զկնի ամաց ինչ զարգանալոյ տղային՝ աղմուկ շփոթի ոչ սակաւ լինէր տանն Պարսից. և ապա միաբանեալ զօրագլխաց և զօրացն

հանեն զԻսմայէլն ի կղզոյն և թագաւորեցուցանեն ի յինքեանց վերայ ասելով, թէ սա է ժառանգ երկուց կողմանցն, այսինքն շէխին, և գլուղ ջվել որդի եաղուր թագաւորին, և սմա անկ է թագաւորութիւնն. վասն որոյ հնազանդեցան և երկրպագին նմա: Եւ նա ելեալ ի ջծէ թուին, նախ հալածէ զյառաջ ասացեալ զԱլվանդն, և յինքն գրաւէ զիշխանութիւնն. և ապա պատերազմեալ ընդյաջ և յահեակ թշնամիսն-զամս քսան և հինգ, ընդարձակէ զսահմանս իւր ըստ կարողութեան. և վարեալ զիշխանութիւնն. մեռանի ի ջիւղ թուին: Զկնի որոյ թագաւորէ որդի նորին շահ Թահմազ ի նոյն ամի, այր քաջ և արի: Սա յուղ տեղիս արար ընդ իւրով իշխանութեամբ, որպէս զԱտրպատական և Վրաց աշխարհն բռնութեամբ հնազանդեցոյց. և ի կողմանս Խորասանու նոյնպէս ընդարձակեաց. նա և բազում կարգս ուղղեաց իշխանութեան իւրում և թեթելութիւնս հարկաց, որպէս և ասեն: Եւ սա վախճանի ի ռիւղ թուականին, և փոխանակ կացուցանեն զորդին իւր Իսմայէլ անուամբ. որոյ կամեցեալ զբռնագլուխսն և զանհնազանդ խորամանկսն ի զօրագլխաց և զօրաց իւրոց բառնալ յերեսաց. իսկ նոցա աճապարեալ քան զնա ընդ փոյթ կենագրաւեն՝ որպէս ասի հնարիւք իմն մահացուցեալ, և զկնի սորին բերեն զեղբայր իւր Խոտապանտա կոչեցեալ ի Խորասանայ, այր անարի, պակասեալ եւս ի լուսոյ, և սա եւս զամս սակաւս դաժանութեամբ և դառնութեամբ վարեալ զիշխանութիւնն՝ մեռանի. և ապա ի ռիւթ թուին որդի սորին Ապաս՝ կոչեցեալն Մեծ, շահ նստուցանեն ի Մաշատ, որ և ընդ սակաւ ժամանակս հնազանդեցոյց զշրջագայ թշնամիսն իւր, և ի բունն էառ զբոլոր երկիր հայրենի իշխանութեան իւրոյ. և ի խորասանայ մինչեւ ցերասի գետ և զԲաղդատ՝ բաց յԱտրպատականս:

Վասն զի թագաւորն Կոստանդնուպօլսոյ իսմայէլացի, խրոխտն սուլդան Մուրատ՝ կոչեցեալն Խոնդքար, խոչընդակն եղեւ սմազի եհան զօր և հրաման ի վերայ երկրիս Ատրպատականի՝ զալ և առնուլ զսա. որ և եկեալ առին իսկ զերեւան, զՆախջուան, զԴաւրթ, և

զԳանջայ, մինչեւ ի սահմանն Վրաց, զՏփիսիս, և զբոլոր տունն Վրաց. այլ և յայն կողմ Կուր գետոյ զՇաքի, զՇրուան, զՇամախի և զԴարբանտ. այսքան քաղաքաց և երկրի տիրէին Օսմանքիք: Եւ զկնի աւարտման պատերազմաց յայն կողմանցն թագաւորն Շահապաս և խաղաղութամբ նստեալն յԱսպահան մայրաքաղաքի, զկնի սակաւ ամաց ապա դարձուցեալ է զերեսս ի վերայ երկրիս Ատրպատականի առնուլ զսա. որ և եկեալ է բազմօք զօրօք ի վերայ Դաւրիժու, և ըստ բաղդի և աջողման իւրոյ առեալ է զԴաւրէժ, զՆախջուան, և զերեսան ի միում ամի. և ապա զկնի միոյ ամի առեալ է զԳանջայ և զամենայն երկիրն Դարաբաղու, զՇամախի, զԴարբանտ և զշրջակայս նոցա, զՏփիսիս քաղաք, և զբոլոր տունն Վրաց ի ծեռաց Օսմանցւոց: Եւ զկնի այսոցիկ արարմանց հաշտութիւն եւս ընդ թագաւորին Օսմանցւոց հաստատեալ է՝ զսահմանս և զբաժինս յատկացուցանելով իւրաքանչիւրոց ի մէջ երկուց աշխարհացս Պարսից և Դոռոնոց: Եւ սա այսպիսի քաջութեամբ և արիութեամբ կեցեալ վախճան առնու ռիժ թուին: Եւ ապա զկնի սորա թագաւորեցուցանեն զթոռն սորին Շահսէֆի. ի սոյն թուին յԱսպահան և սա ևս արիութեամբ և խաղաղական կենօք վարեալ զիշխանութիւն իւր՝ փոխի յաստեացս, թողլով զթագաւորութիւնն որդւոյ իւրում փոքր Շահաբասին ի ողձա թուին Դայոց: Որ և սա առաւել հաստատեաց զգահ իշխանութեան իւրեանց, և խաղաղացոյց զերկիր և զժողովուրդ իւր յամենայն կողմանց թշնամեաց. որ և յաւուրս սորա շինեցան ամենայն աւերակ գեօղք և քաղաքք, և երկիր աշխարհիս Դայոց և Պարսից. զի կարի քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն էր. որոյ աղագաւ հաստատեցան յամենայն տեղիս եկեղեցիք վանորայք և անապատք, մանաւանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածնի, և սուրբն Գանձասար յԱղուանս, առ սրբազան Դայրապետին Փիլիպպոսի և Պետրոս կաթողիկոսին Աղուանից: Եւ սա եւս այսպէս բարեբախտիկ լեալ յաշխարհի, վճարի ի ո՛ւճ թւին. և էառ զիշխանութիւն թագաւորութեանն որդի նորին Շահ Սուլէյմանն ի նոյն ամին. որ և յաւուրս սորա

առաւել խաղաղութիւն եղեւ աշխարհի և շինութիւն աւերակաց, և բազմամարդութիւն երկրի. ուղղութիւն և իրաւունք դատաւորաց, չափաւորութիւն հարկապահանջութեանց. և բարեկարգութիւն ամենայն գործոց և արարողութեանց: Սա եւս այսպէս կառավարեալ զերկիր և զհնազանդեալս իւր՝ վախճանի ի ռ՛ճլթ թուին: Զկնի որոյ թագաւորէ որդի սորին Շահ սուլդան Դիւսէինն կոչեցեալ՝ ի ժամանակի մերում, ի տիս տղայութեան գոլով ի ո՛ւճթ թուին:

Արդ՝ զոր ինչ մինչեւ ցայս վայր եղեալ էր՝ ի նախկին գրոց պատմութեան, մանաւանդ ի գրոցն Առաքել վարդապետի ծաղկաքաղ արարեալ հաւաքեցաք, որում Տէր ողորմեսցի. յետ այսորիկ պարտիմք ի ներկայ ժամանակս այս՝ յորում կամք, գծագրել աստ. և Քրիստոսի փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Յաղագս Վորդվման և խանգարման թագաւորութեանն Պարսից:

Ի տասներորդ ամի թագաւորութեան իւրում Դիւսէին կոչեցեալ Շահ սուլդանն արար հրաման մարդաթիւ և աշխարհագիր առնել ազգիս Դայոց, և ամենայն ազգաց ընդ իշխանութեամբ իւրով եղելոց. և ելեալ հրամանատարք նորին արք իբրու հաւատարիմք տան նորա՝ գրիչք և քարտուղարք, զի անսխալ և առանց թագուցանելոյ գրեսցեն զամենայն հասակ ի հնգետասանամենից և ի վեր, սպառնացեալ ի հրովարտակին՝ այսպէս. «Եթէ ոք գտցէ զթագուցեալ և զղօղեալ ոք, և յայտնեսցէ զայն արքայի, զլուխ ղօղելոյն՝ արքայի, և ինչք նորա աւար այնմ լիցի՝ որ գուշակեացն»: Զոր և արարին իսկ. զի յոյժ յուղմամբ և որոնմամբ զննեալ տեղեկանային պէսպէս հնարիւք և սպառնալեօք: Ի գիւղի ուրումն գտանուտէր գիւղին և զքահանայսն և զհիւրընկալն՝ զոր զգիր ասեն, արգելուին ի տունս ուրոյն և զատ ի միմեանց, և ապա ասել տային զանուանս արանց եղելոց ի գիւղին և գրէին, և բերեալ ի մի վայր՝ հաւասար տեսանէին,

և թէ աւելի կամ պակաս գտանէին ասացեալքն ի միմեանց, (և զի թուղթ եւս առնուին ի բերանոյ մոցա, այսինքն տուչալկա, զի թէ սուտք գտցեն, այնքան տուգանս վճարեսցեն,) կախելով ի փայտէ բրածեծ առնէին զարսն ասացեալ ի սակս տուգանին, ընդ մմին կաշառս յոլովս և տասանորոս, և զկարգեալ վարծս զինուորացն առաւել քան զչափն առնուին, և ապա զգրեալն կրկնէին: Ապա յետ այսորիկ գրեցին և զվանորայս զանապատս և զգիւղօրէից եկեղեցիսն, ընդ մմին և զեպիսկոպոսունս և զաբեղայս, և զերիցունս առհասարակ ի թիւ արկին. և աւարտելով զնոսա սկսան գրել և զվաճառականսն, զճանապարհորդսն, և զորս սուղ ինչ առետորոյ տեարքն էին, և զամենեսեան ի համարաթիւն գրելով՝ տարեալ ցուցին ատենի արքային: Իսկ անդ եղին հարկս ի վերայ գրելոց գլխոցն՝ երեք պատիկ յաւելմամբ ի վերայ առաջնոյ սահմանին. և ի վերայ եկեղեցական պաշտօնէից որ յառաջնումն ոչ երեւեր բնաւ, տասնապատիկ առաւել քան աշխարհականաց ծանր բեռինս եղին. և զսոյն աշխարհագրութիւն հազիւ մինչև յերիս ամս աւարտեցին. զի ի ոճիւն թուին սկսան և ի ոճեծա թուին հրաման արարին զերեք տարւոյ զգլխահարկ ժողովրդեանն՝ զոր նոր եղին (հաւաքել), նաեւ վասն եկեղեցականաց և կրօնաւորաց կարգեալն ընդ մմին միահաղոյն առնուլ: Ապա ել մեծ վեզիրն Ատրպատականի որ նստեր ի Ղաւրեժ քաղաքի, որոյ անունն էր Միրզաթաիիր, հազար հարիւր արամբք, և եկն յերկիրս Ղարաբաղու և ի Գանջայ քաղաք. և սկսաւ առնուլ յոյժ աւելորդօք քան զգրեալն:

Եւ ցրուեցան զօրքն ընդ երկիրս և ընդ գիւղօրայս ի թիւ արկեալ գրովն. և քանզի յոյժ ծանր էր լուծն և ոչ կարէին տանել, վասն որոյ չարչարէին և կեղեքէին, և ջարդելով առնուին ըստ չափու իւրեանց ի յոլովիցն՝ յոլով, և ի փոքունցն՝ փոքր, զի (մեծ) գեղն հարիւր յիսուն, հարիւր, կամ յիսուն թուման, և յոյժ փոքրն յերեսուն և կամ ի քսան թումանէ չէր պակաս: Նոյնպէս ի վաճառականաց, և յամենայն արուեստաւորացն առին: Եւ այսպէս ամի ամի զգլուխսն համարէին,

և հարկահանքն եկեալ ճշդիւ առնուին: Յետ այսորիկ միւս եւս կերպիւ հարկս եղին, և անուանեցին զայն, Ապիփոռան. դարձեալ միւս, եւս եղին, և զայն ասացին Շահգատի ախրաջաթ. միւս եւս յաւելին, և անուանեցին Շեշտինար, և զայս երեք պատկեցին: Եւ դարձեալ կրկին եւս եղեւ հրաման ելանել և գրել զամենայն սահմանս երկրի, գիւղօրէից և ագարակաց, զհող, զջուր, զայգի, զանդաստան, զծառ, զտունկ, և զամենայն ինչ որ պիտոյ է մարդկան՝ առ հասարակ զամենայն գրեցին, թէ Հայոց, և թէ այլազգեաց, այլ և վրանաբնակաց, և խաշնարածաց. ազգ մի որ թարագամայ ասեն, զնոցին եւս զանդեայս և զհօտս, և զջուկս և զջուլիւս և զերամս ամենայն անասնոց չորքոտանեաց ի թիւ արկին, և յառաջնոցն վերայ կրկին յաւելին զհարկս:

Ձայս ամենայն զոր գրեցաք՝ նորահնար չարիք էր, զոր եղին ի վերայ առաջնոյ սահմանեալ հարկացն, որ և առաջինն եւս ծանրագոյն էր բեռն ի վերայ ժողովրդեան. այժմս փոխանակ թեթևացուցանելոյ, զայսքան ևս յաւելին ի վերայ: Եւ դարձեալ որպէս սովորութիւն է Պարսից իշխանութեան՝ յամենայն քաղաքս տէրութեան իւրեանց, և ի վերայ ամենայն երկրի, պետս և գլխաւորս զօրաց. կացուցանել, որպէս Խան, Սուլդան, Ղուլրեկի, Վեզիր, Ղարուղայ, և Թուլիտար: Յառաջնումն որոյ միանգամ այսպիսեացս իշխանութիւն ինչ տային, ոչ դիւրեաւ փոփոխէին և առնուին ի նմանէ. բայց թէ մեծ յանցանք ինչ և կամ վնաս առնն յայտնիր, և կամ վասն զրկողութեան և ազահութեան զանգատողք և դատախազք երթային ի դուռն արքայի, և զյանցանս առնն յայտնի կառուցանէին, և ապա հազիւ ուրեմն առնուին յառնէն յայնմանէ զիշխանութիւնն զայն: Իսկ այժմս և այսու թագաւորաւս ոչ այսպէս, այլ թագաւորն և նախարարք իւր կաշառակուր լեալ՝ փոյթ ընդ փոյթ փոփոխեալ հանէին. և ի միում ամի երկուս և երիս տեարս և իշխանս՝ ի միում քաղաքի և գաւառի զկնի միմեանց առաքէին: Եւ մոքա եկեալ՝ որպէս և ինքեանք կաշառօք ստացեալ էին զիշխանութիւնս իւրեանց, նոյնպէս և մոքա այնպէս ա-

մենայն զդատ և զիրաւունս ժողովրդեան ի բաց եղեալ՝ կեղեքէին, կողոպտէին զհնազանդեալս իւրեանց. սոյնպէս առնէին և օրինապահք դպիրք նոցա, այսինքն դատաւորք Շխալսլամք, շէխք, և որոց Ղազիս ասեն:

Դարձեալ յաւելին միւս ևս չարիս, զի որ միանգամ տեսաք էին զհիւրից և ազարակաց, նաեւ վարձաւորք՝ այսինքն դօնլուդ հատեալ, զօրապետք և զօրք որքան դրամոյ չափ որ ոք և ունէր, զնորին տասանորդն եւս հատին, և թագաւորական արարին, իսկ նոքա ոչ յիւրեանց դրամոցն տային, այլ զայն եւս յաւելին և եղին ի վերայ իւրաքանչիւր հնազանդելոցն, և այնպէս առնէին: Նմանապէս և այլ բազմահոյլ չարիս յորդեցին. ուստերս և դստերս ուժգին քարշելով, զարս և զկանայս բռնի ուրացուցանելով, և զյետամնացելոց զինչսն և զստացուածսն և զգանձս յափշտակելով՝ և ուրացողացն տալով. որպէս և որքան տօվլաթաւորս և մեծատունս աչօք մերովք տեսաք ի Ջուղայ և յերեւան՝ որ ի վերջին աղքատութիւնն և ի թշուառութիւնն հասեալ էին. և հարցեալ զպատճառն տեղեկացաք, որ վասն ուրացողացն և յափշտակութեան ընչից իւրեանց էին եղեալք այնպէս: Այնպէս զամենայն բարեկարգութիւնս բարձին յերկրէ, զորս մանրամասնաբար ոչ գրեցաք. միանգամայն և օրէնս եղին իւրեանց. իսկ գտան հակառակ՝ փոփոխելով զեղեալ սահմանս նորա, զոր վասն զխահարկաց և դատաստանաց եղեալ էր ի վերայ նոցա: Վասն այնորիկ եհաս և ի վերայ նոցա իրաւունք արդարադատին Աստուծոյ, այլ և ի վերայ ազգիս Հայոց. եւս զոր յապագայն գծագրելոց են, սակս նոցին անողորմ և անաստուած գոլոյն կեղեքելոյն և կողոպտելոյն զկեանս տառապելոցն, զորս փոքր ի շատէ ծանուցաք: Իսկ յաղագս անօրէնութեան օրինազանցութեան, սոպութեան և անմտութեան և անմիաբանութեան սոցա, միանգամայն և ընդդէմ դառնալոյ Աստուծոյ և աստուածային գրոց և պատուիրանացն՝ զոր և ծանուցի ձեզ Աստուծով, որ եղեւ պատճառ կործանման ինքեանց, յորմէ Տէր Յիսուս ազատեսցէ, և նմա փառք յաւիտեանս, ամէն:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Վասն հակառակաց և ընդդիմակայից՝ որ ի տեղիս յուրեան ընդդէմ թագաւորութեանն Պարսից:

Քանզի ըստ նախագուշակութեան սրբոյ մարգարէին Դանիէլի և ըստ լրման ժամանակի տեսւեան նորին, որպէս և կարծի ի բազմաց իմաստնագունից վասն տասն եղջերաց խոյին նշանակ յառնելոյ տասն թագաւորաց յազգէն Պարսից, որպէս թիւ համարոյ սոցին է. և կամ թէ ըստ կամաց նախախնամողին Աստուծոյ, որ զիրաւունս հատուցման իւրոյ, իբրեւ զբաժակն ի ձեռին ունի՝ և ում կամի արբուցանէ զնա. և տէր է թագաւորութեան մարդկան և երկրի, որում և կամի՝ նմա շնորիւ: Ըստ որում և այժմս է տեսանել. և զի եղեւ ի ժամանակս սոյն սուլդան Հիւսէին թագաւորիս, ազգ մի ի կողմանս խորասանայ և Ղանտահարու, զորս Աղուանք անուանեն. և ասեն վասն ազգիս այսորիկ՝ եթէ են բնիկ ի լեռնաբնակացն Կաւկասոս և յերկրէն Ալանաց, որ են ազգաւ Աղուանք, որ այժմ եւս նախկին անուամբն վերակոչին. և լեալ են հաւատալ քրիստոնեայք, և ապա զկնի ժամանակաց Լանկթամուրն կոչեցեալ բռնակալ, որ տիրեաց յոլով մասին աշխարհիս յաղթութեամբն իւրով, զոր պատմութիւնքն վկայեն զսմանէ, և ասէն վտարանդեալ զազգս զայս ի տեղւոջէ իւրեանց, և տարեալ զքսան և հինգ տունն բնակեցոյց երկրին յայնմիկ: Եւ զկնի ժամանակայց դարձուցեալ են ի կրօնս Մահմէտի. և ապա ուռճացեալ և բազմացեալ են, և լեալ իշխանք և պետք յիւրաքանչիւր մասին, և տիրազլուխք մինչեւ ի ժամանակս Շահաբաս կոչեցեալ արքային. որոյ յառնուլն զՂանտահար և տիրելն կողմանցն այնոցիկ՝ նուաճին և սոքա ընդ իշխանութեամբ նորին, և զկնի որդւոց և թոռանց նոցին մինչեւ ի ժամանակս այս ի ոճԺ թիւս մեր. և ապա սկսան աղմկել և վրդովել կողմանքն այնոցիկ:

Այլ և միւս ևս ազգ որ Պլուճ անուանին, այլ և երկիրն Սովուխ - Պուլաղու զոր Թուրքմանն կոչեն, և զխաւոր մի սոցա որ Սուլէյման

պապա ասէին, որ ասէր զանձնէ զոլ յազգէ առաջնոց թագաւորացն որք նստէին ի Ղաւրժ շահաստանի Ջահանշահ և Եաղուպ անուանեալք, նա և յերկիրն Աստարապատու շրջեցաւ: Եւ զգլխաւոր նոցին Ատինաղուրտ կոչէին. այլ և լեռնականքն Կաւկասու, ծիւնաքնակ ազգքն Լեկաց, որ և Լազկիք՝ և ըստ գրոց Հոնք կոչեցեալք, և բնական թշնամիք ի սկզբանէ երկրիս Ատրպատականի, ազգիս Հայոց և օրինաց մերոց: Սոքա միահաղոյն և զվերոյ գրեալսն ամենեքեան հետեալք թիկունս դարձուցին, և ընդդէմ դարձան հրամանաց թագաւորին Պարսից: Եւ սկսան յիրաքանչիւր երկրէ զշրջակայս և զմերձակայս իւրեանց կողոպտեալ, գերի առնել, և որոյ ճարակ տալ. և այս ոչ թէ ի միում ամի, այլ յերկար ժամանակս: Եւ ապստամբիլ սոցա սակաւ ամօք, զկնի և կից միմեանց եղեն, և թէպէտ թագաւորն զօրս գումարեալ ի ձեռն զօրագլխաց և սպարապետաց առաքէր ի վերայ նոցա՝ բաշխելով և յոլով զանձս, սակայն ոչ ինչ օգտիւր, այլ յաղթահարեալ լինէին. թէպէտ ոմանց բազմաւ ջանիւ և հազիւ ուրեմն դադարեցուցին զխռովութիւնն ոչ այնքան յաղթութեամբ՝ քան թէ հաճելով զմիսա նոցա ըստ կամաց իւրեանց: Բայց կազ կողմանցն Ղանտահարու և Կովկասայնոց յերկարեաց բազում ժամանակս, զոր յիւրում տեղւոջն ասասցուք՝ եթէ Տէր կամեսցի: Եւ նմա փառք յաւիտեանս. ամէն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Ո՛ւ ինչ գործեցին ազգն Հոնաց ընդ ամենայն երկիրս Աղուանից:

Ձի յայտնի իսկ է ամենեցուն այս, թէ տուն և կամ այլ ինչ շինուած թէ մեծ թէ փոքր՝ յորժամ հնացեալ փլանելոց իցէ, նախ որմունք և հիմունք խախտեալ բաժանին, և ապա ձեղուն տանեացն իջանէ. և զկնի այնորիկ ամենայն տանիքն ի վայր իջեալ կործանի: Այսպէս եղև և թագաւորութեան Պարսից. քանզի բնակիչք լերինն Կովկասու, որք Լազկիք կոչին, յայսմ կողմանէ լերինն՝ ի տեղի որ Ղախ, ճար, և Թալա, և այլ գիւղօրայից անուանք յորջորջին, սրոց գլխաւոր էր Ալի սուլդան անուամբ, որ նախ հրամանաւ Շահին նստէր: Սա և այլ յոլովք ինքնագլուխք միաբանեալք ընդ նմա՝ դարձան և ապստամբեցին ի թագաւորէն ի ոճկա թուին. որ և յառաջ քան զայս Ինիսելու երկիրն, այլ և Շաքուա, Պասնջաղ, Մումպարաք, Չարղաթալու, և այլ յոլով գիւղօրայք ասպատակեալ և գերեվարեալ էին և աւարի առեալ: Այժմս եկեալ ի Քանտաք անուն գիւղօրայս՝ իսպառ տարան: Եւ այսպէս գրգռեալ ամ յամէ ասպատակ սփռեալ յայս կողմ և յայն կողմ Կուր գետոյն յերկրին Շաքուայ և Ղապալու և Գասանու նահանգին մինչեւ մերձ ի Շամախի քաղաք: Իսկ յայսմ կողմանէ յոլովք ի նահանգէն Ղազախու, որ է Ախստեու՝ և ի յերկրէն Ամիրշամ Շաւինլուէն որ են Ձակամներն:

Նա և չորս գետն Գանջապասանու՝ այսինքն Շամքօռ, Գանջապասան, Ոսկանապատու ծորն, և Քուրաքպասան. այլ և յոլովք ի գիւղօրէիցն Պարտայու, և զդաշտավայր գիւղօրայսն միահաղոյն կոտորեալ, գերի և աւարի առեալ ամայի արարին, և զմնացեալսն փախստեալ ի լերինս և ի գարանձաւս Արցախու, և իւրաքանչիւր հանդէպ ամուր տեղիսն գերծեալք զապրուստ իւրեանց հոգային: Այլ և ի ոճկա թուին նոյն ինքն Ալի սուլդանն գումարեալ ի վերայ ինքեան զօրս ի նոյն ազգէն Լազկացն թուով ոչ սակաւ քան զուր իս-

զար, եկե ի վերայ քաղաքին Գանջայու մինչեւ եմուտ ի պողոտայն (այսինքն Քուջան,) որ ի կողմն Սուքօքուլան անուն գեղջն, թոյլ տալով քաղաքացւոցն: Եւ յորժամ մտին ի ներսն, ապա յարեան քաղաքացիքն և կալան աստի և անտի զանցս գնացից նոցա, և կոտորեցին ի նոցանէ մինչեւ ի հազար քսան և մի ոգիս աւելի կամ պակաս, և ոչ ինչ կարացին առնել. այլ յետս դարձեալ ամօթով գնացին ի տեղիս իւրեանց:

Եւ այսքան իրս զոր աստ գրեցաք ի մէնջ, յուք և յինն տարի գործեցաւ, սկսեալ ի ռՃԿ թուէն: Եւ որքան հրաման եղեւ ի թագաւորէն գնալ զօրացն Պարսից ի վերայ նոցա, այսինքն բնակելոցն ի քաղաքն Շամախու և Գանջայու և ի շրջակայս նոցա. և խանքն որք նստէին անդ, որքան ջանացին՝ բնաւ ոչինչ կարացին դիմակայիլ, մանաւանդ թե յաղթահարեալ կորացան առաջի նոցա. որպէս և Հասան ալի խանն Շամախու հնգետասան հազար զօրօք գնաց մինչեւ ի սահմանս նոցա. և նոքա յառաւօտու պահուն յանկարծօրէն հասին ի վերայ նոցա և գլուղով մասն զօրացն կոտորեալ՝ զխանն եւս սպանին և մնացեալքն փախստեայ դարձան: Այլ և ասպատակեալն Շամքօռու. Օղուրլու խանն Գանջայու ել ընդ առաջ նոցա և ընդ կրունկն փախստեայ դարձաւ, և եմուտ ի Գանջայ: Այլ և Քիչի խան անուն ոմն իշխող Շաքուայ՝ սուղ ինչ ժամանակ ընդդիմացաւ նոցա, զնա եւս սպանին: Իսկ ի վերայ այսր ամենայնի ազգս այս ժպիրի առաւել ևս համարձակեցան, և ապա ծեռն ամբարձին ի վերայ երկրին Կախեթու և ազգին Վրաց. որ և նախ քան զայս քանիցս անգամ ուժգնութեամբ բախեալ էին ընդ միմեանս, և հեղումն արեան ոչ սակաւք արարեալ երկրցունց կողմանց. որպէս և Իմամղուլի խանն Կախեթու մի անգամ և երկուս փախուցին ի պատերազմէ, և աւարի առին զամենայն կահ և կարասի նորա: Եւ այսպէս յառաջ խաղալով ամ յամէ աւերեցին զամենայն երկիրս նորա, մինչեւ ի հայրենի թագաւորանիստ տեղիսն իւրեանց, և զեպիսկոպոսարանն ի բաց թողեալ՝ ի յամուրս Թուշայ լերանցն ելին: Եւ սոցին. այսպէս և այսքան

ժպիրեւոյն միւս եւս դոյ պատճառ, զոր այժմ գրեցից:

Քանզի յերկրին Շիրուանու ի նահանգին Ղապալու գոյ իշխանութիւն ազգի միոյ Մահմետականի զոր Մելիք անուանեն, իգիւղն Ղուրթղաշին կոչեցեալ՝ Ղարասու անուանել տեղին: Եւ երեւի թէ սոցին եղեւոմն Մելիք՝ զոր Մելիք Միսամուտ ասէին, այր հանճարեղ և բախտիւն յաջողակ, և յոյժ ազահ քան զՅուդա, և անյագ քան զտգրուկ. սա զբոլոր երկիրն Ղապալայու ի բուռն էառ Մախթայի ի խանէն Շամախու: Եւ երկիրն էր բարելի և չէն և մարդաշատ, թե Հայ ազգօք, որ ի Ղարաբաղու երկրէն ժողովուրդք յոլովք անցեալ էին յերկիրն այն աւելի քան զտեղականսն. և եթե այլ ազգօք՝ որ բնիկ յերկրէն են, յորոց պէսպէս հնարիւք Մելիքս այս ժողովեալ մթերեաց զանծս յոլովս և սաստիկս ոսկոյ և արծաթոյ, և բռնացաւ ի վերայ ամենեցուն. յորմէ վշտացեալ ամենայն ոք տրտունջ եղեն զմմանէ, որպէս և Հայ ազգն Պօղերուն ժողովեալ ի դուռն խանին, և ազդ եւս արարին արքային: Եւ ոմն Բարսեղ անուն քահանայ, որ էր բնիկ Ղարապաղու՝ յերկրէն խաչենու, և ի յազգէ Մելիքաց, էր անդ, որ ընդ գնալոյ ժողովդեանն սոքա եւս ազգաւ գնացեալ էին՝ և զՍօկուբլու գեղն նորոգ շինեալ և բնակեալսը և քան զայն՝ այլ առաւել ոչ գոյր ի մէջ գիւղօրէիցն: Չսա առեալ յղեցին յԱսպահան ի դուռն արքայի, զի ի վերայ ինքեանց արասցէ զիշխանութիւն Մելիքութեան ազգին Հայոց՝ որ անդ, իբր գլուղով յազգէ Մելիքաց: Որ և գնացեալ ըստ կամաց իւրոց առեալ հրաման յարքայէն՝ եկն. բայց ոսոխն իւր բուռն էր, ոչ կարաց ընդդիմադրաւել կաշառօք կուրացոյց զաչս բռնաւորին Շամախու, և ոչինչ արարին զբանն երիցուն: Ապա ռիս կալան ընդ նմա մեծամեծքն Շամախու. այլ և ի խանէն ապստամբեցան, և գնացին առ թագաւորն զխանն ձգեցին յիշխանութենէ, և զՄելիքէն տրտնջեցին առ թագաւորն, եթե յոլով զանծս ժողովեալ է, և կամի ապստամբիլ ի քէն: Եւ արար հրաման զամենայն ինչսն զգայուն և շարժուն՝ որ ինչ և իցէ՝ ի գիր ձգել, և առնուլ (ի գանձն) թագաւորական. և զինքն իւրայնովք ի բանտ արկանել. որ և արարին իսկ: Եւ եկեալ

դահիճք արքայական ի գիր և ի դաւթ ծգեցին զտուն և զինչս Մելիքին. և զինքն ընդ եղբօրն, որոյ անունն Ահմատ կոչիւր, կապանօք տարան ի քաղաքն Շամախի, և արկին ի բանտ ամիսս ինչ. և դարձեալ արծակեալք անտի՝ կրկին կարգեցան յիշխանութեան իւրեանց: Բայց ինչք սոցին զոր առին յարքունիս, ասէին զթիւ ոսկւոյն և արծաթոյն լինիլ իբրեւ եօթանասուն հազար թուման, զատ ի յայլ կահից և կարասեաց, և չորքոտանեաց և մլքերաց, որոց ոչ գոյր թիւ: Քանզի ասէին լինիլ սմա քրաղաց հինգ հարիւր. տինկ որով զբրինձն զտեն՝ հինգ հարիւր. քում և մաջինակ որ զապիրշումն քարշեն՝ հինգ հարիւր. զետք և առուք զոր արիս ասեն՝ ի վերայ արարից և արմտեաց երկրագործութեանց՝ յոլովք. և զայլն մտօք նկատեսցես փարթամութեան առնս:

Դարձեալ զկնի սակաւ ամաց անցելոց ի վերայ այսր ամենայնի, Դիւսէին անուն ոմն խան Շամախու՝ կրկին ըմբռնեաց զսոսա երկուսին՝ եղբարսն հրամանաւ Շահին, և զխատեաց. և ապա ի ձեռն առեալ զերեսին որդիս նորա զոր Փէյքար, Իպրահիմ, և Ղասում ասէին, յոյժ չարչարանօք և խռտանգանօք ետ հանել և զմնացորդս ընչիցն, զոր ասէին քսան և հինգ հազար թուման. այսքան եւս այժմս առին և թողին զնոսա: Ապա Փէյքար անուանեալն զմաց առ Շահին, և առեալ զՄելիքութիւն՝ եկն ի տեղի իւր, և վարէր ըստ հայրենի սովորութեան: Որ և զկնի չորից ամաց միւս եւս Դիւսէինն անուն խան Շամախու, ետ զխատել զՓէյքարն ի տան իւրում, և ապա զտունն, զկանայս և զորդիս և զամենայն ինչսն իբրեւ ի զերութիւն վարեալ ածին ի Շամախի. զկնի որոյ զննեալ և որոնեալ զամենայն զոր ինչ և ունէր, զայն եւս առին և արարին արքունիս. որ և զհամար ընչից սորին եւս ասացին զոլ աւելի քան զքսան հազար թուման: Բայց եղբարք սորին Իպրահիմն և Ղասումն փախստեայ զնացին առ Ալի սուլդանն վերոյ յիշեալ. և անտի անցին յայն կողմն լերինն առ մեծամեծս ազգացն այնոցիկ Լազկեաց: Զի որպէս ասեն՝ երկուս կրօնս ունիլ Մահմետականաց, ոմանք Շիայք կոչին՝ որ են Պար-

սիկք և Ղըզլպաշք, և ոմանք Սունիք՝ որ են Օսմանցիք, և այս լեռնականք և Աղուան ազգն Ղանտահարու, և Օղպէք, և Պուխարացիք, և Արաբացիք, և այլ յոլովք որ ընդ տիեզերս կան կրօնիւքս այս. և վասն այն զնացին սոքա առ Լազկիսն, վասն զի ընդ նոսա միակրօնք էին, և ասեն թէ բսկոտն և բացագլուխ շրջեցան ի դրունս նոցա վասն նախատանաց իւրեանց՝ զոր կրեցին ի ձեռաց Շիայիցն. քանզի այսպէս է սովորութիւն տեղւոյն: Եւ այսպէս շրջիլն նոցա ի նախանձ դրդեաց զնոսա, և չարացան քան զգազան կատաղի. և յոյժ ամօք համարեցան ինքեանց այնպէս լինիլն նոցա. և ծայն տուեալ միմեանց՝ միաբանեցան և խրախուսեալ ժողովեցան ի մի վայր բիրք բիրուց և հազարք հազարաց. քանզի միշտ լսէին ասպատակ յայսմ կողման եղելոց Լազկեացն՝ զոր նախ յիշեցաք, և նոքա եւս խորհեալ էին զալ և խառնիլ ի սոսա: Որպէս և յանցեալ ամին Սուրխայ անուն զխաւոր նոցա եկն մինչեւ ի Վրաց տուն անցեալ ի ներքոյ Կախեթու և Տփիսիսու ասպատակեաց զգաւառսն զոր Սօմխէթ և Դումմախ ասեն: Իսկ այժմ սակս վերոյ ասացեալ պատճառին ի ռճհա թուին օգոստոսի տասն, զրոհ տուեալ առ հասարակ միահաղոյն ազգս այս Լազկիք, ամենայն զխաւորօք իւրեանց որք էին այսոքիկ, նոյն վերոյ ասացեալ Սուրխայն, Շամխալն, Իսմին, Զաճի Դոավութն և Ալի սուլդանն, ամենայն զօրութեամբ իւրեանց եկին ի վերայ քաղաքին Շամախու, և յաւուրս ութ սաստիկ կռուեցան, և ոչ կարացին առնուլ: Այլ և համբաւ եւս եհաս առ նոսա ի հետուստ, իբր թէ յոմանց յետագայից իւրեանց աղմկեալ իցէ զերկիր նոցա. վասն որոյ յանկարծակի ի գիշերի միում դարձեալ դարձան ի տեղիս իւրեանց: Եւ ապա քաղաքացիքն Շամախու սկսան ամրացուցանել զկողմանս քաղաքին ցանկովք խորագունիւք, և շրջապատ որմովք: Այլ և զօրք եւս հասին աստի և անտի, (այսինքն Գանջայու և Ղարաբաղու և Մզանու.) այլ հրամանաւ Շահին եկն նոր խան քաղաքին, որոյ անունն էր Դիւսէին խան Ազուլեցի: Եւ զայն ամն պահեցին զքաղաքն մինչեւ ի գալ միւս ամին ի նոյն, ժամանակն և ի նոյն ամիսն:

Պարծեալ եկին վերոյ յիշեալ լեռնականքն քան զառաջինն յոյժ ամբոխիւք, և պատերազմեցան ուժգնութեամբ զաւուրս երկոտասան, և ապա առին դքաղաքն Շամախի ի ոճի թուին Չայոց, օգոստոս ամսոյ, ի սուրբ Աստուածածնի պահոցն, յաւուր չորեքշաբաթի: Եւ եղեւ այսպէս առնուլն. քանզի որպէս յառաջն ասացաք՝ երկու կրօնս ունիլ Մահմետականաց, այսինքն՝ Շիայք, և Սունիք, և բնակիչք յայսմ քաղաքի ընդ կիսոյ էին, այլ և յոլովքն էին Սունիք, վասն որոյ ի Սարու-Թօբրաղ անուանեալ կողման բնակիչքն ի գիշերի բացին զկողմն իւրեանց, և ի ներքս առին ի զօրացն թշնամեաց. և ընդ լուսանալ առաւօտուն ինքեանք եւս խառնեցան ընդ նոսա և ետուն ի ձեռս զքաղաքն: Եւ մտեալ ի ներքս Լազկացն՝ սուր ի գործ արկին ի վերայ Ղզլպաշ Մահմետականացն. և զինչ ասացից սակս աղետիցն և արեան հեղմանցն, որ իբրեւ զգետ հոսէին ի մէջ շուկայիցն. և ութ հարիւր այր ի զխաւորաց քաղաքին և ի մեծամեծացն փախուցեալ և մտեալ էին ի մամն իւրեանց, որ ի մէջ քաղաքին: Եւ գնոսա անդ իբրեւ զան սսունս զենուին, միանգամայն հատին և սպառեցին զծայն վայոցն: Եւ յոլովք ի զօրացն Պարսից և ի զխաւորաց նոցա փախստեայ զնացին յո և կամեցան, սոցա ինչք, տունք և ընտանիք և զաւակք նոցա գերեվարեցան և աւար գնացին: Եւ զխանն Յիւսէին ընթռնեալ պահեցին քանի մի աւուրս, և ապա ետուն ի ձեռն Իպրահիմ աղին եղբօր յառաջ ասացեալ Մէլիք Փեյքարին, զոր սպան փոխանակ հօր և եղբօր իւրոյ: Իսկ հայ ազգ քրիստոնեայքն թէ բնակիչք քաղաքին, և թե այլ գիւղօրէից՝ ոչ այնքան վնասեցան կոտորմամբ, այլ սակաւ ոմանք. զի խնայեցին ի նոսա ողորմութեամբն Քրիստոսի. այլ աւարունն ընչիցն ոչ սակաւ եղեւ, նա և գերեվարութիւն զաւակաց և որդւոց նոցա ոչ եւս եղեւ: Քանզի գիտել եւս արժան է յաղագս փարթամութեան: քաղաքիս այսորիկ Շամախու, զի ի մեծէ Շահաբասէն՝ որ էառ զսա ի ձեռաց Օսմանցւոց ի ոճէն թուին, մինչեւ ի ոճի թիւն շիւղ մի ոչ էր ստերիւրեալ յայսմանէ. և զի էր պանտար Կասպիական ծովուն և յամենայն կողմանց վաճա-

ռականացն տեղիք բնակութեան, և վաճառի, և շահաւետութեան ի Յնդկաց և ի Յոռոմոց, ի Զուղայու, ի Ռուսաց, և յամենայն երկրէ. և այսպէս լի էր ամենայն ստացուածովք և զանծիւք: Վասն որոյ ազահ և անագորոյն ազգն այն, մանաւանդ թէ իշաբարոյքն կողոպտեալ առ հասարակ մերկացուցին, որպէս այր մի անկեալ ի ձեռս անաստուած աւազակաց. և ժողովեալ զամենայն կերպուկերպ ինչս, ոսկիս և արծաթս, բերեալ արտաքոյ քաղաքին կոտորեցին ուրոյն ուրոյն, և բաժանեալ յինքեանս բարծեալ տարան ի տեղիս իւրեանց: Եւ այնքան տգէտք էին պիղծքն այնոքիկ, զի ոսկի մի տային հացի միոյ և սեխի միոյ: Եւ այսպէս եղեւ առունն ամենափարթամ մայրաքաղաքին Շամախու:

Եւ զկնի առման քաղաքիս զխաւորքն Գանջայու և Երեւանու ազդ արարին և բողոք բարձին առ արքայ, և ինքեանք գրոհ տուեալ ամենայն զօրօք իւրեանց եկեալ հասին ի Պարտաւ քաղաք Աղուանից առ ափն Կուր գետոյն: Խանն Երեւանու ամենայն կողմնակալօք իւրովք, նոյնպէս և խանն Գանջայու ամենայն մեծամեծօք իւրովք, և այլք աստի բազմութիւն զօրաց յոյժ իբրեւ երեսնից հազարաց: Բայց յարքայէ ոչ եղեւ և ոչ եհաս օգնութիւն սոցա, քանզի յոյժ ի տարակուսի կայր և զբաղեալ էր ի պատերազմաց կողմանցն Ղանտահարու. միայն թէ բանիւ և թղթով հրամայեաց սոցա առնել զոր ինչ և կարասցեն: Իսկ մարդախանձ գազանքն այնոքիկ՝ իբրու թէ ընդելք որսորդք, քաջք, և կիրթք ի չարիս իւրեանց, և ահարկադէմք, որ զանուն և զծայն նոցա միայն լսելով սարսէին և դողային մերձակայք նոցին, ըստ որուն և այժմս նոքա եւս հանդարտ և անվրդով առանց աղաղակի ժողովեալ էին յայն կողմն գետոյն մեծի, և ի գիշերի միուն լռութեամբ անցեալ էին յայս կոյս: Իսկ թուլամորթ և կանացի ազգն Պարսից ըստ սովորութեան իւրեանց՝ որ ի գիշերի մինչեւ ցառաւօտ խնճոյիւք արբեման, և յառաւօտուն ընդ խոր քնովք անկանին: Եւ ապա ընդ լուսանալն և ընդ ծագել արեւուն յարեան ի պատերազմ. և մինչ սոքա դանդաղանօք պատրաստեցին զինքեան, նոքա յաղթա-

հարեալ արկին առաջի իւրեանց, և կոտորմամբ հասուցին մինչեւ ցլեռնոտայքն Արցախու՝ առ Դրդուական գետովն և խաչինածորով: Եւ այսպէս կորագլուխ եղեալ Պարսիցն նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց և խազիրքն ժողովեալ զկապուտս նոցա, դարձան ի տեղիս իւրեանց խնդութեամբ: Այս գործեցաւ ի ռճհի թուին, յաւուրս աշման: Եւ յանցանել ծմեռնային սաստկասառոյց գետոյն, և մերձեմալ գարնանային քաղցրահոտ շնչմանն որ մեզ դառն երեւեցաւ, յաւուրս մարտի ամսոյն, մերձ առ մեծի պասեքի Տեառն, դարձեալ վառեցան ի չար խորհուրդս իւրեանց, կրկին և եռապատիկ ժողովեցան զնդեցան և միացան իբրեւ զմարախ բիւրք բիւրուց և հազարք հազարաց, ելին ի Դուռն Երկաթի և հասին ի Շամախի. և անտի եկեալ բանակեցան ի տեղին ուր Երասխ և Կուր գետք խառնին ընդ միմեանս հանդէպ բերրի դաշտին Սուղանու: Եւ զօրագլուխ մի Պարսից զոր Չարխաճի ասէին, և նա բանակեալ էր յուրով զօրոք ի յերկիրն Բարկուշատայ՝ ի վերայ նոյն Երասխայ. նա ի լոյս համբաւոյ սոցա ինքնահալած եղել իբրեւ այր ամբարիշտ, և ի չիք դարձաւ ի տեղուցէ իւրմէ: Իսկ Զոնքն քաջամարտիկք և արեանարբուք եկին զառ ի վեր գետոյն մինչեւ ի սահմանս Բարկուշատայ ի յերկիրն Տիգակայ, և պատեցին զնա զլերամբք և զդաշտօք. և կարգ առին զօրէն ոճոյ և ինքեանք որպէս բազմահմուտ հնծօղք անկան ի վերայ նոցա: Եւ զի լի էր երկիրն քրիստոնէիւք՝ այլ և Մահմետականօք յուրովիւք, և բաղխեցան ի վերայ նոցա յաւուր մեծի շաբաթուն, և զաւուրս երիս ունայն և թափուր կացուցին զամենալի երկիրն այն ի մարդկանէ և յանասնոց, կոտորմամբ և զերութեամբ: Եւ անտի անցին յերկիրն Վարանդու, զնոյն և անդ գործեցին. բայց Մէլիքն նոցա Պաղիր անուն փութով ընդ առաջ յղեաց նոցա արս ոմանս յիւրմէ անտի ընծայիւք, և զկէսն թափեաց զդերւոյն և զերկիր իւր: Եւ անտի եկեալ հասին յերկիրս Խաչինու՝ անահ և համարձակ դիմօք, զի բնաւ ոչ ոք ընդդէմ եկաց նոցա ոչ սիրով և ոչ բռնութեամբ. այլ առհասարակ զթիկունս իւրեանց փոխանակ դիմաց դարձուցին ի նոսա

վասն որոյ և դիւրամուտ եղեն աստ, և զոր ինչ կամեցան՝ զայն գործեցին, զոր ոչ բաւեմ ասել:

Քանզի ի միում՝ աւուր ի Կարկառ գետոյն մինչեւ ի Դրդուական գետն և յերկիրն Չարաբերդու, միահաղոյն ասպատակ սփռեցան ընդ լերինս և ընդ դաշտս: Նախ՝ զփայտաշէն տունս և զյարկս գիւղօրէից հրծիգ արարին, և ապա յարձակեցան ի վերայ գերեաց, իջուցին ի գլխոց լերանց և հանին ի ծակաց վիմաց, և ի ներքոյ անտառախիտ և մացառուտ մայրից: Եւ ժողովեալ ընդ նոսա զկահ և զկարասիս նոցա. ընդ որոց խառնեցին և զհօտս, զքոկս, և ըզջուիրս խաչանց և արջառոց և ամենայն չորքոտանի անասնոյ, և միահաղոյն խառնեալ վարեցին զառ ի վայր ընդ գետն Խաչինու. զդերին և զանասունսն ընդ միմեանս խառնեալ էին իբրեւ զհեղեղ յորդ, և որպէս զբանակ մեծ ի գնալն իւրեանց. զոր և մեք աչոք իսկ նկատեաք. քանզի փախստեայ հասեալ էաք ի կատար լերինն որ ի վերոյ է սրբոյ Աթոռոյն Գանձասարայ. և ոտք նոցա ոչ հասին առ մեզ: Եւ մեք անտի հայեցեալ տեսանէաք զեղելոցն իրագործութիւնն. և այս եղել ի ռճհա թուին, ապրիլ ամսոյ քսան, յաւուր աշխարհամատորան կիրակէին: Աստանօր տեսանելի է զաղետ յետամնացելոց, զսուգ կոտորելոցն, և զաշխարս գերելոցն, զկսկիծ մարցն, և զաղետ գերեալ զաւակացն, զողբումն որք մնացելոցն, և զաւարառութիւն ընչիցն. զձայն լալականացն խառնեալ ընդ վայումն միջակտուր արանլե, որդարել զբնութիւնս լերանց և կարծր վիմաց փոխեալ՝ ընդ ինքեանս սգակից ինքեանց առնէին:

Իսկ զօրք թշնամեացն տարեալ զաւարն և զգերին խառնեցին ի բանակն իւրեանց. և չուեալ ի Ականակերտու բանակեցան ի վերայ գետոյն Դրդու, զոր այժմ Թարթառ կոչեմք ըստ պարսկականին, ի վերայ կամրջին որ Դառի-քօրփի ասեն: Եւ ոչ տեսցին անդ այլ և ոչ կարացին այնքան վնասել երկրին Չարաբերդու և Պարտայու՝ որպէս մերոյս: Քանզի նոքա յառաջադգած լեալ ի յամուր տեղիս լեռանց իւրեանց ամրացեալք էին, մանաւանդ թէ երիտասարդք ո-

մանք ընդդիմանային եւս, որ և զբազումս հարին ի թշնամեացն. վասն որոյ զաւարն և զգերին ճեպով անցուցին ընդ գետն մեծ Կուր ի կողմանս իւրեանց, և ինքեանք փութացան հասանել ի վերայ քաղաքին Գանձակու:

Յայսմ վայրի ի սոցանե վառնդեալ և նեղեալ մեծ պարոնն Քալպալի-պեկ, տերն Չարաբերդու և Ղայնաղին, որ էր թոռն Դարկահ-ղուլի սուլտանին: Քանզի փախստեայ ի յերկիրն Ծարոյ էր, և անճարակ լեալ եկն առ սոսա: Եւ զկնի քանի ինչ աւուր զորդին իւր պատանդ տուեալ, և ինքն զաղտ դարձեալ եկն ի տեղի իւր: Իսկ նոքա գնացեալ նստան ի վերայ քաղաքին Գանջայու յաւուրս երկոտասան, աւելի կամ պակաս. և ոչինչ կարացին առնել, քանզի ի ներքուստ ընդդիմանային քաղաքացիքն, և մանաւանդ թէ յառաջագոյն իրազեկ եղեալ վասն սոցին գալստեան մեծատունք և ճոխք քաղաքին, գնացին ի քաղաքն Տփլսեաց առ թագաւորն Վրաց Վախտանկ, գալ յօգնութիւն իւրեանց. և նա խոստացեալ էր գալ: Եւ յորժամ մօտ եղեն սուրհանդակք, և պատգամաւորք սոցա մի զմիոյ կնի ընթանային զկնի նորա. որ և եկին իսկ քառասուն հազարաւ ի վերայ Լազկացն: Եւ յորժամ եհաս նա յերկիրն Շամքոռու, սոքա աստի սկսան սորիլ դէպ ի Կուր գետն. և այսպէս մի ըստ միոջէ գնալով ի մեջ երից աւուրց չիք եղեալ կորետն ի տեղիս իւրեանց, և բարձան ի միջոյ: Իսկ թագաւորն Վրաց Վախտանկ եկն յոլով ամբոխիւ աւելի եւս՝ քան զքառասուն հազար, և բանակեցաւ ի հարաւոյ կողմանէ քաղաքին Գանձակու օգնութեամբն Քրիստոսի Աստուծոյ. որուն փառք յաւիտեանս ամէն:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Վասն երկրորդ Գալստեան Թագաւորին Վրաց
Վախտանկին ի Գանջայ:

Եւ որպէս պատմեցաք զառաջին գալուստ Վախտանկին յօգնութիւն քաղաքին Գանձակու ի կողմանէ աւարառութեան ազգի Լազկաց, որ և զնոսա փախստական արար առանց պատերազմի. և ինքն ամսօրեայ աւուրք նստաւ մերձ ի քաղաքն: Իսկ քաղաքացիքն բանատար եղեն առ նա, և ասեն. ոչ լինէր գալուստ Լազկացն առ մեզ և յերկիրս մեր, եթէ ոչ ի մերձակայից և ի շրջակայ ազգացս որ զմեօք են համական և միաբան չէին լեալ ընդ նոսա: Քանզի ի սատարելոյ սոցա եկին նոքա, վասն զի միակրօնք և համադէնք և Սունիք են: Արդ՝ եթէ դու մեծի Շահին բարեկամ և սիրելի ես, և մեզ կամեցող, պարտիս և դու զնոսա գերել աւարել և կողոպտել: Եւ պատճառ մի սոցին այսպէս ասելոյն. զի վասն գալստեան նորին յօգնութիւն ինքեանց, բազում և յոլով դրամս խոստացեալ էին նմա, և ի չտալն իւրեանց զնոսա, մատնեցին զնա ի ձեռս նորա: Եւ զի էր յաւուրս գարնան ի յամսեանն մայիսի, ի ռճհա թուին, և առ հասարակ վրանաբնակ ազգքն՝ որ և Թարաքամայ կոչին, որ խաշնարածք ելեալ էին ի լերինս և ի հովանոցս և ի խոտաւէտ տեղիս ըստ նախնի սովորութեան իւրեանց, մանաւանդ թէ փախստեայ իսկ էին և նոքա ի յահե Լազկուն, և այժմ ի թելադրութենէ Գանջեցոց, որոց զխաւորն էր Ջաւատ անուն խանն, հրաման արար Վախտանկն զօրաց իւրոց ելանել ասպատակ ի վերայ այնոցիկ յորոց նոքա ասացին: Եւ իսկոյն գունդագունդ ելեալ Միլեկան ազգն Վրաց առաւել անողորմ քան զԿովկասայինսն. սփռեցան ի լերինս և ի ծորակս և յարձակ վայրս երկրի Ջակամու, Շամքորոյ, Գանջապասանու, Ոսկանապատու, Քուրաքչայու, և Պարտայու, մինչեւ ի Գուլստան գեղն և ի գետն Դրդու: Եւ թպէտ սպանութիւն և գերեվարութիւն ոչ այնքան արարին, սակայն զոր ինչ տեսին աչք նոցա, չորքոտանի անասուն, մին-

չեւ ի հաւ և ցկատու և ցշուն. իսկ զանշնչից ոչ է ասելի, զի մինչեւ զփայտեղէն և զպրտեղէն և զխեցեղէն տարան:

Եւ եթէ այս այսպէս, և զի՞նչ գրեցից սակս պիտոյ և պատուական ընչից և գոյիցն ոսկեղինաց և արծաթեղինաց, և այլ ազգի ազլի կահուց և կարասեաց. և զի ասելի՝ թէ ի բազմութենէ աւարին, այսինքն պղնձոյն. երկաթին, և շորեղինին ոչ բաւէին բեռնակիրք. այլ սայլիւքն որ ընդ ինքեանս՝ այնու կրէին ի բանակս իւրեանց, որ էր մերծ Գանջայու, ի Զօլակ անուանեալ վայրն:

Եւ զայս ոչ թէ միայն յառաջ ասացեալ Մահմետականացն արարին ոչ. այլ ընդ նոսին խառնեալ և զամենայն գաւառս Զայոց ի վերոյ գրեալ յերկրէն միահողոյն աւարի առին զշարժուն և զանշարժուն: Եւ զի լինէր երբեմն գունդ ինչ զօրացն Վրաց. դիմէին ի գետոյ ինչ քրիստոնէի, և նոքա քահանայիւք և ժողովրդօք ընդ առաջ լինէին նոցա խաչիւք, շուրջառօք, զանգակօք, և մոմեղինօք իբրև զքրիստոնէի: Իսկ Վրացիքն ի վերայ անկեալ կողոպտէին զզգեստսն, և զեկեղեցիսն, զգիրք, և զամենայն անօթս. զարս և զկանայս, և զամենայն ինչս գեղջն մերկ ի մօրէ կողոպտեալ և աւարի առեալ գնային. և այսպէս զամենայն գաւառս և զեկեղեցիս կողմանցն Գանձակու աւեր և թափուր արարին յամենայն ընչից, և լցին զբանակս իւրեանց: Այլ զթիւ հօտից և անդէոց և առջառոցս կարէ ասել. քանզի կարգ և սովորութիւն է նոցա յամենայն աւարէ գտասանորդն տալ զխաւորին իւրեանց. այժմ ասէին զբաժին նորա ի յոչխարաց քսան և հինգ հազար, և յարջառոց ինն հազար, և զայլն մտօք զմենացես: Եւ զի այս եղև օգուտ մեզ գալուստ նորին, որ զմնացեալն ի ժպիրի ազգէն Լեզկաց ճաքաղ արարին ազահ և անյագ և անողորմ ազգն Վրաց:

Եւ գիտելի է, զի թագաւորն Վախտանկ. ինքն այր բարեսէր, երկիւղած յաստուծոյ և քրիստոնէասէր և անյիշաչար էր, որ և յուով անգամ պատուիրէր և սպառնայր զօրացն ոչ առնել այնպէս զքրիստոնէայսն՝ որպէս վասն սպանութեան և զերութեան. իսկ նոքա ըստ

բիրտ և սոպա բարուցն Վրաց՝ ոչ անսային, և ոչ լսէին հրամանի զխաւորին իւրեանց: Եւ սոքա զայս արարեալ, և ապա դարձան ի տեղիս իւրեանց, և մնաց երկիրս մեր անտերունջ և անզխաւոր, և սկսան մարդիկ իւրաքանչիւր զհաճոյս կամաց և մտաց իւրեանց առնել: Ուստի և իմ տեսեալ զայս և նկատեալ զի յաւարտ իրին ոչ գոյնշան խաղաղութեան, որ և էի ի մէջ բանակին Վախտանկայ, ընդ նոսին և ես ուղղեցայ գնալ յերկիրն Վրաց. որ և գնացաք իսկ. և յուղի անկեալ ի Գանջայու ի ռճհա թուին, մայիսի ամսոյ ի՛ը, մտաք ի Տփլիս քաղաքն, մնալով անդ ամիսս չորս:

Եւ ի մտանել աշնան, յամսեանն սեպտեմբերի սկսաւ կրկին դառնալ ի Գանջայ Վախտանկ այսու պատճառաւ:

Քանզի ի նուագիլ միանգամայն և ի ստորանկանիլ թագաւորութեանն Պարսից, զոր յապայն ասասցուք զորպիսութիւն իրին, առաւել եւս բարձրացան թշնամիք նորին մանաւանդ կայսերքն մեծամեծք և ինքնակալք Ռուսացն ասեմ՝ որ Մոսկովու, Պետրոս թագաւորն և Զոռոմոց Կոստանդնուպօլեաց տիրօղ իսմայէլացին. սոքա յիւրաքանչիւր դիմաց սկսան զօրս յարուցանել ի վերայ երկրին Պարսից. զի Ռուսն օգնել կամէր թագաւորին Պարսից, իսկ Զոռոմայեցին (օսմանցին) առնուլ ջանայր յինքն ասելով: Որովհետեւ այլք կամին տիրել կողմանցն այնոցիկ, ինձ անկ է առնուլ. վասնզի յառաջնմէ մեր էր երկիրն Լտրպատականի: Սակս այսր պատճառի սկսան յերկուց կողմանց պատգամս յղել առ թագաւորն Վրաց Վախտանկ մին ասելով՝ յիմ կողմն լեր, և ինձ հնազանդեա. և միւսն թէ՝ հաւատակից իմ ես, պարտիս ինձ անսալ և առ իս գալ. քանզի պայման ուխտի և ժամադիր եղեալ էր թագաւորն Պետրոս առ Վախտանկ, զի յայսմ աշնան ի մուտն հոկտեմբերի՝ ինքնին ի քաղաքն Շամախի հասեալ և զնա անդ ի պատրաստի գտանել պարտ է: Յայսմ նուագում թագաւորն Պարսից, որ հանդերձեալ էր անկանիլ իզահոյից և ի բարձրութենէ իւրմէ, փութանակի հրովարտակ մի հասոյց առ Վախտանկ, եթէ «Քեզ ետու զամենայն իշխանութիւն

կողմանցդ Գանջայու, և ամենայն Ատրպատականի. և զքեզ կարգեցի զլուխ և սպարապետ ամենայն իշխեցողաց կողմանցդ այդոցիկ. վասն որոյ շեշտակի զօրս գումարեալ գայցես ի Գանջայ, և պահ կալեալ զգուշացիս կողմանցդ այդոցիկ. ի թշնամեաց մերոց»:

Ձայս հրաման և ի նմանէ ընկալեալ Վախտանկին, մտախոհ եղեալ ի սենեակ սրտի իւրոյ այսպէս, եթէ ահա ստիպիմ ի յերկուց ինքնակալացս, որ և հարկ է զհրաման միոյն կատարել: Արդ՝ հռոմայեցիին այլահաւատ և օտար գոլով ի մենջ, կամի բռնութեամբ տիրել երկրի մերում: Իսկ կողմս այս, զի մին բուն տէրն մեր է, ասինքն Պարսից թագաւորն և միւսն հաւատակից մեր և քրիստոնեայ կայսր է, մանաւանդ թէ՝ հզօր զօրութեամբ: Արդ՝ դիմեալ գնացից ի հրամանս նոցա, և յորոց ի նոցանէ յաջողեսցի զհրամայեալն՝ զայն կատարեցից:

Եւ իսկոյն հրաման եհան զօրս գումարել, և վաղվաղակի ժողովեալ զբազմութիւն զօրաց ազգացն Վրաց և Հայոց, և ոչ ոք եթող զոր ոչ եբարձ ընդ իւր, ընդ որոց և զիս էառ բերել. զի գնալն մեր անդ մինչեւ ի դարձս այս սիրով ընդունէր զմեզ, և զռոճիկն մեր ի յինքեմէ էր հրամայեալ: Եւ ելեալ ի Տփլիսիսու անբաւ ամբոխիւ, զորոյ որքանութիւնն անբաւ զոլով՝ ոչ կարացաք դրել, և եկեալ հասաք ի կամուրջն կոտորած՝ զոր Անդթօրիի ասեն, յաւուր տօնի սրբոյ խաչին: Եւ ապա աստ յայսմ աւուր յառաջ կոչեցեալ զիս՝ հրամայեաց նախ քան զինքն յառաջ ընթանալ յերկիրն մեր Ղարաբաղ, և զհայագուն զօրսն՝ որ գումարեալ կային անդ ի ձեռն Մելիքներաց, և չորս զլխաւորք եղեալ երիտասարդացն, որոց անուանքն են Աւան, Շրուան, Շահնի, և Սարուխան, որ և սոքա հարիւրապետք և իուզպաշի կոչէին: Սոքա ընդ Մելիքներացն Ղարաբաղու, զկնի առաջին դառնալոյն Վախտանկին և խախտելոյ իշխանութեան Պարսից, միաբանեալ ընդ ինքեանս զամենայն քաջասիրտ և արիական և զօրեղ մանկունս և երիտասարդս տանս Աղուանից, ըստ ինքեանց կազմեալ էին զօրս բազումս աւելի քան զերկոտասան հազար, և

ամրացեալք յամուր վայրսն Արցախու: Եւ այսպէս բազում արիութիւնս ցուցեալ յերկրիս մերում. որոց պատմութիւնքն յառաջակայսդ յաճախագոյնս գտցես:

Այժմս լուեալ սմա զսոցանէ՝ շեշտակի ճեպով յղեաց զմեզ վասն առ ինքն ածելոյ զնոսա կազմ զօրօք: Եւ ըստ հրամանին եկեալ մեր յարդարեցաք զնոսա ըստ օրինի զորաց իշխանաց, վասն զի անվարժք էին զհնուորական սպասաւորութեանց. և այսպէս բովանդակեալ զամենայն, և իբրեւ տասն հազար արս ընտիրս և սպառազէնս ընդ որոց և զդասս քահանայից և պաշտօնէից մերոց առեալ մեծաւ ճոխութեամբ և խնճոյիւք, համարելով նոր նորոգեալ զիշխանութիւն Հայոց. և գնացեալ իջաք մերձ ի քաղաքն Գանջայ, Զօլակ անուն վայրն՝ յաւուրս երիս: Քանզի և թագաւորն Վախտանկ բնակեալ էր յայն կողմ քաղաքին՝ ի վերայ ջրոյն որ Ղօչղարի գետ և Ղարա-արխ ասեն. և զկնի երից աւուրց ապա հրաման արար գնալ առ ինքն: Որ և լեալ գնացաք: Եւ ի մերձեմալ բանակի նորին, ինքն իսկ հրաման արար զօրաց իւրոց ընդ առաջ լինիլ մերայնոցն՝ իբրեւ ողջամբ ընդունելով զնոսա:

Եւ այսպէս մեծաւ շքով ի հանդիպիլ միմեանց երկուց կողմանց զօրացն, և իբրեւ զօրէն պատերազմի ռազմ՝ կարգեալ ճակատ առ ճակատ. և քաջամարտիկ մանկունք մերոցս դիմաց յառաջ խաղացեալ ճախր առեալ քաջընթաց երիվարօք, և զինակազմ զրահիւք պարէին յանդիման ճակատուն. և ի ծայնէ հրացանացն սրասայր և թնդայր վայրն այն. և փոշեխառն ծուխ նորին, իբրեւ զկայծակնափայլ ամպ արդել զճառագայթս արեգական, մինչ զի զմիմեանս հազիւ տեսանէաք: Եւ այսպիսի ուրախութեամբ հասեալ իջաք մերձ առ բանակի նոցին: Ձոր տեսեալ Վախտանկին այսպիսի յառաջադիմութիւն մերայնոցս, ցնծացաւ ի հոգի և ի մարմին իւր: Եւ նոյնժամայն յղեալ կոչեաց առ ինքն զմեզ, և զզլուխ կարգեալ տղայսն և զԱլէլիքսն. և յորդորական բանի յուսադրեաց, և զօրացոյց ասելով. "Այսուիկետեւ զօրասջիք և քաջ լերուք իբրեւ յորդիս զօրութեան. և յու-

ստեքէ և յումնքէ մի երկնչիցիք, զի ահա հասեալ է ժամանակ փրկութեան քրիստոնէից": Եւ դարձուցեալ զբանն առ մեզ, և յոյժ շնորհակալ եղեւ զմէնք. և ի վաղիւն զամենեցուն զգլխաւորսն խիլայեաց. և այսպէս մնացաք առ նմա իբրեւ աւուրս քսան և հինգ:

Եւ պատճառ սորին այսպէս սէր առնելոյն ընդ մեզ՝ այս է. առաջինն՝ զի բնական սէր ունէր ընդ ազգիս Յայոց. և ոչ այնքան հաւատայր ազգին իւրոյ Վրաց որք միշտ նենգաւորք և խորամանկք են, վասն այն կամէր զայս զօրս՝ մանաւանդ ազգս Յայոց իւրն սեփականեցուցանել որպէս Տփիսիսեցիք: Եւ երկրորդ՝ զի յատկացեալ և ըստուգեալ էր գալուստ մեծի կայսերն Ռուսաց Պետրոսի, և կամէր Յայ և Վրացի զորօք ճոխ և շքեղ ընդ առաջ ելանել նմա: Բայց զկնի յոլով ակնկալութեան և սպասաւորելոյ համբաւոյ գալստեան նորին, մեղք մեր յառաջընթաց եղեւ քան զնա. զի եկն եհաս ի Դուռն Երկաթի, այսինքն՝ ի Դարբանտ, և բնակիչք տեղւոյն ինքնական յօժարութեամբ ետուն զամուրն ի ձեռս նորա: Բայց ոչ զիտեմ զինչ պատահումն եղեւ. ոմանք ասացին զի ի հիւանդութենէ և յայլ պատահարաց վնասք յոլով եղեւ զօրուն և կոտորումն ծիող վասն անընդելութեան նոցա օդոյ եղանակի երկրին. այլ և նաւաբեկութիւն եւս լեալ զինուց, այսինքն ջապախանից, (Ճէպհանէ) և ռոճկաց զօրուն. և այլք այլ իմն պատճառս ասացին: Զինչ և իցէ, անտի եղեւ դարձ նորին, թողեալ զօրս յոլովս անդ՝ պայմանեալ ի գալ միւսոյ ամին դարձեալ դառնալ. և ինքն չոքաւ յերկիր իւր:

Եւ զայս լուեալ Վախտանկին, սա եւս սկսաւ դառնալ ի տեղի իւր, զի ի սոյն նւագում համբաւ եւս եհաս ի դրանէ թագաւորին Պարսից, թէ զքաղաքն Ասպահան՝ Շահն և զօրք իւր իներքս փակեցին, և մերձ են ի յառնուլ: Այլ եւս զկնի իւր սուրհանդակքս եւս հասին, եթէ ահա ի հին թշնամեաց քոց կամին յառնել ի վերայ տան քաղաքիս քո, փութանակի պարտիս հասանել այսր: Յաղագս որոյ վաղվաղակի յարուցեալ դարձաւ ընդ կրունկն, և սուղ ինչ պատերազմեալ ընդ Ղազախու երկրին սակս առաջնոյ ինչ քինու իւրեանց, զնաց ի տեղի իւր ի քաղաքն

Տփիսիս: Իսկ մեք անյոյս մնացեալ առաջնոյ ասացեալ յուսոյն, դարձաք իւրաքանչիւր ի տեղիս մեր, և ամրացաք ի լերինս ուր և դժուարին էր:

Բայց սակս որպիսութեանց Վախտանկին դարձեալ կայ մեզ ասել սակաւ ինչ պատմութիւն. զի զկնի դառնալոյ նորա՝ տակաւին բռնաւորն Գանջայու և Կախեթու և Երեւանու և Պօրչալուին, և Ղազախու ի տեղիս իւրեանց էին: Սոքա ամենեքին թշնամիք եղեալ ընդ նմա, մանաւանդ ուրացեալն Միամմատղուլի խանն Կախեթու, որոյ յառաջն Կոստանդ ասէին, ի թառանց թամրազին, և Օղուրլու անուն խանն Գանջայու, որ ազգաւ և ի բնուստ թշնամիք էին ընդ ազգին Վախտանկայ, այժմս միաբանեալ առ Յասարակ յապստամբութիւն, գրեցին զՎախտանկայ առ նոր անուանեալ շահն Թահմազ. քանզի մի ի յորդուցն շահ սուլտան Յիւսէինին՝ Թահմազ անուն, փախուցին յԱսպահանու և բերեալ ի Ղազուին արարին շահ: Առ սա գրեցին վասն Վախտանկին. եթէ խորհեալ է զապստամբութիւն ի քէն, միաբանէ ընդ ինքեան զազգն Յայոց և Վրաց, և դեսպանս արձակեալ առ Թագաւորն Ռուսաց՝ զի եկեալ տիրեսցէ աշխարհիս քո: Արդ՝ զոր ինչ Յաճոյ է յաչս քո՝ Յրամայեսցես առնել: Իսկ նորաբուսիկ անխտհեմն այն գրեաց հրովարտակ, եթէ զերկիրն Կախեթու, և Քարթալայ որ է Տփիսիս, բոլոր թումանօք Վրաց՝ ետու Միամմատղուլի խանին, և զամենայն գլխաւորս և զզօրս Գանջայու, Երեւանու, և զայլս և զվերոյ գրեալսն ետու օգնական նմա, ահա պահանջեն ի ձեռք զՎախտանկն, և կամ զգլուխ նորին վաղվաղակի յղեսցիք առ իս: Եւ ապա յամենայն կողմանց ժողովեալ զօրաց ի վերայ նորա, և նոյն ինքն Միամմատղուլի խանն, ի գիշերի գաղտ եմուտ ի բերդն՝ ոչ գիտելով Վախտանկին. և ընդ առաւօտն յանկարծակի ծագեաց թոր ի վերայ տանն Վախտանկին և ասէ. «Յրաման է շահին, ել աստի և գնա»: Իսկ նա հազիւ թէ զերծեալ էր ի Պարսից, զոր յառաջնմէ երդմամբ կոչեցին առ ինքեանս, և զամս երիս ի խորին Պարսկաստան յաքսորս պահեցին. և դարձեալ ետուն զսպարապետութիւն զօրացն Պարսից զամս երկուս. և ապա զիւր Յայրենի իշխանութիւնն

տուեալ Զրամայեցին դառնալ ի տեղի իւր: Յետ այսորիկ եկեալ Վախտանկն, և թեպէտ առ երեսս այլ իմն կերպիւ կեայր, այլ ըստ մտացն խորհրդոյ՝ զղջումն սրտին յայտնի էր յաչս ամենեցուն. վասն այնորիկ յոյժ ատելիք էին նմա Պարսիկք, և նոքա նմա թշնամիք. այժմս ի յորինիլ ի վերայ նորա պատերազմն, և նա ժողովեաց զօրս իւր, մանաւանդ զքաղաքացիսն, զհայազուն քաջամարտիկ զօրականսն, որք զհոգիս և զորդիս, զինչս և զանծինս եղեալ էին ի վերայ նորա յօժար սրտիւ. և սկիզբն արարին զպատերազմն յառաջներորդէն դեկտեմբեր ամսոյ՝ մինչեւ ի տօն սրբոյ Զատիկն. Վախտանկն վրացի և հայ զօրօք, իսկ Միամմատղուլին պարսկօք:

Ձինչ այլ գրեցից սակս աւերութեան և գերութեան և սպանութեան երկրին այնմիկ, այլ զի առաջինն այն եղել աւարտ իւշին որ զօրսն Պարսից յաղթահարեցին կոտորմամբ և փախստական առնելով. և ըզնոյն ինքն զՄիամմատղուլին զատ ի զօրացն միայն գտեալ՝ Զալածեալ էին մերծ ի հասանել. և նա գերասունակ երիվարին ուղղեալ էր առ գետն Կուր ի ներքոյ քաղաքին Տփիսխու: Եւ այնպէս երիվարն արկեալ զինքն ի գետն, և ի լող անցեալ յայնկոյս՝ գնաց յերկիր իւր ի Կախեթ. բայց ոչ կասեցաւ և ոչ դադարեաց ի չարութենէ, զի որպէս զուր վառեալ էր ի չար նախանծուն, և երկրորդ Յուդայ զգեցեալ էր զհայր իւր զսատանայ: Քանզի գնացեալ իսկոյն ընդ իւր միաբանեցոյց զազգն Լազկեաց և զամենայն կովկասային լեռնաբնակիչսն, զի անյուսացաւ ի կողմանցն Պարսից. և ընդ նոսա ուխտեաց այսպէս. «Եթէ սատարիցէք ինձ և օգնիցէք հ. ծերով օգնականութեամբ և զօրութիւ առից զքաղաքն Տփիսխ, ձեզ տաց որ ինչ գտանիցի ի նմա, ոսկի և արծաթ, կերպասեղէնն, կտաւն, և բրդեղէնն, պղինձն, երկաթն, և անագն, միանգամայն և գերին զոր ի նմա գտանիցէք: Եւ ի վերայ այսր ամենայնի ըստ մարդաթուի ձերոյ ամենայն մարդոյ երիս թուման եւս յինէն տաց, միայն թե մեծ նախանծու իմոյ զվրէժն առիցօ:

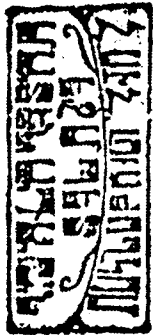
Զայս լուեալ ինմանէ կիրթքն ի չարիս, և աշխարհակործան մուեգին լեգեոնն սաղայելի, զի այսպիսի աւետիս ետ զօրապետն իւրեանց, և յոյժ զուարճացան ի սիրտս իւրեանց, և խոստացան կատարել զկամս

նորա: Եւ վաղվաղակի ի մի վայր ժողովեալ բազմութիւն յոյժ վայրենաբարոյ ազգացն լեռնական բարբարոսաց, հանդերձ զխաւորօքն իւրեանց զոր Ալի սուլթան և Իսմի ասէին, և այլք սմանք: Եւ յերիս բաժանեալ զօրս վիճակաւ ելին ի վերայ ամենափարթամ քաղաքին Տփիսխու, որում ի բազում ժամանակաց ցանկային. և յանկարծ իմն եկեալ պաշարեցին զքաղաքն: Քանզի զօրք Վախտանկին ցրուեալք էին, և ինքն անհոգ կայր. և աւուրս ինչ դիմակայեալ՝ և ետես զի յուստեք ոչ եհաս օգնութիւն, այլ և ոմանք ի գլխաւորացն Վրաց և մեծամեծաց յետս չոգան ի նմանէ, որ էր Ղարաղալխանու Կեօրգի յերիս Թաւն և Ղափլանեցիք, և ի քաղաքէն ոմանք ևս: Զայս տեսեալ Վախտանկին՝ զի յամառելն ոչ օգուտ բերեինքեան և ոչ քաղաքին, իւրովի ել արտաքս ի քաղաքէն յեզր ինչ: Եւ հրաման ետ զլախաւորաց քաղաքին ելանել ընդ առաջ նորա և յօժարութեամբ առնուլ ի ներքս զօրն. զի թերեւս մի իսպառ աւերեսցեն զնոսա, և զի զերծցին ի գերութենէ և ի սատակմանէ, վասն զի խնայեաց ի քաղաքն, քանզի սեփական Զայրենիք իւր էր: Եւ ինքն գնացեալ ի վեր ամրացաւ ի խորին Վրաստան, և անտի ստեպ ստեպ հրեշտակս և դեսպանս առաքէր առ թագաւորն Ռուսաց, զի զօրս հասուցէ ինքեան ի թիկունս, և ոչ ժամանեաց:

Իսկ Միամմատղուլին յորժամ եմուտ ի քաղաքն հանդերձ բազմութեամբ Լազկեացն, և իսկոյն սկսան որոնել զքաղաքն տանէ ի տուն, և դրանէ ի դուռն. այլ և զեկեղեցիսն ամենայն և զվերնատուն և զներքնատունսն նոցա: Եւ զի ի յուրով ժամանակաց և այսր անդորուելի էր ի թշնամեաց, և խաղաղացեալ ի պատերազմի ամենափարթամ և վայելուչ քաղաքն Տփիսխ. և որպէս ամենեցուն է յայտնի, բազմաշխատ վաճառականք են արք տեղոյն, և փափկասունք և գեղեցկատիպ կանայք, ուստեք և դստեք նոցա, և ըստ կենցաղոյս քաղաքավարութեան անմանք ի բազմաց ապարանիք գեղապաճուճօք զարդարեալ, կահիւք և կարասեօք ուռճացեալք. և ըստ ժամանակի իշխանութեան Զայոց գամենայն սպասս և անօթս տանց և սեղանոց նոցա զյուրովս փոխանակ պղնձոյ՝ արծաթեղէնս և ոսկեղէնս էին կազմեալ. իսկ զհանդերձից և զգետնուց զարդուց ականակուռ դիպակաց մարգարտաշարաց պայծառութիւն՝ դիտեա որչափ որ միտք քո բաւեն: Այլ վասն եկեղեցեացն

շքեղութեան և պայծառութեան զինչ ասացից. զի յոյժ շքեղացուցեալ էին ոսկեղինօք և արծաթեղինօք և դիպակօք և ամենայն կահիւք և կարասեօք և անօթեղէն սպասիւք: Զայս ամենայն գրեալքս ի ծեռն առին վայրենի և անագորոյն և ազահութեան մասամբ անյագ գազանաբարոյ և տգրկանման ազգքն այնոքիկ. և կողոպտեալ թափեցին յինքեանս զբազմութիւն աւարին և զմանկանց և զաղայոց, կանանց և աղքկանց՝ զաչաց զհաճոյսն առին ի գերութիւն. իսկ զխայտառակութեանց զչափ ո՞ կարէ պատմել, և զաւարին զթիւն ո՞ կարէ ընդ գրով արկանել: Բայց սպանութիւն և այլ աւելի գերեվաւորութիւն ոչ այնքան արարին, վասն զի ոչ եթող խանն. այլ նոքա և ոչ նմա լսէին, քանզի զխոստացեալ դրամն խնդրէին, վասն որոյ ծանր հարկս էարկ ի վերայ քաղաքացւոյն անչափ համարօք, իբրեւ քառասուն հազար թուման, և առեալ զայն՝ ետ նորա, և արծակեաց գնալ ի տեղի իւրանց:

Վ Ե Ր Զ

**Աղվանից երկրի
համառոտ պատմութիւն՝
հորինված Աղվանից կաթողիկոս
Տ. Եսայի Հասան Զաւալանցի կողմից**

**ս. Հակովբյանցի առաքելական
Աթոռի տպարանում
Երուսաղեմ
1868-ՌՅԺԷ**

**S. S. Գեորգի՝
ամենայն հայոց
աստվածաընտիր վեհափառ կաթողիկոսի
հրամանով
(նրա պատրիարքության օրոք)
S. S. Եսայի սրբազան եպիսկոպոսի
և ս. Երուսաղեմի պատրիարքի
և S. S. սրբազան արքեպիսկոպոսի՝
Կոստանդնուպոլսի պատրիարքության
օրոք**

Եսայի կաթողիկոս, որի անունը թերևս կգտնվի Աղվանից տան կաթողիկոսների զավագանագր(ք)երում, բայց մենք առաջիկա այս երկասիրության միջոցով ենք միայն ծանոթանում նրա անվանը: Ինչպես հայտնի է՝ Հասան Ջալալյանցը հնագույն երևելի և իշխանագուն տոհմից էր, որոնց կենցաղն ու նշանավոր գործերը մեր ազգային պատմության մեջ փառավոր տեղ ունեն: Սա նստեց Գանձասարի Մետրոպոլիտության Աթոռին⁷⁵ (որի գահակալները կոչվում էին Աղվանքի կաթողիկոս)՝ 18-րդ դարի առաջին քառորդում, սակայն [նրա] կյանքի և կենսագրության մասին ձեռքում չունենք կարևոր և ստույգ ծանոթություններ [տեղեկություններ]: Բայց ճշմարիտ է այս, որ սրան համեմատելով իր այլ նախորդների հետ՝ գտնում ենք, [որ] ըստ ազգային դպրության և նախանձավոր բարի գործերի՝ բավականին տեղյակ [է], մանավանդ եթե սիրով [է] վառված իր ազգի [նկատմամբ], զգուշավոր է, հոգատար՝ համազգային [խնդիրներում] արթնացնելու արիության ոգի, Նախնիների և զինվորականների քաջագործությունների հիշատակ՝ ընդդեմ իրենց եկեղեցու և ազգայնության թշնամիների: Սրանք սփռված ծնով նշմարվում են այն հակիրճ տեսության մեջ, որ առաջիկա իր երկասիրության մեջ մեզ է տալիս այս պատմագիրը, որ թերևս ավարտված գտնվի մեր դասական նախկին կանոնավոր ոճի դպրության մեջ, ստորև՝ իր ակնառու խոսքերում և իմաստալից բացատրություններում, գրի առնելով անգամ զավառական և օտարազգի բառերը: Սակայն այն կարևորությունը, որ տալիս ենք այս մարդու աշխատությանը, վերջին դարի անցքերի պատմական տեսություններն են [անցքերը], որ կատարվեցին Պարսկաստանում, Վրաց և Աղվանից երկրներում, և այն հարաբերությունները, որոնք [կապված են] ազգային պատմության հետ, որոնք ձգվում են մինչև տիրոջ 1723 տարին:

Առաջին անգամ այս մատյանը տպվել է Շուշի քաղաքում, 1839թ.՝ արքեպիսկոպոս, Մետրոպոլիտի ասպետ⁷⁶, Ղարաբաղի և այլոց վիճակավոր առաջնորդ Բաղդասար Հասան Ջալալյանցի հրամանով և ծախսերով:

Առաջ ոմանք՝ մանավանդ նախկին կորովամիտ, իմաստուն, քաջ, նաև սուրբ մարդկանցից շատերը, առաջ բերելով յուրաքանչյուր դարի, ժամանակների հոգևորների և մարմնավորների [կողմից] զեղված-եղած դեպքերի ու իրադարձությունների պատմությունները և շարադրելով, հիշատակ ու զգուշացում թողեցին իրենցից հետո եկողներին: Մենք [սեղ ենք նրանց՝ որոշ մարդկանց անունները և այստեղ ներկայացնում ենք [նրանց] երկու պատճառով: Նախ՝ խոսքս ուղղված է ներկայիս պատմության, որտեղ մենք կանք, [իսկ] խոսքի նյութը և բառերի շարադրանքը նրանց գրքերից սովորած [ինելով՝ ապերախտ չլինենք նրանց երախտիքի նկատմամբ՝ դուրս թողնելով երախտավոր մարդկանց անունները: Երկրորդ՝ թեպետ նրանցից ոմանք հրեաների ազգից էին և հեթանոսներից, ոմանք՝ այլազգի քրիստոնյաներից, այսինքն՝ հույներից, ասորիներից և լատիններից, ուրիշները՝ մեր հայոց ազգից, սակայն նրանց խոսքերն ու վիպասանությունները առանց աստծու ամենագոր ու սուրբ հոգու շնորհների չէ, որի տոնախմբությունն է այսօր՝ Պենտեկոստեսի հոբելյանի ուղեկցությամբ [զխաժողովությամբ]: Դրանց հետ ես էլ հույս ունեմ այն պարզևատուի առատ պարզաներից ընդունել մի կաթիլ, որը [պարզևատուն] չի զանազանում հրեաներին և հեթանոսներին, չի որոշում [սահմանում] եթովպացիներին և չի խուսափում իր արժանավոր ու անարժան դավանողներից, որպեսզի նրա շնորհիվ տկար մտքով սկսած գրիս ավարտին հասնեմ:

Արդ՝ որպես վերագույն, խոստացա [քեզ ներկայացնել] առաջինների անունները, սրանք են. նախ՝ Ափրիկանոս, Զեսավ, Զեքեսիպոս և Զովսեպոս⁷⁶ հրեաներ, Նոննոս կրոնավոր, Եվսեբիոս⁷⁷, Զովսիմոս, Փավստոս Բյուզանդ⁷⁸, Զենոբ հունաց, Սոկրատ⁷⁹, Թեոդորիտոս, Զովհաննես⁸⁰ ճեպելի, Թեոդորոս, Զովհաննես ասիացի, Կորա իմաստուն, Զակովր Ռուրիայեցի, Դիոնեսիոս⁸² սարկավագ, Իգնատիոս եպիսկոպոս Անտիոքա, Սյուլա երեց, Զովհաննես՝ Քեսուցից, Դիոնեսիոս՝ որդի Սալիպի և Միխայել պատրիարք Ասորվոց⁸³:

Իսկ մեզնից և հայոց ազգից՝ կորավին Ագաթանգեղոս և այրն աստծու Մովսես Խորենացի, Եղիշե սուրբ վարդապետ և Ղազար Փարպեցի, Թովմա վարդապետ Արծրունի և Շապուհ Բագրատունի, Զովհաննես կաթողիկոս հայոց և Մովսես Աղվանից պատմագիր Կաղանկատվացի, Ուխտանես եպիսկոպոս Ուրիայի⁸⁴, Ստեփանոս վարդապետ Ասողնիկ, Արիստակես վարդապետ Լաստիվերտցի, Մատթեոս վանքի երեց Ուռհայի, Սամվել քահանա Անիի⁸⁵ կաթողիկեի, Վանական վարդապետ Տավուշի, նրա աշակերտներ Կիրակոս վարդապետը և Վարդանը⁸⁶: Ապա ամենավերջինը և դեպի հետինները՝ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցի, որն ունի մոտ վաթսուհինգ տարվա պատմություններ՝ սկսած 1050 թվականից մինչև 1115 թվականը, [որին] հասնելով՝ ընդհատում է: Արդ՝ եթե մեզնում և կամ այլ ազգերի մեջ կան ինչ-որ այլ պատմություններ, թողնում ենք դրանք իրենց գիտուններին, իսկ [մենք] հիշեցինք այս, ինչ գտանք մեր գրքերում:

Եվ արդ՝ այստեղ հիշված նրանց մարդկանցից ոմանք, որ առավել հմուտներն էին, սկսեցին արարածները ստեղծողից [աստծուց] ու նախկին մարդուց՝ Ադամից և ինչ-որ եղանակով անցան դարերի ու ժամանակների միջով՝ ավարտելով մինչև իրենց կյանքը: Իսկ ոմանք նշանավոր դարերից, քաջագոր թագավորներից և սքանչելի մարդկանցից իրենց խոսքի սկիզբն են դրել, այն է՝ եղած մեծամեծ և փոքր իրադարձությունների, նաև բռնակալ մարդկանց ու գոռոզ տիրողների, Քրիստոսի հավատի և նրա եկեղեցու [դեմ] կռվողների, ամբարիշտ հերձվածողների, նեղ ժամանակների [պատմությունն են արել], այդպես էլ՝ խաղաղարար և բարեպաշտ թագավորների ու իշխանների, աշխարհի շինությունների և եկեղեցու բարեկարգությունների, թշնամիների [նկատմամբ ունեցած] հաղթանակների [պատմությունը]: Նույնպես պատմություններում շարադրել են հիացմունք [պատճառող] զանազան [իրադարձությունների

մասին, որոնք] հաճելի են լսելիքին [ականջներին]: Յուրաքանչյուրը դրանք հասցրել է մինչև [իր] ժամանակները՝ որպես խրատ, օգուտ և զգաստություն հաջորդներին, որպեսզի բարի մարդկանց բարի գործերով զուգն նախանձավորները, և չարերն ու արհամարհվածները, նախկին չարիքների հետ արհամարհվելով, արտաքսվեն:

Իսկ այժմ [ասեն], Իմ սիրելի՛ եղբայրներ [տիրոջ սիրելիներ], քանի որ նրանք քրիստոնյաների բարեպաշտ թագավորների և իշխանների տերության ժամանակներում են եղել և կամ թե այլազգի բռնավորների իշխանության տակ ընկած, որոնք թեպետ հավատի թշնամիներ են, բայց աշխարհին կամենում են շենություն ու խաղաղություն և ժողովրդի աճ իրենց օգուտի համար, աղետները, կսկիծն ու տառապանքը, աղաղակն ու ամբաստանությունը՝ բողոքներով ու դժգոհություններով հանդերձ, գրի են առել իրենց պատմություններում, որ հենց քաջ հայտնի է ձեր իմաստությամբ: Ապա մենք որքա՞ն, քանի՞ անգամ և քանիպատի՞կ պարտավոր ենք ողբալ, հառաչել և վա՛յ տալ մեր կյանքին, երկու ձեռքով խփել գլուխներին և վա՛շ կարդալ մեր կորուստներով, որ ոչ միայն մեր թագավորներից և իշխաններից զրկվեցինք, այլև այլազգի գոռոզներից ու բռնակալներից, որ ակամա (կամքով) հաճել և հնազանդվել էինք բազում ժամանակներ մնալ նրանց թագավորության տակ: Նրանք թեպետ հակառակ էին եկեղեցուն և սուրբ հավատին, բայց իսպառ դեմ չէին մարտնչում, առճակատում: Եվ թեպետ կեղեքում էին, կողոպտում [մեզ], [դառնացնում] մեր կյանքը, սակայն մեզ ևս ապահով ու խաղաղ էին պահում արտաքին և օտար թշնամիներից ու ավերիչներից: Մեր տեր աստված նրանց ևս վերացրեց իրենց երեսից (= պատճառով) և մեզնից. եթե մեր անկշռելի, անչափելի և անհամար մեղքերի համար էր, [ապա] հավետ արժանի ենք [դրան], որը մենք կրում ենք, իսկ եթե իրենց չափերի լրացման համար [էր], որ մարդկանց էության և իրենց օրենսդրի չափն անցել էին հափշտակությամբ,

զրկողությամբ, կաշառառությամբ, պղծագործությամբ և ամենայն չարի բաներով, թերևս օրինավորը տարավ հատուցման տեղը, որ չեղյալների գործերն է քննում և չեղածը եղած է կոչում. միայն նրան պետք է իմանալ, [որ] կարող է նրանց հատուցումը հատուցել նրանց:

Բայց դուք ո՛ր եղանակով կամենում եք, [այն] ընտրեցեք: Սակայն մեզ հասավ և կատարվեց մեր տիրոջ և փրկչի հրամանը (թեև անվայել է իրեն), թե. «Հովվին խփեն՝ հոտը կցրվի»: Այսպես եղավ և մեզ [հետ], որ ընտանի հավատակից հովիվներից շուտ էինք զրկվել, այժմ օտարահավատ և այլակրոն տերերից ևս մեկուսացանք և եղանք իբրև նավաբեկ մեկը, որ ծովի բարձրացող ալիքների մեջ տատանվում է ոտքերով ու ձեռքերով, և ոչ մի տեղից փրկություն չի լինում: Որովհետև ես հենց այսպես գիտեմ. թե՛ հմում և թե՛ նոր [ժամանակներում] սուրբ հայերը որքան ողբ ու սուգ են արել և գրել [դրա մասին], նախագիտությամբ մեր ժամանակի և մեր մասին [են ասել], ոչ իրենց: Այդ պատճառով չեմ կարողանում լռել, թեպետ նայում եմ ու չափում իմ (անձի) կարողությունը և տեսնում չափազանց տկար, անիմաստ և չնչին, քան եկեղեցու բոլոր մանուկներն ու պաշտոնյաները, քան իմ ուսումնակիցները և ներկայիս ընկերները, մանավանդ եթե մեղքերով ընկել-հիմարացել են և թշվառական կյանքով զբաղվել: Սակայն նայում եմ ինձնից քաջերին և գիտուններին, որ լռելով այս ամենից, չեն հոգում, և սրտիս զարկից չեմ [կարող] տոկալ այս անտանելի աղետին, այլ հույս եմ դրել աստծու ամենագոր աջին և Հոգու առատաշնորհ պարգևներին, որ խուլերին լսել է տալիս, համբերին՝ խոսել, արժանավոր աղոթքներով Տիրուհի Կույսին և սուրբ Կարապետին, մեզ լույս բերողին՝ մեր բազմեթախտ հորը՝ մեծն Գրիգորին, բոլոր սրբերին և սրբազան եղբայրներին: Ինձ նետեցի այս մտատանջող գործի հոգսերի մեջ՝ վստահելով ոչ թե իմ կարողությամբ, այլ ձեր սրբասեր և հեզաբարո եղբայրության սի-

րուն: Որի համար հայցում և թախանձագին աղերսում են խոնարհաբար գիջել տիրոջ աշակերտներին, մանավանդ աղոթքներով օգնել և արհամարհելով, բարձրաձայնությամբ մոռթ անելով, զանց չանել: Լինելով ձեր կարեկիցը, [դուք էլ]՝ ծննդով մեզ բնութենակից (= հայրենակից), [ասեն], որ աստվածային գրքերի շատ տեղերում իր մարդասիրությամբ նվաստը ավելի է հարգվում, քան առավելն ու մեծամեծները: Եվ [ասեն], որ խորանի արարողության սպասքի համար ընծայաբերք նվիրվեց՝ այծի մագերը, և տերն իսկ գովեց այրի կնոջ լումաները: Դրա նման ես էլ աղերսում եմ ձեզ ընդունել գիրս՝ որպես նույնը, որ գիշերվա մեջ ժամանակիս թանձրամած, կուտակված խավարի [պայմանում] հագիվ կարողացանք այսքանը ընծեռել՝ ապագայի ընթերցասեր եղբայրներիդ [մատուցելու], Զոր, Որդու և սուրբ Զոգու փառքի և լսողներիդ օգուտի համար:

**Ն. Ծ. Աստուծո
Կաթողիկոս Աղվանից՝ Տեր Եսայի
Հասան Զալալյանց**

Աղվանից երկրի համառոտ պատմություն Գլուխ Ա

Պարսից ազգի թագավորության ժամանակներում (առաջնորդվում էին) մահմեդական կրոններով, եւ (երկիրը), որտեղ տիրում էին բռնակալությամբ, սկիզբ է առնում Կովկասյան լեռից և Կասպիական ծովի եզերքից (որ Երկաթի Դուռ է կոչվում)⁸⁷ մինչև Մազանդարան և Աստարապատ⁸⁸, այնտեղից Զոգպեկի⁸⁹ սահմաններով անցնում մինչև Խորասան և Ղանտահար⁹⁰ բերդը, ապա ձգված դեպի Զնդկական ծովի եզրը, մինչև Բանտար⁹¹ քաղաքը և այստեղից՝ Շիրազ⁹². երկրի միջով հասնում է մինչև Բաբելոն (այսինքն՝ Բաղդադ), սահմանները հատելով՝ հասնում մինչև Համադան և Վանա ծովը, որից և Մարաց սահմաններով՝ Խոյ⁹³ և Սալմաստ⁹⁴, ու Նախիջևանով՝ մինչև Երասխ գետը, ապա Սահաթով,⁹⁵ Կաղզվանով և Կողբով անցնում մինչև Երասխ գետը, ապա Սահաթով, Կաղզվանով և Կողբով անցնում մինչև Ախուրյան (որ կոչվում է Արփաչայ): Եվ այնտեղից Ղալդուլի⁹⁶ անունով նահանգով անցնում է դեպի Վրաստանի սահմանները՝ մինչև Տփլիս քաղաքը և Կախեթ՝ իր բոլոր նահանգներով ու գավառներով: Եվ ապա (դարձյալ) վերջանում հասնում է մինչև Կովկասի լեռը, մինչև նույն Հունրակերտ ամրոցը (այսինքն՝ Դարբանդ),⁹⁷ Թարխու կոչված տեղը⁹⁸՝ լեռնականների գլխավոր Շամխալի կայանատեղը: Ահա արևելքիների երկրի այս ծոցամիջից խառը՝ Եվրոպայի հարավային եւ հյուսիսային կողմերում տիրել է պարսից ազգը, որ ղզըլբաշ է կոչվում⁹⁹՝ ունենալով իրենց արքայական աթոռն ու գահը, ամենահռչակավոր արքայանիստ մայրաքաղաքը՝ Շոշ (այսինքն՝ Ասպահան)¹⁰⁰ և այնտեղ թագավորները գահակալելով տիրում, իշխում են իրենց հնազանդյալ ազգերին՝ իրենց իշխանության թևերը սփռելով դեպի աջ ու ձախ: Բայց այժմ այստեղ տարակուսում ենք նախկին ցեղապետական իշխանությունների պատճառով, թե որ ազգից եւ ծնունդներից սերվեցին սրանք՝ թագավու-

րագուները, և կամ՝ հետո առաջ եկան, քանի որ մեր սրբազան հայր Մովսես Զեթրողը¹⁰¹ մեզ հավաստում է այսպես, թե՝ «Քաջ պարթև Արշակը¹⁰² հեռացրեց մակեդոնացիներին՝ Ալեքսանդրի դայակորդիներին (սննդակիցներին)¹⁰³, որոնք վաթսուն և ավելի տարիներ տիրում էին Պարսից թագավորությանը, և իր եղբորը՝ Վաղարշակ երկրորդին¹⁰⁴, թագավոր կարգելով, ուղարկում է Հայաստան»։ Եվ այսպես՝ մի ցեղից երկու՝ պարսից և հայոց ազգերի պարթև թագավորներ եղան, (որ տևեց) մինչև Սասանյան Արտաշիրի՝ Արշակունի արքա Արտավանին սպանելու ժամանակները¹⁰⁵։ Ինքը խլեց Պարսից թագավորությունը և ազգերին տիրեց մինչև Մահմետի երևալը¹⁰⁶, ու երեսուն և ավել կամ պակաս տարի իրենց տիրելուց հետո սպանեցին պարսից Հազկերտ արքային¹⁰⁷ և տիրեցին նրանց իշխանությանը։ Դրանից (հետո) տիրապետեց Մահմուտ անունով մեկը¹⁰⁸՝ բռնաձալ-տիրելով Բահլին և այնտեղից մինչև Խորասան, ապա միմյանց հաջորդելով և առաջ գնալով վերցրին Հռեն¹⁰⁹։ Իսկ Մահմուտի որդին՝ Մասխուտ անունով¹¹⁰, որ Հռենից (էր), առավ Նշապուրը, Խազաունը, Ասպահանը, Արազի ամբողջ շրջակայքն ու ազգատոհմերին և Քրդստանը (սա ըստ Վարդան վարդապետի)¹¹¹։ Եվ ապա (վարդապետն) ասում է սրանց մասին, թե հոր ու որդու միմյանց հաջորդումով երկար ժամանակ նստեցին Խազուիսում. դրանց անուններն են՝ Աբու-Ալի, Տավութ, Աբու-Թալիպ, Տողրիլբեկ¹¹², որ հզորացել է խալիփայից¹¹³ և ստանալով հրաման ու սուլթանության անուն՝ ընդարձակել իր սահմանը՝ սկսած Խորասանից, և ամբողջ Պարսից երկիրը։

Սրան փոխարինում է Արփասլանը¹¹⁴՝ իր եղբորորդին, նրանից հետո՝ Մելիք շահ կոչվածը¹¹⁵ և ապա՝ Մահմուտ սուլթանը, նրանից հետո՝ Բաքարուխը։ Մահմուտ սուլթանի որդին¹¹⁶ խփեց-սպանեց Բաքարուխին և ինքը սուլթան դարձավ։ Մահմուտից հետո (իշխում է) նրա որդին¹¹⁷։ Ոմն Սանճուր սուլթան սպանում է նրան և առնում իշխանությունը¹¹⁸։ Ապա (իշխում է) Տավութը՝ նրա որդին¹¹⁹, հետո՝ Տողրիլը¹²⁰, որից հետո՝ Մախսուտը¹²¹, ապա մյուս Տողրիլը¹²², որից

հետո՝ Ալփասլանը, որն առավ Անի քաղաքը,¹²³ (գնաց) մինչև Վրաստան և (կատարածի համար) իրենց խալիփայից պատվի արժանացավ։ Այս Ալփասլանը նորից փոխեց Տողրիլին¹²⁴։ Ապա (իշխում է) Շահի Արմենը,¹²⁵ հետո՝ Ելտկուզը,¹²⁶ որից հետո՝ սրա որդիները՝ Փաիվադանն ու Խզիլ Ասլանը [«կարմիր առյուծ»],¹²⁷ որոնք միասին տիրեցին երկրներին. այս հասնում է մինչև հայոց 626 թվականը։ Այս ընթացքում չիմացանք (պատմության) որպիսությունը, բայց սույն (Վարդան) վարդապետն ասում է, թե 674թ. թաթարը եկավ և Խորասանում փախցրեց Խորազմ շահի որդիներին¹²⁸։ Իսկ թաթարի գալուստը և Խորասանից Ջալալատին սուլթանին փախցնելը,¹²⁹ առաջ շարժվելը մեզ մոտ, հաղթելը և ամբողջ երկրին տիրելը, (երկիրը ծանր) վիճակի տակ (դնելով) ելնելը ու տիեզեքն առնելը, նրանց զանազան չարագործություններն ու գործերը, որ կատարեցին արևելքի և արևմուտքի, հյուսիսի և հարավի բոլոր ազգերի նկատմամբ.-այս ամենը մեկ առ մեկ ցույց են տվել Վանականը, Կիրակոսը,¹³⁰ սույն Վարդան վարդապետը և պատմագիրները, որոնք սրանց բռնակալական պատմությունը հասցնում են մինչև 515 թվականը։ Հետո չգտանք սրանց իշխանության տարիների քանակը և կամ թե՝ ի՞նչ եղանակով վերացան, ո՞վ էր, որ մեր այս աշխարհից հալածեց ու չքացրեց նրանց, կամ ովքե՞ր էին, որ տիրեցին ու բռնակալեցին պարսից երկիրը. նշվում է՝ մինչև 835 թվականին Թամուրլանկի գալը,¹³¹ որը ևս զազանաբար կերավ ու մանրեց, մնացորդները ոտնահար արեց՝ ըստ տեսածների, եւ ամբողջ տիեզերքը հարկի տակ դրեց՝ սկսած Սամարղանդից մինչև Սամարիա և Եգիպտոս. ամեն հասակի մարդկանց տասնութ ժամ սրի հանելով՝ քամեց, քայքայեց եկեղեցիները, ուր ոտքը հասավ։ Նրա չարագործության հանգամանքները պատմում է Թովմա վարդապետ Արծրունին։ (Նա) ասում է, որ (Թամուրլանկից) հետո՝ 855 թվականին, գալիս է չար Ղարա Յուսուֆը,¹³² որը (գործում է) տեսակ-տեսակ չարիքներ, որից հետո՝ 870թ., (գալիս է) ոմն Շահռուխ, որը կրկնաչարագույն էր, քան (Յուսուֆը), ապա (գալիս է Ջաղաթան, սրանից հետո՝ ազգով թուրք

Ձիան շահը, որը 888թ. թագավորավայել տիրեց ամբողջ պարսից երկրին: Հայոց 932 թվականին սրան փոխարինում է իր որդի Յաղուբ փաշան):

Այս Յաղուբ թագավորը, որ նստում էր արքայանիստ Դավրեժում, իրեն, իր քրոջը փեսա դարձրեց շեյխ Հայտարին, որը Շեյխսոփուս որդին էր և նստում էր Արտավիլ քաղաքում: Այս շեյխը եղածների սկիզբն է և ազգը, (սակայն նրանց) որպիսության մասին ինչ-որ տեղ (տեղեկություններ) չգտանք, թե ո՞վ (էր), կամ որ ցեղից առաջանալով՝ բնակվեցին այստեղ: Այս շեյխ Հայտարն ունենում է մի որդի, որին անվանում են Իսմայել: Եվ քանի որ Յաղուբ թագավորը զավակ չունեւ, այդ պատճառով շեյխը և իր կինը մտածեցին ինչ-որ հնարներով սպանել Յաղուբին, որպեսզի իրենց և իրենց որդուն ժառանգ մնա թագավորությունը: Պատիվ (մատուցելու) պատրվակով նրան կանչեցին՝ մահաբեր կերակուր պատրաստելով նրա համար: Յաղուբը (կերակուրը) ճաշակելիս զգաց (վտանգը) և բռնությամբ նրանց էլ ստիպեց ուտել: Եվ այսպես մի ժամում մահացան թագավորը, իր քույրը եւ շեյխը: Երբ զորքը աղմուկ-աղաղակի մեջ էր, մանուկ Իսմայելին փախցրին Աղթամար կղզին (սա՝ ըստ Առաքել Դավրիժեցու պատմության): Այսպիսով միմյանց հաջորդելով՝ մոտենում էին իշխանության գահին. ինչպես՝ Անխուր անունով մեկը բռնացավ, տիրեց և 948թ. իր աթոռը հաստատեց Ասպահանում: Նրանից հետո Ալվանդը կարճ ժամանակով (թագավորեց), որը տևեց մինչև 950 թվականը: Արդ՝ որպես պատմության գլխավորը, խորշեցի ու խուսովեցի ըստ կարգի և ըստ ազգի (պատմության հաջորդականության) ողջություն մաղթել ու գրի առնել Պարսից թագավորության կարգն (ու սերնդափոխությունը). ինչպես որդին փոխարինեց հորը: Բայց հնագիտ պատմություններից հավաքելով միայն այսքանը՝ երևելի և նշանավոր, գոռոզ և չար մարդկանց անունները, (այն) հասցրինք մինչև այստեղ՝ մեր սիրելի եղբայրների զբաղմունքի համար: Քրիստոսին՝ մեր աստծուն, փառք հավիտյանս. ամեն:

ԳԼՈՒԽ Բ
ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲԻ. «ԿԱՐՄՐԱԳԼՈՒԽՆԵՐ»
ԿՈՉԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԽԱՌՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արդ՝ ինչպես ասացինք Յաղուբ թագավորի սպանության, Հայտար շեյխի, Իսմայել մանուկին Աղթամար կղզի փախցնելու մասին, տղայի աճելու տարիներից հետո Պարսկաստանում մեծ աղմուկ է բարձրանում: Ապա զորահրամանատարներն ու զորքը միաբանվելով Իսմայելին հանում են կղզուց և թագավոր կարգում իրենց վրա՝ ասելով, թե նա երկու կողմերի ժառանգն է, այսինքն՝ շեյխի և Յաղուբ թագավորի քրոջ (որդին) լինելով, և նրան է հասնում թագավորությունը, որի համար նրան հնազանդվում և երկրպագում էին: Եվ նա, ելնել-սկսելով 950 թվականից, նախ հալածում է վերևում ասված Ալվարդին, իրեն քաշում իշխանությունը, ապա քսանհինգ տարի դեպի աջ ու ձախ պատերազմելով թշնամիների հետ՝ ըստ կարողության ընդարձակում է իր սահմանները և վարելով իշխանությունը՝ մեռնում է 975թ.:

Նրանից հետո՝ նույն տարում, թագավորում է նրա որդին՝ շահ Թահմազը՝ մի քաջ և արի մարդ: Սա շատ տեղեր իր իշխանությանը ենթարկեց, ինչպես՝ Ատրպատականը և Վրաստանը բռնությամբ հնազանդեցրեց, Խորասանի կողմերում նույնպես (սահմանները) ընդարձակեց, ինչպես ասում են՝ իշխանության բազմաթիվ կարգեր ևս շտկեց, հարկերը թեթևացրեց: Սա վախճանվում է 1024թ., և փոխարենը կարգում են Իսմայել անունով իր որդուն: Նա կամենում է զորահրամանատարների և զորքի միջից բռնի և անհնազանդ խորամանկ [մարդկանց] վերացնել [աշխարհից]: Իսկ աճապարելով նրանք նրանից ավելի շտապ են սպանում, ինչպես ասում են՝ ինչ-որ հնարներով մեռցնում [նրան]: Սրանից հետո Խորասանից բերում են իր եղբորը, որ կոչվում է Խոտապանտ՝ անարի և թույլ տեսողու-

թյամբ մարդ: Սա ևս քիչ տարիներ դաժանությամբ և դառնությամբ վարելով իշխանությունը, մեռնում է: Ապա 1029թ. Մաշատում նստեցնում են սրա Աբաս որդուն՝ Մեծ, շահ կոչվածին, որը կարճ ժամանակում հնազանդեցրեց շրջակայքի իր թշնամիներին, իր ձեռքը վերցրեց հայրենի իշխանությանը (ենթարկվող) ամբողջ երկիրը՝ խորասանից մինչև Երասխ գետը և Բաղդադը, բացի Ատրպատականից:

Որովհետև Կոստանդնուպոլսի իսմայելացի թագավորը՝ խրոխտ սուլթան Մուրատը՝ խոնդքար կոչեցյալը, սրան արգելք եղավ, որ զորք հանեց և հրաման (արձակեց) Ատրպատականի վերաբերյալ՝ գալ և առնել այն և եկան-վերցրին հենց Երևանը, Նախիջևանը, Դավրեժը, Գյանջան, (հասան) մինչև վրաց սահմանը, Տփլիսը, ամբողջ Վրաստանը, նաև Կուր գետի այն կողմը՝ Շաքին, Շիրվանը, Շամախին և Դերբենդը: Այսքան քաղաքներին և երկրին տիրում էին օսմանցիները:

Այն կողմերից պատերազմներն ավարտելուց հետո Շահաբաս թագավորը խաղաղությամբ նստել էր Ասպահան մայրաքաղաքում: Ապա քիչ տարիներ հետո երեսը դարձրել է Ատրպատականի վրա՝ այն առնելու համար: Եվ նա բազմաթիվ զորքերով եկել է Դավրեժի վրա, բախտի բերումով ու հաջողությամբ մեկ տարում գրավել Դավրեժը, Նախիջևանը և Երևանը: Ապա մեկ տարի հետո օսմանցիների լեռքից առել է Գյանջան, ամբողջ Ղարաբաղը, Շամախին, Դերբենդը, նրանց շրջակայքը, Տփլիս քաղաքը եւ ամբողջ Վրաստանը: Եվ այսպիսի արարմունքներից հետո օսմանցիների թագավորի հետ հաշտություն էլ է հաստատել՝ սահմաններ ու բաժիններ հատկացնելով յուրաքանչյուրին՝ երկու երկրների՝ պարսից և հոռոմոց միջև: Եվ սա, այսպիսի քաջությամբ ու արիությամբ ապրելով, վախճանվում է 1079թ.:

Սրանից հետո թագավոր են կարգում սրա թոռանը՝ Շահսեֆին, սույն թվականին, Ասպահանում: Սա ևս արիությամբ ու խաղաղ

կյանքով վարելով իր իշխանությունը, հայոց 1091թ. հեռանում է աշխարհից՝ թագավորությունը թողնելով իր որդուն՝ փոքր Շահաբասին: Սա առավել ևս հաստատեց իրենց իշխանական գահը և իր երկիրն ու ժողովրդին խաղաղացրեց բոլոր կողմերի թշնամիներից: Սրա օրոք կառուցվեցին բոլոր ավերակ գյուղերն ու քաղաքները, (շենացան) Հայաստանն ու Պարսկաստանը, որովհետև չափազանց քրիստոնյասեր ու աշխարհաշեն էր: Դրա պատճառով բոլոր տեղերում եկեղեցիներ, վանքեր ու մենաստաններ հաստատվեցին, մանավանդ սուրբ Աթոռն Էջմիածնի, սուրբ Գանձասարը Աղվանքում՝ Աղվանքի սրբազան Փիլիպոս հայրապետի և Պետրոս Կաթողիկոսի օրոք: Սա եւս բարեբախտ լինելով աշխարհում, վախճանվում է 1100 թվականին: Թագավորական իշխանությունը նույն տարում առավ նրա որդին՝ Սուլեյման շահը: Սրա օրոք եւս աշխարհին խաղաղություն եղավ, ավերակների շինություն, երկրի մարդկության աճ, դատավորների արդարություն և իրավունք, հարկապահանջության չափավորություն, բոլոր գործերի և արարողությունների բարեկարգություն:

Սա ևս այսպես կառավարելով երկիրն ու իր հնազանդյալներին, վախճանվում է 1139թ.: Դրանից հետո թագավորում է նրա որդին՝ շահ սուլթան Ջյուսեինը, 1140 թվականին՝ մեր ժամանակներում՝ լինելով մանկահասակ:

Արդ՝ [շարադրեցինք] այն, ինչ մինչև այս գրառման սահմանը եղել է նախկին գրքերի [պատմության] մեջ, մանավանդ Առաքել վարդապետի գրքերից ծաղկաքաղ անելով՝ հավաքեցինք, որին թող տեղը ողորմի: Սրանից հետո պարտավոր ենք այս ներկա ժամանակում, որտեղ կանք, այստեղ ներկայացնել [եղածը], և Քրիստոսին փառք հավիտյանս. ամեն:

Գլուխ Գ

Պարսից թագավորության վրդովմունքի և խառնակության մասին

Իր թագավորության տասներորդ տարում Յուսեփն կոչված շահ սուլթանը հրաման տվեց հայոց ազգի և իր իշխանության տակ եղած ազգերի մարդահամար ու աշխարհագիր անել: Եվ նրա հրամանատարները՝ որպես արքունիքին հավատարիմ մարդիկ՝ ատենադպիրները և քարտուղարները, ելան, որպեսզի անսխալ և առանց թաքցնելու գրեն տասնհինգ տարեկանից բարձր մարդկանց բոլորի [անունները]: [Թագավորը] հրովարտական սպառնում էր այսպես. «Եթե մեկը գտնի թագնված և պահված մեկին ու այն հայտնի թագավորին, [ապա] թագնվողի գլուխը և ունեցվածքը կլինեն նրա բաժինը, ով [դրա մասին] հայտնեց»: Յրամանը իսկույն կատարեցին. սաստիկ փնտրտուքով ու որոնումով զննելով՝ զանազան հնարներով ու սպառնալիքներով տեղեկանում էին [իրադրությանը]: Մեկի գյուղում գյուղի տանուտերին, քահանաներին, հյուրընկալողին, որին զգիր էին ասում, փակեցին առանձին տներում և միմյանցից զատ, ապա գյուղում եղած մարդկանց անունները ասել էին տալիս ու գրում, և եթե գտնում էին, որ ասածները միմյանցից ավել կամ պակաս են (նրանց բերանից թուղթ էլ էին վերցնում, այսինքն՝ մուշալկա «պայմանագիր», որ եթե ստեր գտնեն, այնքան տուգանքներ պիտի վճարեն), կախելով փայտից՝ մահակով ծեծում էին ցուցված մարդկանց տուգանքի պատճառով: Դրա հետ առնում էին մեծ կաշառք, [ունեցվածքի] մեկ տասներորդը, զինվորներին հատկացված վարձի չափից ավելի և ապա գրածը կրկնում էին: Սրանից հետո գրի առան և վանքերը, մենաստանները, գյուղերի եկեղեցիները, դրա հետ նաև եպիսկոպոսներին, աբեղաներին, երեցներին հաշվարկեցին և ավարտելով սրանց [հաշվառումը]՝ սկսեցին գրել վաճառականներին, ճանապարհորդներին, սակավաթիվ առևտրական-

ներին ու բոլորին հաշվառման ենթարկելով՝ տարան- ներկայացրին արքայի ատյանը: Իսկ այնտեղ հարկեր դրեցին հաշվառվածների վրա՝ առաջվա սահմանված [հարկերի] վրա եռապատիկ հավելումով: Եվ եկեղեցական պաշտոնյաների վրա, որ առաջ բնավ չէր երևում, աշխարհիկ մարդկանցից տասնապատիկ առավել ծանր բեռներ դրեցին ու այն աշխարհագրման ընթացքը հազիվ մինչև երեք տարի ավարտեցին, որովհետև 1148թ. սկսեցին և 1151թ. հրամանը կատարեցին՝ ժողովրդի երեք տարվա գլխահարկը, որ նոր էին դրել, հավաքել, նաև եկեղեցականների ու կրոնավորների համար կարգվածը նրա հետ միանգամից առնել: Ապա Ատրպատականի մեծ վեզիրը, որ նստում էր Դավրեժ քաղաքում, որի անունը Միրզաթահիր էր, ելավ-եկավ Ղարաբաղի երկիրը և Գյանջա քաղաքը ու սկսեց գրվածից մեծ ավելորդությամբ [հարկեր] առնել:

Եվ զորքը ցրվեց երկրում, գյուղերում՝ կատարելով հաշվառում, ու քանի որ լուծը չափազանց ծանր էր, և [մարդիկ] չէին կարողանում տանել, դրա համար տանջում, կեղեքում էին նրանց և ծեծելով խլում ըստ իրենց չափի. մեծ գյուղերից՝ շատ, փոքրերից՝ քիչ, որովհետև մեծ գյուղը 150, 100 կամ 50 թումանից (թուման = 10000 դինար. դինար = տասնոց կամ տասը դրամանոց), իսկ շատ փոքրը 30 կամ 20 թումանից պակաս չէր [վճարում]: Վաճառականներից նույնպես վերցրին: Այսպես տարեցտարի շարունակ մարդահամար էին կատարում, և հարկահանները գալով հավաքում էին ճշտությամբ: Սրանից հետո այլ տեսակ հարկեր ևս դրեցին և այն ավելացրին՝ անվանելով շեղդինար, և սա եռապատկեցին: Դարձյալ հրաման եղավ ելնել և գրի առնել երկրի, գյուղերի ու ագարակների բոլոր սահմանները, հողը, ջուրը, այգին, հանդը, ծառը, տունկը և [այն] ամենը, ինչ պետք է մարդկանց. առհասարակ ամենը գրի առան՝ թե հայերի, թե այլազգիների, այլև վրանաբնակների ու խաշնարածների, ինչպես նաև թարագամա կոչված ազգի բոլոր տեսակի չորքոտանի անասունների [տավար՝ հորթ, արջառ, եզ, կով, ոչխար, ձի և

այլ[ն] նախիրն ու հոտերը, դասերն ու խմբերը: Եվ առաջինների վրա կրկին ավելացրին հարկերը:

Այս ամենը, որի մասին գրեցինք, նորահնար չարիք էր, որ դրեցին սահմանված առաջին հարկերի վրա, իսկ առաջինն էլ ծանրագույն բեռ էր ժողովրդի վրա. այժմ փոխանակ թեթևացնելու այսքան ևս ավելացրին վրան: Եվ դարձյալ պարսից իշխանության սովորությունն է իրենց տերության բոլոր քաղաքներում և ամբողջ երկրի վրա կարգել պետեր, զորահրամանատարներ, ինչպես՝ խան, սուլթան, դուլբեկի, վեզիր, դարուղա և թվիլտար: Առաջ, որ մի անգամ այսպիսիներին իշխանություն էին տալիս, հեշտությամբ չէին փոփոխում և նրանցից առնում, բայց եթե մարդու մեծ հանցանքը կամ վնասը հայտնվեր, և կամ զրկվող լինելու ու ազահության համար գանգատվողները գնային արքայի դուռը և մարդու հանցանքը հայտնի դարձնեին, ապա մի կերպ այն մարդուց առնում էին այն իշխանությունը: Իսկ այժմ այս թագավորով այսպես չէ, այլ թագավորը և իր նախարարները, կաշառակեր լինելով, արագորեն փոփոխում էին, հանում և մի տարում իրար հետևից երկու և երեք տերեր ու իշխաններ էին ուղարկում մի քաղաք և գավառ: Եվ նրանք գալով, ինչպես իրենք էին կաշառքով ստացել իրենց իշխանությունը, այնպես էլ ժողովրդի դատն ու իրավունքը մի կողմ դնելով, կեղեքում, կողոպտում էին իրենց հնազանդյալներին: Այդպես էին անում նաև նրանց օրինապահ դպիրները, այսինքն՝ դատավորները, շխալուլամները, շեյխերը, որոնց ղազիններ [«հավատի համար պայքարող (զինվոր)»] են ասում:

Դարձյալ այլ չարիքներ ևս ավելացրին. մի անգամ գյուղերի, ազարակների տերեր կային, նաև վարձկաններ (մշակներ), այսինքն՝ հատյալ դոնուզ, զորահրամանատարներ և զորք. մեկը որքան դրամի չափ որ ուներ, նրա մեկ տասներորդը ևս որոշեցին ու թագավորական [հարկ] դարձրին, իսկ նրանք իրենց դրամներից չէին տալիս, այլ այն ևս ավելացրին ու հնազանդյալներից յուրաքանչյուրի վրա դրեցին: Եվ այդպես էլ շարունակում էին առնել: Նմանապես և

այլ չարիքներ հեղեղեցին՝ ուստերին և դուստրերին ուժգին չարչրկելով, տղամարդկանց և կանանց բռնությամբ ուրացող դարձնելով, ծնողների մահից հետո մնացած զավակների ունեցվածքը, հարստությունը, գանձերը՝ հափշտակելով և ուրացողներին տալով: Որքան հարուստներ և մեծատուններ տեսանք մեր աչքով Ջուղայում և Երևանում, որոնք հասել էին վերջին աղքատության ու թշվառության: Եվ հարցնելով պատճառի մասին՝ տեղեկացանք, որ այդպես եղավ ուրացողների ու իրենց ունեցվածքի հափշտակության պատճառով: Այդպիսով բոլոր բարեկարգությունները վերացրին երկրից, որոնց մասին մանրամասնորեն չգրեցինք: Միանգամայն և իրենց օրենքը դրեցին, [սակայն] հակառակ գտնվեցին՝ փոփոխելով նրա դրած սահմանները, որոնք գլխահարկերի և դատաստանների համար էին դրված նրանց վրա: Դրա պատճառով և արդարադատ աստծու արդար դատաստանը հասավ նրանց վրա, այլև հայոց ազգի վրա: Նույնպես ապագայում նկարագրելու եմ տառապյալների [ղաժան] կյանքը՝ նրանց կողմից անողորմ և անաստված [ծևով] կեղեքված ու կողոպտված լինելու պատճառով, որին փոքրիշատե ծանոթացանք: Իսկ նրանց անօրինության, օրինազանցության, համարձակության, անմտության, անմիաբանության մասին [նշենք], որ [այդ ամենը] աստծու, աստվածային գրքի և պատվիրանների դեմ է, որը ծանոթացրի ձեզ աստծու միջոցով, որ իրենց կործանման պատճառ եղավ, որից տեր Դիսուսը թող ազատի [մեզ], և նրան փափք հավիտյանս. ամեն:

Գլուխ Դ
Հակառակվողների և ընդդիմակայողների
մասին, որոնք շատ տեղերում Պարսից
թագավորության դեմ ելան

Որովհետև ըստ սուրբ Դանիել մարգարեի կանխագուշակության և ըստ նրա տեսիլքի ընթացքին, ինչպես որ կարծում են բազմաթիվ մեծ իմաստուններ խոյի տասը եղջյուրների մասին, որ պարսից ազգից տասը թագավորների հառնելու նշան է, ինչպես սրանց հաշվարկն է, կամ թե ըստ նախախնամող աստծու կամքի, որ իր արդարությունը հատուցում է, երբ բաժակը իր ձեռքում է, ում կամենում է, խմեցնում է նրան և մարդկանց ու երկրի թագավորության տերն է, որին կամենում է, նրան էլ շնորհում է:

Ըստ [այս ըմբռնման]՝ պետք է տեսնել, թե ինչ է եղել այժմ սույն սուլթան Դյուսեին թագավորի ժամանակներում. մի ազգ՝ Խորասանի և Ղանտահարի կողմերում, որոնց աղվաններ են անվանում, և այս ազգի մասին ասում են, թե Կովկասի բնիկ լեռնականներից ու ալանաց երկրից են, որ ազգով աղվաններ են, որոնք այժմ ևս նախկին անունով են վերակոչվում, և հավատով քրիստոնյաներ են եղել: Եվ ապա, ժամանակներ անց, [եկավ] բռնակալ Լենկթեմուր կոչվածը, որն իր հաղթանակով տիրեց երկրի մեծ մասին, որի մասին վկայում են պատմությունները: Ասում են նաև, որ այս ազգին իրենց տեղից վտարանդի է դարձրել ու 25 տուն տարել՝ բնակեցրել այն երկրում: Եվ ժամանակներ հետո դարձրել են Սահմետի կրոն(ներ)ին [ենթականեր]: Ապա նրանք ուռճացել՝ բազմացել են, եղել յուրաքանչյուր մասի իշխաններ ու պետեր՝ ինքնագլուխ տիրելով մինչև Շահաբաս կոչված արքայի ժամանակները, որը Ղանտահարը առնելու և այն կողմերին տիրելու ժամանակ սրանք ընկան նրա իշխանության տակ, նրանց որդիներից ու թոռներից հետո, մինչև այս ժամանակները՝ մեր 1150 թվականը: Եվ ապա այն կողմերը սկսեցին աղմկել ու վրդովվել:

Այլ և [կար] մյուս ազգը ևս, որ պլուճ են անվանում, նաև Սովուխ-Պուլաղու երկիրը, որ թուրքման են կոչում, և սրանց գլխավորը, որին Սուլեյման պապա էին ասում, որն իր մասին ասում էր, [թե] սերել է առաջին թագավորների ազգից, որոնք՝ Ջահանշահ և Յաղուբ անվանյալները, մտնում էին շահաստան դավրեժում: Նա շրջվեց նաև դեպի Աստրապատի երկիրը: Նրանց գլխավորին Ատինաղուրտ էին կոչում, այլև [կային] Կովկասի լեռնականները՝ լեկաց ծյունաբնակ ազգերը՝ լազգիները՝ ըստ գրավոր [վկայությունների]՝ հոներ կոչվածները, [որ] ի սկզբանե [եղել են] Ատրպատական երկրի, հայոց ազգի և մեր հավատի բուն թշնամիները: Սրանք միասնաբար և վերևում նշված բոլորը ըմբոստանալով թիկունք դարձրին և ընդդիմացան պարսից թագավորի հրամաններին ու սկսեցին յուրաքանչյուր երկրից շրջակայքը և մերձակայքը կողոպտել, [մարդկանց] գերել ու սրի ճարակ դարձնել: Սա [անում էին] ոչ թե մի տարում, այլ երկար ժամանակներում. սրանք քիչ տարիներ էին ապստամբում, [սակայն] դրանք հաճախ էին իրար հետևից հաջորդում միմյանց: Եվ թեպետ զորք հավաքելով՝ թագավորը սպարապետների ու զորահրամանատարների միջոցով ուղարկեց նրանց վրա՝ բաշխելով շատ գանձեր, սակայն ոչինչ չօգնեց, այլ պարտվեցին, թեև շատերի ջանքով և ուժով դադարեցրին խռովությունը ոչ այնքան հաղթանակով, քան հաճելով նրանց միտքը ըստ իրեն կամքի: Բայց Ղանտահարի և կովկասցիների կողմերի կռիվը շատ ժամանակներ տևեց, որն իր տեղում կպատմենք, եթե տերը կամենա: Եվ նրան փառք հավիտյանս. ամեն:

Գլուխ Ե
[Այն մասին], թե հոնների ազգը ինչ արեց
ամբողջ Աղվանից երկրում

Ամենքին հայտնի է այս, որ տուն կամ որևէ այլ շինություն՝ մեծ թե փոքր, երբ հնամալով պիտի փլվի, նախ պատերը և հիմքերը խախտելով ճաքում են, ապա իջնում է առաստաղը, որից հետո տանիքը ներքև թափվելով, փլվում է: Այսպես եղավ և Պարսից թագավորության հետ, որովհետև Կովկասի լեռնաբնակները՝ լազկիները, որ [բնակվում էին] լեռան այս կողմում՝ Ղախ, Ճար, Թալա տեղերում և այլ անուններով՝ հորջոջված գյուղերում, որոնց գլխավորի անունը Ալի սուլթանն էր, որ նախևառաջ նստում էր շահի հրամանով, և սա ու այլ շատերը, ինքնագլուխ միաբանվելով, երես թեքեցին և ապստամբեցին թագավորի դեմ 1161 թվականին: Սրանից առաջ Ինիսելու երկիրը, այլև Շաքվա, Պասնջաղ, Մումպարաք, Չարդաթալու և այլ շատ գյուղորայք ասպատակել, գերեվարել էին, ավարի մատնել: Այժմ գալով Քանտաք անունով գյուղորայքը՝ իսպառ տարան: Եվ այսպես գրգռված՝ տարեցտարի ասպատակեցին դեպի Կուր գետի այն կողմը՝ Շաքվա երկիրը և Ղապալուն, Գասանի նահանգ՝ մինչև Շամախի քաղաքի մերձակայքը: Իսկ [Կուրի] այս կողմից՝ Ղազախի նահանգից շատերը, Աղստևի [կողմերը], Ամիրշամ Շատինուից՝ Ջակամները, նաև Գյանջաբասանի չորս գետ՝ Շամխոր, Գյանջաբասան, Ոսկանապատի ծոր և Քուրաքբասան, այլև Բարդայի գյուղերից շատերը և դաշտային գյուղորայքը միանգամից ոչնչացնելով, գերի և ավար առնելով՝ ամայի դարձրին: [Ողջ] մնացածները փախուստի դիմեցին Արցախի լեռներն ու քարանձավները, և ամեն մեկը, պատշաճ ամուր տեղ հեռացած, իր ապրուստն էր հոգում: Բայց 1170 թ. նույն ինքը՝ Ալի սուլթանը, իր շուրջը զորք հավաքեց նույն լազկիների ազգից՝ ութ հազարից ոչ պակաս, եկավ Գյանջա քաղաքի վրա, մինչև [իսկ] մտավ պողոտան (այսինքն՝ Քու-

ջան «քյուչան»), որ Սու թոքուլան [«Ջրվեժ»] անունով գյուղի կողմն է՝ քաղաքացիներին թույլ տալով [հեռանալ]: Եվ երբ ներս մտան, ապա վերկացրին քաղաքացիներին և այս ու այն կողմից փակեցին նրանց գնալու ճանապարհները ու կոտորեցին նրանցից մինչև հազար քսան հոգի՝ մեկը ավել կամ պակաս: Եվ ոչինչ չկարողացան անել. հետ դառնալով՝ ամոթով գնացին իրենց տեղերը:

Եվ այսքան իրադարձությունները, որոնց մասին այստեղ գրեցինք (մեզնից), կատարվել են 8-9 տարում՝ սկսած 1160 թվականից: Եվ որքան հրաման տրվեց թագավորից պարսից զորքին գնալ նրանց վրա, այսինքն՝ Շամախի, Գյանջա քաղաքներում և նրանց շրջապատում բնակվածների [վրա], խաները, որոնք նստում էին այնտեղ, որքան ջանացին, չկարողացան դիմակայել, մանավանդ որ պարտվելով ամոթով կեղծ խոնարիվեցին նրանց առջև, օրինակ՝ Շամախու հասան Ալի խանը տասնհինգ՝ հազար զորքով գնաց մինչև նրանց սահմանները, և նրանք առավոտյան պահին հանկարծորեն հասան նրանց վրա և զորքի մեծ մասը կոտորելով՝ սպանեցին նաև խանին, իսկ մնացածները փախուստի դիմեցին: Այլ [օրինակ] ևս՝ Գյանջայի Օղուրլու խանը՝ Շամախին ասպատակողը, նրանց դեմ ելավ, [սակայն] հետ դառնալով՝ փախուստի դիմեց և մտավ Գյանջա: Մի այլ [օրինակ] էլ՝ Շաքվա ոմն իշխող՝ Քիչի խան անունով, կարճ ժամանակ ընդդիմացավ նրան. ևս սպանեցին: Իսկ այս ամենի վրա [ավելացնենք], որ այս անամոթ ազգը առավել ևս համարձակ դարձավ. ձեռք բարձրացրին Կախեթի երկրի և վրաց ազգի վրա և նախքան այս քանիցս ուժգնորեն բախվել էին միմյանց հետ. երկու կողմերն էլ ոչ սակավ արյուն են հեղել: Կախեթի Իմամ-ղուլի խանին երիցս փախցրել են պատերազմից և ավարի ենթարկել նրա ամբողջ կահկարասին: Եվ այսպես տարեց-տարի առաջ շարժվելով՝ ավերեցին նրա ամբողջ երկիրը, մինչև իրենց հայրենի թագավորության տեղերը և եպիսկոպոսարանը հեռու՝ [մի կողմ] թողնելով՝ ելան Թուշի լեռների ամրոցները: Սրանք այսպես և այս-

քան հանդգնելու այլ պատճառ ևս ունեն, որի մասին այժմ կգրեն:

Որովհետև Շիրվանի երկրում՝ Ղապալու նահանգում՝ մահմեդական ազգի մի իշխան կա, որին Մելիք են անվանում՝ Ղուրթղաշեն կոչված գյուղում, Ղարասու անվանյալ տեղում: Եվ երևում է, որ սրանք ունեցել են ոմն Մելիք, որին Մելիք Սիամնուտ էին ասում՝ հանճարեղ և բախտով հաջողակ, [սակայն] Հուդայից չափազանց ազաի և անհագ, քան տգրուկը: Սա Շամախու խանից Մախթայի միջոցով իր ձեռքը վերցրեց Ղապալայի ամբողջ երկիրը, որը հարուստ էր, շեն և մարդաշատ թե՛ հայերով, որոնցից շատերը Ղարաբաղից անցել էին այդ երկիրը՝ թվով ավելի, քան տեղացիները, և թե այլազգիներով, որոնք բնիկ երկրից են, որոնցից այս Մելիքը զանազան հնարներով հավաքեց ու կուտակեց անսահման շատ ոսկու և արծաթի գանձեր՝ տիրելով ամենի վրա: Բոլորը վշտացան դրանից և տրտնջում- դժգոհում էին նրանից. ինչպես՝ հայ մարդիկ, հավաքվելով Պողեր խանի դուռը, [իրենց դժգոհությունը] հասցրին նաև արքային: Բարսեղ անունով ոմն քահանա, որ բնիկ Ղարաբաղի խաչենի երկրից էր, մելիքների ազգից, այնտեղ էր: Սրանք, որ Սոկուբլու գյուղը նորոգել և բնակվում էին, ազգովի ժողովրդի հետ գնացել էին [խանի մոտ], [իսկ բարսեղից] առավել գյուղերում [ոչ մեկը] չկար: Սրան վերցրին- ուղարկեցին Ասպահան՝ արքայի դուռը, որպեսզի իրենց վրա կարգի հայոց ազգի մելիքության իշխանությունը՝ այնտեղ իբր լինելով մելիքների ազգից: [Բարսեղը], իր կամքով գնալով, արքայից հրամանը վերցրեց եկավ, բայց ոսոխը իր բռան մեջ էր. չկարողացավ ընդդիմագրավել, այլ կաշառքով կուրացրեց Շամախու բռնավորի աչքը, և երեցի գործը ոչինչ դարձրին: Շամախու մեծամեծները նրա հետ ոխով լցվեցին և ապստամբելով խանի դեմ՝ գնացին թագավորի մոտ և խանին զրկեցին իշխանությունից: Թագավորի մոտ դժգոհեցին նաև Մելիքից, որ շատ գանձեր է ժողովել ու կամենում է ապստամբել իր դեմ: Եվ [թագավորը] հրաման տվեց, որ ամբողջ անշարժ և շարժուն ունեցվածքը, ինչ որ կա, գրի առնել

և վերցնել որպես թագավորական գանձ, իրեն էլ յուրայինների հետ բանտ նետել. այդ անմիջապես կատարեցին: Եվ արքայական դահիճները գալով Մելիքի տունն ու ունեցվածքը գրի առան և ի զաւթ [գրավ-] դրեցին, իսկ իրեն եղբոր հետ, որի անունը Ահմադ էր, կապանքներով տարան Շամախի քաղաքը և մի քանի ամիս բանտ նետեցին, [ապա] դարձյալ արծակելով այնտեղից՝ կրկին կարգեցին իրենց իշխանական գործին: Բայց սրանց ունեցվածքը, որ առան արքունիքում, ասում են, ոսկու և արծաթի արժեքը որպես թե կազմում էր յոթանասուն հազար թուման՝ այլ կահկարասուց, չորքուտանիներից, կալվածքներից զատ, որոնք թիվ չունեին: Որովհետև ասում էին, որ սա ուներ 500 քրաղաց, 500 տինկ, որով բրինձն էին առանձնացնում, 500 բուն և մաջինակ, որով մետաքս էին գործում, շատ գետեր և առուներ, որ արխ էին ասում, որոնց վրա ընդեղեն և արտեր էին ցանում, աճեցնում, այլ ունեցվածքներն էլ մտքով ես տեսնում:

Դարձյալ այս ամենի վրա սակավ տարիներ անցնելուց հետո Շամախու Հյուսեին անունով ոմն խան շահի հրամանով բռնեց այս երկու եղբայրներին և գլխատեց:

Ապա [իր] ձեռքը գցեց նրա [Մելիքի] որդիներին, որ փեյքար, Իբրահիմ և Ղասում էին ասում, խիստ չարչարանքով և խոշտանգումներով հանել տվեց ունեցվածքի մնացորդները, որի մասին ասում էին՝ քսանհինգ հազար թուման, այդքան էլ այժմ առան և բաց թողեցին նրանց: Ապա Փեյքար անվանյալը գնաց շահի մոտ և մելիքություն ստանալով՝ եկավ իր տեղը ու ղեկավարում էր ըստ հայրենի սովորության: Չորս տարուց հետո Հյուսեին անունով մյուս խանը Փեյքարին իր տանը գլխատել տվեց, ապա տունը, կանանց, որդիներին, ամբողջ ունեցվածքը իբրև գերեվարություն բերեցին Շամախի: Դրանից հետո զննելով և որոնելով նրա ամբողջ ունեցվածքը, բոլորը առան և արքունի [ունեցվածք] դարձրին: Ասացին, որ սրա ունեցվածքի հաշիվը եղել է ավելի քան քսան հազար թուման: Բայց սրա եղբայրները՝ Իբրահիմը և Ղասումը, փախան- գնացին վերոհի-

շյալ Ալի սուլթանի մոտ և այնտեղից անցան լեռան մյուս կողմը՝ այն լազգիների ազգի մեծամեծների մոտ: Ինչպես որ ասում են՝ մահմեդականները երկու կրոն են ունեցել. ոմանք շիաներ են կոչվում, որ պարսիկները և ղզըլբաշներն են, ոմանք էլ սունիներ՝ որ օսմանցիներն են, այս լեռնականները, Ղանտահարի աղվան ազգը, օգբեկները, բուխարացիները, արաբները և շատ ուրիշներ, որ կան տիեզերքում այս կրոններով: Եվ սրանք դրա համար գնացին լազգիների մոտ, որովհետև նրանց հետ միակրոն էին: Եվ ասում են, թե ոտաբոքիկ և գլխաբաց շրջում էին նրանց դռներին իրենց նախատիքների համար, որ կրում էին շիաների կողմից, որովհետև այսպես է տեղի սովորությունը: Եվ այսպես նրանց շրջելը գրգռեց շիաներին, որոնք չարացան, քան կատաղի գազանը, և իրենց համար շատ ամոթ համարեցին նրանց այնպես լինելը: Եվ ծայն տալով միմյանց՝ միաբանեցին, խրախուսելով հավաքվեցին մի վայրում բյուրավորներն ու հազարավորները, քանզի միշտ լսում էին այս կողմում եղած լազգիների ասպատակության մասին, որ սկզբում հիշեցինք: Նրանք ևս մտածում էին գալ և խառնվել սրանց: Ինչպես և անցյալ տարում՝ նրանց գլխավորը՝ Սուրխայ անունով, եկավ մինչև Վրաստան, անցնելով Կախեթի և Տփլիսի ներքևից՝ ասպատակեց զավառները, որ Սոմխեթ և Ղումնախ են ասում: Իսկ այժմ վերևում ասված պատճառով 1171թ. օգոստոսի տասին այս լազգիների ազգը, առհասարակ գրոհ տալով միասին, իրենց բոլոր գլխավորները, որոնք են՝ վերևում ասված նույն Սուրխայը, Շամխալը, Իսմին, Հաճի Ղավուքը և Ալի սուլթանը, իրենց ամբողջ զորությամբ եկան Շամխախ քաղաքի վրա և 8 օրում սաստիկ կռվեցին, բայց չկարողացան առնել: Բայց հետևից լուր հասավ նրանց, թե իրենց հետևից [եկող] ոմանց կողմից նրանց երկիրը շփոթվել-աղմկահարվել է, որի համար մի գիշերում հանկարծակի նորից վերադարձան իրենց տեղերը: Ապա Շամխախ քաղաքացիները սկսեցին քաղաքի կողմերը ամրացնել խորախոր պատնեշներով ու պարիսպներով: Ձորքը հասավ այս ու

այն կողմերը (այսինքն՝ Գյանջայի, Ղարաբաղի և Մուղանի): Բայց չափի հրամանով եկավ քաղաքի նոր խանը, որի անունն էր Հյուսեին խան ագուլեցի: Եվ այն տարում քաղաքը պահեցին մինչև մյուս տարվա նույն ժամանակը և նույն ամիսը:

Ղարծյալ եկան վերոհիշյալ լեռնականները (առաջիններից հետո)՝ մեծ ամբոխներով, և ուժգնությամբ պատերազմեցին տասներկու օր ու գրավեցին Շամխախ քաղաքը հայոց 1170 թվականի օգոստոս ամսին՝ սուրբ Աստվածածնի պահոցին՝ չորեքշաբթի օրը: Եվ [քաղաքի] առնելն այսպես եղավ, որովհետև ինչպես վերևում ասացինք, մահմեդականները երկու կրոն ունեին, այսինքն՝ շիաներ և սունիներ. այս քաղաքում բնակիչներն էլ կիսված էին, բայց շատերը սունիներ էին, որի պատճառով Սարու-Թոբրաղ կոչված կողմում բնակիչները գիշերը բացեցին իրենց կողմը և թշնամիների զորքերից ներս թողեցին ու լուսաբացին իրենք ևս խառնվեցին նրանց հետ՝ քաղաքը տալով նրանց ձեռքը: Եվ լազգիները, ներս մտնելով, սուր գործածեցին ղզըլբաշ մահմեդականների վրա. և ի՞նչ ասեմ աղետների ու արյան հեղունների մասին, որ գետի պես հոսում էին շուկաներում: Քաղաքի գլխավորներից և մեծամեծներից ութ հարյուր մարդ փախել, մտել էին իրենց մզկիթները, որ քաղաքի մեջ էին: Եվ նրանց անասունների պես մորթեցին ու միանգամից վերացրին վայնասունները: Պարսից զորքից և նրանց գլխավորներից շատերը փախան՝ գնացին, ուր կամեցան, [իսկ] սրանց ունեցվածքը, տները, ընտանիքները, զավակները գերեվարվեցին և ավարի մատնվեցին: Հյուսեին խանին բռնելով՝ պահեցին մի քանի օր, ապա տրվեցին Իբրահիմ աղայի եղբոր՝ վերելում ասված Մելիք Փեյ-քարի ձեռքը, որը նրան սպանեց իր հոր և եղբոր փոխարեն: Իսկ հալազգի քրիստոնյաները՝ թե քաղաքի և թե այլ գյուղի բնակիչները, ոչ այնքան վնաս կրեցին կոտորվելով: Նրանց մեջ եղած քիչ մարդկանց խնայեցին Քրիստոսի ողորմությամբ, բայց ունեցվածքի ավար քիչ չեղավ, իսկ նրանց զավակների և որդիների գերեվարու-

թյուն չեղավ: Որովհետև արժե իմանալ նաև այս Շամախի քաղաքի ճոխության ու փարթամության մասին, [ուստի նշենք], որ մեծ Շահաբասից, որը օսմանցիներից սա առավ 1055 թվականին, մինչև 1170 թվականը սրանից ոչ մի շուրջ չէր խոտորվել: Եվ քանի որ Կասպիական ծովի պանտար կար և բոլոր կողմերից վաճառականների բնակության, առևտրի, հնդիկներից, հոռոմներից, ջուղայեցիներից, ռուսներից և բոլոր երկրներից շահավետության (շահեկանության, օգտավետության) տեղեր, [ուստի քաղաքը] լի էր ամեն հարստությամբ ու գանձերով: Դրա համար այն ազաի և անգութ ազգը, մանավանդ իշաբարո (մարդիկ), առհասարակ կողոպտելով, մերկացրին՝ ինչպես անաստված ավազակների ձեռքն ընկած մի մարդ, և ժողովելով ամբողջ տեսակ- տեսակ ունեցվածքը, ոսկիներն ու արծաթները, [մարդկանց] բերելով քաղաքից դուրս՝ կոտորեցին առանձին- առանձին և [կողոպուտը] բաժանելով իրենց մեջ՝ բարձեցին, տարան իրենց տեղերը: Եվ այնքա՛ն հիմար էին այն պիղծ մարդիկ. [գոնե] մի ոսկի տային մի հացի և մի սեխի: Ահա այսպես եղավ ամենափարթամ մայրաքաղաք Շամախու գրավումը:

Այս քաղաքն առնելուց հետո Գյանջայի և Երևանի գլխավորները ազդարարեցին ու բողոքեցին արքային և իրենց զորքերով եկան հասան Աղվանքի Պարտաւ քաղաքը՝ Կուր գետի մոտ: Երևանի խանը՝ իր բոլոր կողմնակալներով, նույնպես և Գյանջայի խանը՝ իր բոլոր մեծամեծներով, և ուրիշները այստեղ՝ մեծ զորքերի մոտ, [բերեցին] երեսուն հազարի բազմություն: Բայց արքայից սրանց օգնություն չեղավ, չհասավ, քանի որ սաստիկ տարակուսանքի մեջ էր և զբաղված էր Ղանտահարի պատերազմների պատճառով, միայն [բանավոր] խոսքով և գրավոր հրամայեց սրանց՝ անել, ինչ որ կարողանան: Իսկ այն մարդակեր գազանները՝ որպես վարժված որսորդներ, քաջերը, իրենց չարիքների մեջ մարզվածները, ահարկուդեմք [ունեցողները]... Նրանց մերձակայքը, միայն նրանց անունն ու ծայնը լսելով, սարսուռ էր ու դողում: Ըստ որում՝ նրանք այժմ ևս

հանդարտ ու անվրդով, առանց աղաղակի հավաքվել էին մեծ գետի այն կողմում և մի գիշեր լռությամբ անցել էին այս կողմը: Իսկ թուլամորթ և կանացի պարսից ազգը, ըստ իրենց սովորության, գիշերը՝ մինչև առավոտը, խնջույքներով է հագնում, առավոտյան էլ խոր քնով ընկնում: Ապա լույսը բացվելիս և արեգակը ծագելիս ելան պատերազմի, և մինչ սրանք դանդաղկոտությամբ պատրաստվեցին, նրանք հաղթելով իրենց առաջը նետեցին [սրանց] և կոտորելով հասցրին մինչև Արցախի լեռնաստորոտները՝ Դրդվական գետի եզերքը և Խաչենաձորը: Եվ այսպես պարսիկները, գլուխները կախ, անմտացան իրենց մտորումներում: Խազիրները, հավաքելով նրանց ունեցվածքն ու հարստությունը, խնդությամբ գնացին իրենց տեղերը: Սա կատարվեց 1170 թվականի աշնանը:

Եվ երբ ծմեռային սաստիկ սառած գետը սկսեց հոսել, և գարնանային քաղցրաբույր շունչը մերձացավ, որ մեզ դառը երևաց, մարտ ամսին՝ տիրոջ մեծ պասեքին մոտ, դարձյալ շիկացան- բորբոքվեցին իրենց մտորումներում, կրկին և եռապատիկ [ավելի] հավաքվեցին, խմբվեցին և միացան բյուրավոր ու հազարավոր մորեխների պես, Ելան Երկաթի Դուռը և հասան Շամախի: Այնտեղից եկան, բանակեցին այնտեղ, ուր Երասխ և Կուր գետերը խառնվում են միմյանց հետ՝ Սուղանի բերրի դաշտի հանդեպ: Պարսից մի զորահրամանատար, որին Չարխաճի էին ասում, մեծ զորքով նույնպես բանակել էր Բարկուշատում՝ նույն Երասխի վրա: Նա, ըստ սրանց լուրերի, ինքնահալած եղավ որպես չար մարդ և չքացավ իր տեղից: Իսկ քաջամարտիկ և արմատուն հոռերը եկան գետն ի վեր՝ մինչև Բարկուշատի սահմանները՝ Դիզակի երկիրը, և շրջապատեցին նրան լեռների և դաշտերի մոտ, դասավորվեցին կովի իրենց եղանակով և որպես բազմահմուտ հնձվորներ, հարձակվեցին նրանց վրա: Եվ քանի որ երկիրը լի էր քրիստոնյաներով ու շատ մահմեդականներով, [վերջիններս] նրանց վրա թափվեցին մեծ շաբաթվա օրը և երեք օրում այն ամենալի երկիրը դատարկ ու թափուր դարձրին

մարդկանցից և անասուններից՝ կոտորելով ու գերի վերցնելով: Այն-
տեղից անցան Վարանդի երկիրը և նույնը գործեցին այնտեղ: Բայց
նրանց Մելիքը՝ Պաղիր անունով, շուտով իր անունից ընծաներով
մարդիկ ուղարկեց նրանց ընդառաջ և գերիների կեսն ու իր երկիրը
ազատեց: Եվ այնտեղից եկան՝ հասան Խաչենի երկիրը՝ անահ և
համարձակ դեմքերով, որովհետև ոչ ոք դեմ չկանգնեց նրանց ոչ սի-
րով, ոչ բռնությամբ, այլ առհասարակ դեմքի փոխարեն իրենց թի-
կունքը դարձրին դեպի նրանց, որի պատճառով [թշնամիները] հեշ-
տությամբ մտան այնտեղ և ինչ կամեցան, այն կատարեցին, որը ի
վիճակի չեն պատմելու:

Որովհետև մի օրում Կարկառ գետից մինչև Դրդվական գետը և
Չարաբերդի երկիրը՝ լեռներում և դաշտերում միանգամից ասպա-
տակ սփռեցին: Նախ՝ գյուղերի փայտաշեն տներն ու բնակարաննե-
րը վառեցին, ապա հարձակվեցին գերիների վրա, լեռների գագաթ-
ներից իջեցրին, վեմերի անցքերից ու խիտ և մացառուտ անտառնե-
րի խորքից դուրս հանեցին: Եվ նրանց հետ ժողովելով նրանց կահ-
կարասիները՝ նրանց խառնեցին նաև ոչխարների, արջառների և
բոլոր չորքոտանի անասունների հոտերը, դասերն ու խմբերը, միա-
սին խառնած, քեցին գառիվայր՝ Խաչեն գետի [եզերքով], գերինե-
րի խումբը, անասունները խառնել էին որպես հորդ հեղեղ և ինչպես
մեծ բանակ՝ իրենց գնալու ժամանակ, որը հենց մեր աչքով նկատե-
ցինք, որովհետև փախուստի դիմելով՝ հասանք լեռան կատարը, ո-
րը Գանձասարի սուրբ Աթոռի վերևում է, և նրանց ոտքը մեզ մոտ
չհասավ: Այնտեղից նայելով՝ մենք տեսնում էինք եղածներն ու կա-
տարվածները. սա եղավ 1171թ. ապրիլի 20-ին՝ աշխարհամատրի
կիրակի(ի) օրը: Այստեղից կարելի է տեսնել հետ մնացողների աղե-
տը (վիշտը), կոտորվողների սուգը, գերյալների ողբը, մայրերի կս-
կիծը, գերված զավակների կոծը, որք մնացածների ողբալը, ունեց-
վածքի ավարառությունը, լացողների ծայնը՝ խառնված մեջք(ներ)ը
ջարդված տղամարդկանց վայնասունին. արդարև լեռների տեսքն

ու բնույթը, կարծր վեմերի փոխված, իրենց սգակից էին անում ի-
րենց հետ:

Իսկ թշնամիների զորքը, տանելով ավարն ու գերվածների խում-
բը, խառնեցին իրենց բանակին և չվելով Ականակերտից՝ բանակե-
ցին Դրդի գետի վրա (ափին), որ այժմ Թարթառ ենք կոչում ըստ
պարսկական անվանման (լեզվի)՝ կամուրջի վրա, որ Ղառի- քորփի
են ասում: [Նրանք] այնտեղ երկար չմնացին, այլ և չկարողացան ինչ-
որ չափով վնասել Չարաբերդի երկրին և Բարդային՝ որպես մերը:
Որովհետև նրանք առաջ մղվելով իրենց լեռների ամուր տեղերում
ամրացել էին, մանավանդ որ որոշ երիտասարդներ ևս ընդդիմա-
նում էին և թշնամիներից շատերին կոտորում, որի համար ավարն ու
գերյալների խումբը մեծ Կուր գետով դեպի իրենց կողմերն անց-
կացրին և իրենք շտապեցին հասնել Գանձակ քաղաքի վրա:

Այս վայրում սրանցից վտանգի է ենթարկվել և նեղվել մեծ պա-
րոն Քալպալի բեկը՝ Չարաբերդի և Ղայնաղի տերը, որ Դարկահողու-
լի սուլթանի թոռն էր: Քանի որ փախուստի էր դիմել Ծար երկիրը և
անճարակ լինելով՝ եկավ սրանց մոտ: Եվ մի քանի օրից հետո, իր
որդուն պատանդ տալով, ինքը գաղտնի դարձյալ եկավ իր տեղը:
Իսկ նրանք գնացին՝ նստեցին Գյանջա քաղաքի վրա՝ տասներկու
օր ավելի կամ պակաս, և ոչինչ չկարողացան անել, քանի որ քաղա-
քացիները ի ներքուստ ընդդիմանում էին, մանավանդ քաղաքի մե-
ծատուններն ու ունևորները, նախապես իրագել լինելով սրանց
գալստյան մասին, Տփխիս քաղաքից գնացին վրաց Վախթանգ թա-
գավորի մոտ՝ իրենց օգնության գալու համար: Եվ նա խոստացել էր
գալ: Եվ երբ սրանց սուրհանդակներն ու պատգամավորները մեկը
մյուսի հետևից գնում էին նրա հետևից, նրանք եկան հենց քառա-
սուն հազարով լազգիների վրա: Երբ նա հասավ Շամխորի երկիրը,
նրանք այստեղից սկսեցին ջրի պես հոսել դեպի Կուր գետը: Եվ այս-
պես մեկը մյուսի հետևից գնալով՝ երեք օրում ի չիք եղան, կորան-
գնացին իրենց տեղերը և վերացան մեջտեղից: Իսկ վրաց Վախ-

թանգ թագավորը եկավ մեծ ամբոխով՝ քառասուն հազարից ավելի, և բանակեց Գանձակ քաղաքի հարավային կողմում՝ Քրիստոսի՝ աստծու օգնությամբ, որին փափք հավիտյանս. ամեն:

Գլուխ Զ

Վրաց թագավոր Վախթանգի Գյանջա [կատարած] երկրորդ գալստյան մասին

Ինչպես պատմեցինք Վախթանգ թագավորի առաջին այցելության մասին՝ Գանձակ քաղաքին օգնություն ցույց տալու համար՝ լազգերի ազգի կողմից ավարառություն [կատարելու պատճառով], նա առանց պատերազմի փախուստի մատնեց լազգերին և ինքը մեկ ամիս նստեց քաղաքի մոտ: Իսկ քաղաքացիները լուրեր էին հասցնում նրան՝ ասելով. «Լազգերի գալուստը մեր և մեր երկրի դեմ չէր լինի, եթե մերձակայքից և մեր շուրջը [գտնվող] ազգերի կողմից նրանց հետ համակամություն և միաբանություն չլիներ, որովհետև միակրոն, համահավատ և Սուրհմեր են: Արդ՝ եթե դու մեծ շահին բարեկամ և սիրելի ես և մեր նկատմամբ կամեցող, դու պարտավոր ես նրանց գերել, ավարի մատնել և կողոպտել»: Սրանց այսպես ասելու մի պատճառ էլ կա. նրա [Վախթանգի]՝ իրենց օգնություն ցույց տալու նպատակով գալու համար խոշոր դրամ էին խոստացել նրան, և իրենք նրանց որսալ չկարողանալու ժամանակ նրան [Վախթանգին] մատնեցին նրա [շահի] ձեռքը: Եվ քանի որ գարնանային օրեր էին, մայիս ամսին՝ 1171 թվականին, առհասարակ վրանաբնակ ազգերը, որոնց թարաքյամա էին կոչում՝ խաշնարածներ, բարձրացել էին լեռները, վրաններն ու խոտավետ տեղերը՝ ըստ իրենց նախկին սովորության, մանավանդ որ նրանք լազգու ահից փախստական էին և այժմ էլ՝ գյանջեցիների թելադրանքից, որոնց գլխավորն էր Զավադ անունով խանը, Վախթանգը իր զորքերին հրամայեց ելնել ասպատակության նրանց վրա, որոնց մասին նրանք ասացին:

Եվ կովկասցիներից ավելի անողորմ՝ վրաց միլեկան ազգը իսկույն խումբ-խումբ ելավ-սփռվեց լեռներում, ծորակներում և Զակամի, Շամխորի, Գյանջաբասանի, Ոսկանապատի, Քուրաքչայի, Բարդայի երկրների ընդարձակ վայրերում մինչև Գյուլստան գյուղը և Դրդի գետը: Եվ թեպետ սպանություն և գերեվարություն ոչ այնքան կատարեցին, սակայն նրանց աչքը ինչ որ տեսավ՝ չորքուտանի անասուն, մինչև հավ, կատու, շուն, իսկ անշունչների մասին ասելու բան չէ, որովհետև տանում էին անգամ փայտեղենը, եղեգնից հյուսված իրերը և խեցեղենը: Եվ եթե բանն այսպես է, ի՞նչ գրեմ պետքական ու պատվական ունեցվածքի ու գույքի, ոսկեղենի և արծաթեղենի և այլ տեսակ-տեսակ կահկարասիների մասին: Ասելու [բան է] նաև, որ բազմաթիվ ավարից, այսինքն՝ պղնձի, երկաթի, հագուստեղենի [թալանից] բեռնատարները չէին բավարարում, այլ իրենց հետ եղած սայլերով էին կրում իրենց բանակը, որ մոտ էր Գյանջային, և Չոլակ անվանյալ վայրը:

Եվ այս ոչ թե միայն սկզբում ասված մահմեդականների նկատմամբ կատարեցին, ոչ, այլ նրանց հետ խառնված նաև հայոց բոլոր գավառների նկատմամբ. վերևում նշված երկրից միանգամից ավարի ենթարկեցին շարժուն և անշարժ [ունեցվածքը]: Երբեմն պատահում էր, որ վրաց ինչ-որ գունդ դիմում էր քրիստոնյայի գյուղ, և քրիստոնյաները քահանաներով ու ամբողջ ժողովրդով նրանց ընդառաջ էր գնում խաչերով, շուրջառներով, զանգակներով ու մոմեղեններով՝ որպես քրիստոնյայի: Իսկ վրացիները հարձակվելով կողոպտում էին զգեստները, եկեղեցին, գրքերը, բոլոր զարդերը, տղամարդկանց ու կանանց և գյուղի ողջ ունեցվածքը ամբողջապես թալանելով և ավարի մատնելով՝ հեռանում էին: Եվ այսպես Գանձակի կողմերի բոլոր գավառները և եկեղեցիները ավերակ ու թափուր դարձրին ամբողջ ունեցվածքից ու տարան-լցրին իրենց բանակները: Իսկ հոտերի, նախիրների, արջառների թիվը ո՞վ կարող է ասել, քանի որ նրանք կարգ և սովորություն ունեին ամբողջ ավարի մեկ

տասներորդը տալ իրենց գլխավորին, ասում են՝ այժմ ոչխարներից նրա բաժինը քսանհինգ հազար է, տավարից՝ ինը հազար, իսկ մնացածը մտքով կքնենս... Նրա գալուստը մեզ օգտակար եղավ, որ լազգիների անամոթ ազգից ազահ, անկուշտ և անողորմ վրաց ազգը ճռաքաղ արեց [ոչնչացնել]:

Եվ պետք է իմանալ, որ Վախթանգ թագավորն ինքը բարեսեր, աստվածապաշտ, քրիստոնյասեր և անհիշաչար մարդ էր, որ և շատ անգամ զորքին պատվիրում էր և սպառնում այնպես չվարվել քրիստոնյաների հետ, ինչպես [վարվում են] սպանության և գերության նպատակով: Իսկ նրանք, ըստ վրաց բիրտ ու դաժան բարքի, չէին ունկնդրում և չէին լսում իրենց գլխավորի հրամանին: Եվ սրանք, կատարելով այս, գնացին իրենց տները, և մեր երկիրը մնաց անտերունչ ու առանց գլխավորի, մարդիկ սկսեցին իրենց կամքի ու մտքի հաճույքները կատարել: Ուստի ես տեսնում եմ այս և նկատում, որ գործի ավարտին խաղաղության նշան չկա: Ես Վախթանգի բանակի մեջ էի և նրանց հետ ուղղություն վերցրի գնալու վրաց երկիրը, և գնացինք ճանապարհ ընկնելով դեպի Գյանջա: 1171 թվականին՝ մայիս ամսի 28-ին, մտանք Տփղիս քաղաքը՝ այնտեղ մնալով չորս ամիս: Եվ երբ աշունը եկավ, սեպտեմբեր ամսին Վախթանգը կրկին սկսում էր գնալ Գյանջա այդ պատճառով: Որովհետև երբ պարսից թագավորությունը միանգամից թուլանում էր և կործանման ընթացքում (որի որպիսության մասին հետո կպատմեմ), նրա թշնամիները առավել ևս գլուխ բարձրացրին, մանավանդ մեծամեծ կայսրերը և ինքնակալները, ասեմ՝ Մոսկվայի ռուսաց Պետրոս թագավորը և հոռոմոց կոստանդնուպոլսեցիներին տիրող իսմայելացին. յուրաքանչյուրն իր կողմից գործ շարժեց պարսից երկրի վրա: Որովհետև ռուսը կամենում էր օգնել պարսից թագավորին, իսկ հռոմեացին (օսմանցին) ջանում էր իրեն վերցնել՝ ասելով. «Որովհետև ուրիշները կամենում են տիրել այն կողմերին, ես [էլ դրանք] պետք է առնեմ, քանի որ Ատրպատականի երկիրը առաջվանից մերն է ե-

ղել»: Սրա պատճառով երկու կողմերից սկսեցին պատգամավորություն ուղարկել վրաց Վախթանգ թագավորին: Մեկն ասում էր. «Իմ կողմն եղիր և ինձ հնազանդվիր», մյուսը՝ թե. «Իմ հավատակիցն ես, պարտավոր ես ինձ լսել և ինձ մոտ գալ, քանի որ Պետրոս թագավորը Վախթանգի մոտ դաշինքի պայման [է ունեցել] և ժամադիր եղել: Որովհետև այս աշնանը՝ հոկտեմբերին, հենց ինքը հասել է Շամախի քաղաքը, և նրան այնտեղ պետք է պատրաստութեամբ ընդունել: Այդ ժամանակ պարսից թագավորը, որ պատրաստվել էր իր գահից ու բարձրությունից իջնել, շտապ մի հրովարտակ հասցրեց Վախթանգին, թե. «Քեզ տվեցի Գյանջայի և ողջ Ատրպատականի կողմերի իշխանությունը և քեզ կարգեցի այդ կողմերի բոլոր իշխողների գլուխն ու սպարապետը, որի համար արագորեն գործ գումարելով՝ կգաս Գյանջա և հսկելով կզգուշանաս այդ կողմերի մեր թշնամիներից»: Վախթանգը, այս հրամանը նրանից ընդունելով, մտախոհ եղավ իր սրտում այսպես, թե. «Ահա երկու ինքնակալներիցս ստիպված եմ, որ մեկի հրամանը պետք է կատարեմ: Արդ՝ մեզմից հռոմեացին, այլահավատ և օտար լինելով, կամենում է բռնությամբ տիրել մեր երկրին: Իսկ այս կողմը մեր միակ բուն տերն է, այսինքն՝ պարսից թագավորը՝ մյուսը մեր հավատակիցը և քրիստոնյա կայսրն է՝ մանավանդ մեծ զորությամբ: Արդ՝ շարժվեմ-գնամ նրանց հրամանով, և նրանցից ում հրամայվածը հաջողվի [ընդունվի], այն կկատարեմ»: Եվ իսկույն հրաման արձակեց գործ գումարել, շուտափույթ հավաքեց վրաց և հայոց ազգերի զորքերի բազմությունը և չթողեց մեկին, որ իր հետ չվերցնե: Նրանց հետ և ինձ վերցրեց բերելու համար: Մեր այնտեղ գնալը, մինչև վերադարձը մեզ [մեծ] սիրով էր ընդունում, մեր ռոմիկն էլ իր կողմից էր հրամայված: Եվ մեծ ամբոխով ելնելով Տփլիսից, որոնց թիվը անսահման շատ էր, և չկարողացա գրի առնել, եկանք-հասանք ջարդված կամուրջը, որ Անդրորփի են ասում, [դա] սուրբ խաչի տոնի օրերին էր: Եվ ապա այստեղ այս օրը, առաջ կանչելով ինձ, հրամայեց իրենից առաջ

գնալ մեր երկիրը՝ Ղարաբաղ: Այնտեղ հավաքված էին հայկազուն զորքերը մելիքների միջոցով, երիտասարդների չորս գլխավորներ են եղել, որոնց անուններն են՝ Ավան, Շրվան, Շահնի և Սարուխան: Սրանք հարյուրապետներ և յուզբաշիներ էին կոչվում և Ղարաբաղի մելիքների հետ, Վախթանգն առաջինը մեկնելուց և պարսից իշխանության խախտվելուց հետո Աղվանքի ամբողջ քաջասիրտ, արիական և զորեղ զինվորներն ու երիտասարդները, միաբանվելով միմյանց հետ, ըստ իրենց [ցանկության] կազմել էին բազմաթիվ զորքեր՝ ավելի քան տասներկու հազար, և ամրացել Արցախի ամուր վայրերում: Եվ այսպես բազում արիություններ ցույց տվեցին մեր երկրում, որոնց պատմությունները առաջիկայում ավելի հաճախակի կգտնես:

Այժմ սրան լսելով նրանց մասին՝ արագ կերպով մեզ ուղարկեց իր մոտ բերելու նրանց՝ կազմ ու պատրաստ զորքերով: Եվ հրամանի համաձայն գալով՝ մենք կարգի բերեցինք նրանց ըստ զորքի իշխանների պահանջի, որովհետև անշարժ էին զինվորական ծառայություններին: Եվ այսպես ամբողջացնելով ամենը՝ մոտ տասը հազար ընտիր և սպառազեն մարդ, որոնց հետ նաև մեր քահանաների և պաշտոնյաների խմբերը վերցնելով մեծ ճոխությամբ ու խնջույքներով և [դա] համարելով մոր նորոգված հայոց իշխանություն՝ երեք օրում գնացինք-իջանք Գյանջա քաղաքի մերձակայքում՝ Չոլակ անունով վայրը: Քանի որ Վախթանգ թագավորը հանգրվանել էր քաղաքի այն կողմում՝ ջրերի ափին, որ Ղոչղարի գետ և Ղարա-արխ են ասում: Եվ երեք օրից հետո հրամայեց գնալ իր մոտ. և մենք ելանք-գնացինք: Երբ մոտեցանք նրա բանակին, հենց ինքը հրաման տվեց իր զորքերին, որ ընդառաջ գնան մերոնց, որպես թե ողջույնով ընդունում են նրանց: Եվ երբ այսպես մեծ շուքով երկու կողմերի զորքերը հանդիպեցին միմյանց, և պատերազմի օրինակով բանակը կարգեցին ճակատ առ ճակատ, մեր դիմացի քաջամարտիկ զինվորները, առաջ շարժվելով արագընթաց երիվարներով, ու զրահներով

զինված՝ ճախր առնելով պարում էին ճակատի դիմաց, և հրացանների ձայնից սարսում ու թնդում էր այն վայրը, ու նրա փոշեխառն ծուխը՝ որպես կայծակնափայլ ամպ, նսեմացնում էր արեգակի ճառագայթները, մինչև որ միմյանց հազիվ էինք տեսնում: Եվ այսպիսի աշխուժությամբ հասանք-իջանք նրանց բանակի մոտ: Տեսնելով մերոնց այսպիսի առաջխաղացումը՝ Վախթանգը ցնծաց իր հոգում և մարմնում: Եվ նույն ժամին [մարդ] ուղարկեց, մեզ կանչեց իր մոտ և տղաներին ու մելիքներին [զորքի] գլուխ կարգելով՝ հորդորիչ խոսքով հուսադրեց և զորացրեց՝ ասելով. «Այսուհետև զորացեք և քաջ եղեք՝ որպես հզորության որդիներ, և այստեղից ու ոչ մեկից չվախենաք, որովհետև ահա հասել է քրիստոնյաների փրկության ժամանակը»: Եվ խոսքը ուղղելով մեզ՝ շատ շնորհակալ եղավ մեզ-նից, առնվոյան բոլոր գլխավորներին մեծարեց և այսպես նրա մոտ մնացինք շուրջ քսանհինգ օր:

Մեր նկատմամբ այսպես սեր դրսևորելու պատճառն այս է. առաջին՝ բնական սեր ուներ հայոց ազգի նկատմամբ և այնքան չէր հավատում վրաց իր ազգին, որ միշտ նենգավոր է ու խորամանկ: Դրա համար կամենում էր այս զորքը, մանավանդ հայոց ազգը իր սեփականը դարձնել՝ որպես տփիսիսեցիներ: Երկրորդ՝ ռուսաց մեծ կայսր Պետրոսի գալուստը որոշված և ստուգված էր, ու կամենում էր հայ և վրաց զորքերով ճոխ ու շքեղ [ծևով] ընդառաջ ելնել նրան: Բայց նրա գալստյան համբավի մեծ ակնկալությունից և սպասավորել [ցանկանալուց] հետո մեր մեղքը նրանից արագընթաց եղավ, որովհետև [նա] եկավ-հասավ Դուռն Երկաթի, այսինքն՝ Դարբանդ, և տեղի բնակիչները ինքնակամ ու հոժարությամբ ամրոցը նրա ձեռքը տվեցին: Բայց չգիտեմ՝ ինչ պատահումն էր եղավ. ոմանք ասացին, որ հիվանդությունից և այլ պատահարներից շատ վնասներ եղան զորքին. ծիերի կորուստը երկրի եղանակի՝ նրանց անընտել լինելու պատճառով եղավ, այսինքն՝ ջապախանից (ճեպիանեն), և զորքի ռոճիկների [համար], ուրիշները ինչ-որ այլ պատճառներ ասացին:

Ինչևիցե, այնտեղից նրա վերադարձը եղավ. մեծ զորք թողնելով այնտեղ՝ ինքը գնաց իր երկիրը՝ պայմանավորված [լինելով] մյուս տարին գալ ու վերադառնալ: Վախճանգը, լսելով այս, նույնպես սկսեց վերադառնալ իր տեղը, որովհետև նույն պահին պարսից թագավորի դռնից ևս լուր հասավ, թե շահը և իր զորքը ներսից փակեցին Ասպահան քաղաքը, և [իրենք] մոտ են առնելուն: Բայց և իր հետևից սուրհանդակներ ևս հասան, թե. «Ահա քո հին թշնամիներից կամենում են ելնել այս քաղաքի քո տան վրա, պարտավոր ես շուտափույթ հասնել այստեղ»: Դրա համար շտապ վերկենալով՝ հետ դարձավ և կարճ ժամանակում պատերազմելով Խազախի երկրի հետ՝ իրենց նախկին ինչ-որ ոխի պատճառով, գնաց իր տեղը՝ Տփլիս քաղաքը: Իսկ մենք մնալով սկզբում ասված հույսին՝ դարձանք (յուրաքանչյուրս) մեր տեղերը և ամրացանք լեռներում, ուր և դժվարին էր:

Բայց Վախճանգի որպիսությունների մասին դարձյալ մենք մի փոքր պատմություն ունենք առնելու, որովհետև նրա վերադառնալուց հետո Գյանջայի, Կախեթի, Երևանի, Բորչալուի, Ղազախի բռնավոր [իշխողները] տակավին իրենց տեղերում էին: Սրանք բոլորը թշնամիներ են եղել նրա հետ, մանավանդ Կախեթի ուրացյալ Միամադղուլի խանը, որին առաջ Կոստանդ էին ասում՝ Թամրազի թոռներից, և Գյանջայի Օղուրլու անունով խանը, որոնք ազգով և ի բնե Վախճանգի ազգի հետ թշնամիներ էին, այժմ միաբանվելով ընդհանրապես ապստամբության, Վախճանգի մասին գրեցին Թահմազ անվանյալ նոր շահին, քանի որ շահ սուլթան Դյուսեինի որդիներից մեկին՝ Թահմազ անունով, Ասպահանից փախցրին և բերեցին Ղազուին ու շահ կարգեցին: Սրան գրեցին Վախճանգի մասին, թե խորհել է ապստամբել քո դեմ, հայոց և վրաց ազգ(եր)ը միաբանում են իր հետ, և դեսպաններ է արձակել ռուսաց թագավորի մոտ, որպեսզի գա, տիրի քո աշխարհին: Արդ՝ ինչ հաճելի է քո աչքերին, կիրաճայես կատարել: Իսկ այն նոր բուսած անխոհեմը հրովարտակ

գրեց, թե. «Կախեթի երկիրը, Քարթալան, որ Տփլիսն է՝ վրաց ամբողջ թումաններով [փողերով], տվեցի Միամադղուլի խանին, իսկ Գյանջայի և Երևանի գլխավորներին ու զորքերին, ուրիշներին ևս, վերևում գրվածներն էլ տվեցի նրան օգնական, ահա պահանջում եմ Վախճանգին, կամ նրա գլուխը կուղարկեք ինձ մոտ»: Եվ ապա բոլոր կողմերից զորք հավաքելով նրա դեմ՝ նույն ինքը Միամադղուլի խանը գիշերը գաղտնի մտավ բերդը՝ չիմանալով Վախճանգին: Առավոտյան հանկարծակի Վախճանգի տան վրա ծգեց թոր [«թնդանոթ»]՝ ասելով. «Շահի հրամանն է, ելիր այստեղից և գնա»: Իսկ նա [Վախճանգը] հազիվ թե կարող էր անջատվել պարսիկներից, որ առաջվանից [նախապես] երթումով կանչեցին իրենց մոտ, երեք տարի պահեցին Պարսկաստանի խորքում՝ աքսորավայրերում և դարձյալ պարսից զորքի իշխանությունը տալով՝ հրամայեցին գնալ իր տեղը: Սրանից հետո Վախճանգը եկավ և թեպետ դեմքով այլ կերպ էր, սակայն ներքնաշխարհով [մի այլ տեսակ էր]. սրտի զղջումը երևում էր բոլորի աչքում: Դրա համար նրան հույժ ատելի էին պարսիկները, ինչպես նաև նրան թշնամիներ: Այժմ նրա դեմ պատերազմ սկսելիս նա հավաքեց իր զորքերին, մանավանդ քաղաքացիներին, հայկազուն քաջամարտիկ զորականներին, որոնք հոգիները և որդիներին, ունեցվածքը և իրենց դրել էին [վստահել էին] նրա վրա հրժար սրտով և պատերազմ սկսեցին դեկտեմբեր ամսվա սկզբներից մինչև սուրբ Զատիկի տոնը՝ Վախճանգը՝ վրացի և հայ զորքերով, Միամադղուլին՝ պարսիկներով:

Էլ ի՞նչ գրեմ այն երկրի ավերածության, գերության և սպանության մասին. գործի ավարտի [հարցում] առաջինն այն եղավ, որ պարսից զորքերին հաղթեցին կոտորելով և փախստական դարձնելով: Իսկ նույն ինքն Միամադղուլուն զորքից զատ գտնելով՝ հալածել էին [նրան] մոտ հասնելու ժամանակ: Նա երիվարի սանձը ուղղել էր Կուր գետին՝ Տփլիս քաղաքի ներքևից: Եվ այնպես երիվարն իրեն զցեց գետը, լողալով անցավ այն կողմը. գնաց իր երկիրը՝ Կա-

խեթ: Բայց [խանը] չհրաժարվեց և չդադարեց չարությունից, որովհետև կրակի պես վառված էր չար նախանձով և երկրորդ՝ Յուդան [հանդերձանքը] հազցրել էր իր հորը՝ սատանային: Որովհետև գնալով իսկույն իր հետ միաբանել տվեց լազկյաց ազգին և ամբողջ կովկասյան լեռնաբնակիչներին, որովհետև անհուսալի դարձավ պարսից կողմերից, և նրանց հետ ուխտ կնքեց այսպես. «Եթե սատարեք ինձ, օգնեք, ձեր օգնությամբ և զորությամբ առնեն Տփլիս քաղաքը, ձեզ կտամ, ինչ գտնվի նրանում՝ ոսկի, արծաթ, կերպասեղենը, կտավը, բրդեղենը, պղինձը, երկաթը, անագը, միաժամանակ և գերիներին, եթե [քաղաքում] գտնեք: Եվ այս ամենի վրա, ըստ ձեր մարդաբվի՝ յուրաքանչյուր մարդու [համար] երեք թուման ևս ինձնից կտրվի, միայն թե իմ մեծ վրեժխնդրությամբ վրեժն առնեմ»:

Չարիքների մեջ վարժվածները սադայելի աշխարհակործան մոլեգին զինվորական զնդերը, նրանից լսելով այս, որ իրենց զորապետը այսպիսի ավետիս [բարի լուր] տվեց, իրենց սրտերում չափազանց ուրախացան և խոստացան կատարել նրա կամքը: Եվ շուտափույթ մի վայրում հավաքեցին լեռնական բարբարոսների ազգերի հույժ վայրենաբարո բազմություն՝ հանդերձ իրենց գլխավորներով, որոնց Ալի սուլթան և Իսմի էին ասում, և ուրիշներ: Եվ վիճակահանությամբ զորքը երեք մասի բաժանելով՝ ելան ամենափարթամ Տփլիս քաղաքի վրա, որին բազում ժամանակներից ցանկանում էին: Եվ հանկարծակի եկան ու պաշարեցին քաղաքը: Որովհետև Վախթանգի զորքը ցրվել էր, և ինքը անհոգ [վիճակում էր], որոշ օրեր դիմակայելով՝ տեսավ, որ ինչ-որ տեղից օգնություն չհասավ: Իսկ վրաց գլխավորներից և մեծամեծներից [ոմանք] հեռացան. դրանցից են՝ Ղարաղուլխանի Գեորգի եռաթև խաչը, Ղափլանեցիները և քաղաքից ուրիշները: Վախթանգը, տեսնելով այս, որ համառելը օգուտ չի բերում իրեն և քաղաքին, ինքնին ելավ քաղաքից դուրս՝ մի եզրը: Եվ հրաման տվեց քաղաքի գլխավորին նրան ընդառաջ ելնել և հոժարությամբ զորքը ներս թողնել, որ թերևս իսպառ չավերեն

նրանց, և [նրանք] փրկվեն գերությունից ու մահից: [Նա բարյացակամ գտնվեց] քաղաքի նկատմամբ, քանի որ իր սեփական հայրենիքն էր: Եվ ինքը, գնալով վերին կողմերը, ամրացավ Վրաստանի խորքում՝ այնտեղից հաճախակի պատգամավորներ ու դեսպաններ ուղարկելով ռուսաց թագավորի մոտ, որպեսզի զորք հասցնի իրեն՝ իր թիկունքը, բայց [զորք] չժամանեց:

Իսկ երբ Միամադղուլին լազգիների բազմությամբ մտավ քաղաքը իսկույն սկսեցին քաղաքը որոնել տնից տուն և դռնից դուռ, այլև բոլոր եկեղեցիները և նրանց վերնատունն ու ներքնահարկերը: Երկար ժամանակներից այստեղ անդրդվելի էր թշնամիներից և պատերազմում խաղաղացված ամենափարթամ և վայելուչ Տփլիս քաղաքը: Եվ ինչպես ամենքին հայտնի է, [քաղաքում] բազմավաստակ վաճառական մարդիկ են, փափկասուն և գեղեցկատես կանայք, նրանց տղաներն ու աղջիկները, կենցաղի քաղաքավարական [կերպով] շատերից [բարձրն] ու անմամները: [Քաղաքը հարուստ է] գեղեցիկ պաճուճանքներով զարդարված ապրանքներով, ճոխացված կահկարասիներով և հայոց իշխանության ժամանակներից՝ տների ու նրանց սեղանների սպասք և զարդարանքներ. շատերը՝ պղնձի փոխարեն ոսկուց և արծաթից սարքված, իսկ հանդերձանքի, զգեստների ականակուռ զարդերի, դիպակների՝ մարգարտաշատ մետաքսյա ոսկեթել հանդերձի պայծառությունը պետք է դիտել, որչափ [մարդու] միտքը բավարարում է: Իսկ եկեղեցիների շքեղության և պայծառության մասին ի՞նչ կարող եմ ասել, որովհետև չափազանց շքեղացված էին ոսկեղեն և արծաթեղեն [զարդերով], մետաքսյա հանդերձանքով, ամեն տեսակ կահկարասիներով, խեցեղեն սպասքով: Այս բոլոր գրվածները այն վայրի, անգուր, ազահության, իմաստով անհագ, զազանաբարո, տգրկաման ազգերը [իրենց] ձեռքը վերցրին և կողոպտելով խոշոր ավար ձգեցին իրենց, մանուկներին և տղաներին, կանանց և աղջիկներին գերեցին՝ [նրանց] աչքերի հաճույքն առնելով: Իսկ խայտառակությունների չափի մա-

սին ո՞վ կարող է գրել: Բայց սպանություն և այլ ավելի գերեվարու-
թյուն ոչ այնքան կատարեցին, որովհետև խանը չթողեց: Սակայն
նրանք նրան չլսեցին, որովհետև խոստացած դրամն էին պահան-
ջում: Դրա համար [խանը] ծանր հարկեր գցեց քաղաքացիների
վրա, [այն էլ] մեծ թվերով՝ մոտ քառասուն հազար թուման: Եվ վերջ-
նելով այն՝ տվեց նրանց ու արծակեց՝ իրենց տեղերը գնալու հա-
մար:

112

112

112

112

112

112

112

112

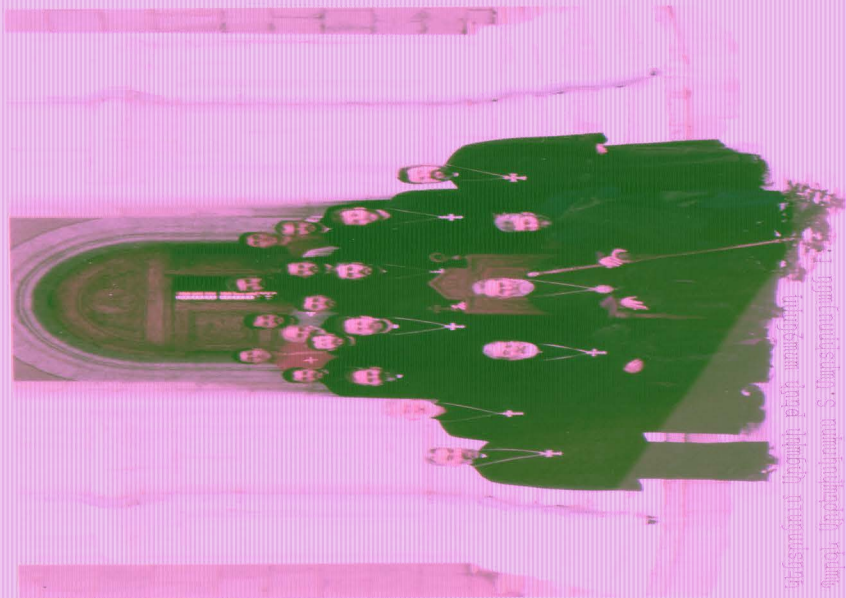
112

112

112

112

112

Կենտրոնում՝ Արցախի թեմի առաջնորդ
Պարզև Արթուրյանը՝ Ս.Մարտիրոսյանի հետ:

**An Outline of Aghvan history written by
Aghvan Catholicos
Sir Yesayi Hasan Jalalians
Printed in the printing-house
of St. Hakobians Apostol Cathedra.
Yerusalem 1868-RYZE**

**By order of S.S. George All Armenians
Highness Catholicos
S.S. Yesayi (Sacred) Bishop and St. Yerusalem
patriarch and S.S (Sacred) archbishop at the
times of Konstantinopol patriarch**

Introduction

The name of Catholicos Yesai would be found in the books of Aghvan catholicoses lately but we introduced to it only by means of this writing. As it is known Hasan Jalalians was from the very ancient and princely dynasty, whose life and important affairs had splendid place in our national history. He sat on the Gandzasar Cathedra (the head of which was called Aghvan Catholicos) in the first quarter of the eighteenth century, but have not any important and certain information (facts) about his life and biography. But we must say truly, that compare with his ancestors we think that according to national clergy and good affairs he was enough educated, especially he loved his people, was attentive and careful, arose national spirit of courage, in the memory of ancestors and the military against the enemies of their church and nation. These facts easily mentioned in the previous works of this historian and would be investigated, because he used even provincial and foreign words in his famous words and explanations. But the importance which we give to this man's work is in the last century's historical theories which had been done in Persia, Georgia and Aghvan country, and in those relations which are connected with national history, which lasted till 1723 A.C.

The first time this manuscript was printed in Shushi in 1839, by order and expenses of Archbishop, Knight of Metropolice, the leader of Karabakh and other sides Baghdasar Hasan Jalalians.

Preface

In the past some people, especially those who were vigorous, clever, brave and also sacred, promoting the history of events of each century in the previous times and writing them, left memory and warnings to the posterity. We listened to them and now represent some names here because of two reasons. First of all my words are directed to present history, where we are and the sense of my words and the composition are taken from their books, we must be grateful to them, taking alone the names of the grateless people. The second, inspite of the fact, that some of them were jews and gentle, some were Christians of other nationalities, for example Grecks, Assirians and Latins, the others from our Armenians, but without Gods powerful and saint spirit it would be difficult for them to leave for us such works and legends, and how there is the holiday of the anniversary of Pentecostes. I hope that I 'll be presented as those in the past by the most powerful judge for finishing my work.

And now as I have promised I represent the names of the first list. They are: first of all Apricanos, Hesav, and Hekhesipos and Hovsephos (Jews), Nonnos priest, Yevsebios, Zovsimos, Pavstos Byuzand, Zenob Greek, Teodoritos, Hovhannes Tchepely, Teodoros, Hovhannes (Asia) the Cleverest Kora, Hakovb Rurhaetsy, Dionecios Sarkavag, Ignatios (archbishop from Antliokhia), Slyua Yerets, Hovhannes Kesnits, Dionecios the son of Salip and Michaeld Patriarch of Assiria.

And among us, in our nation: brave Agatangeghos, Movses Khorenatsy, Eghishe saint vardapet (master) and Ghazar Parpetsy, Tovma Vardapet Artsruny, Shapouh Bagratuny, Hovhannes Catholicos Armenian, Movses Aghvanits historian Kaghankatvatsy, Ukhtanes bishop Urhayu, Stepanos vardapet Asoghnik, Aristakes vardapet Lastivertsy, Matkos Urhayi, Samvel kahana from Ani, Vanakan vardapet Tavoushi, his students Kirakos and Vardan. And the last Arakel Vardapet Davrijestsy, who has nearly 65 years history, beginnig from 1050 year up to 1115 year. And if we have any other histories or there are some other histories in foreign works, so we leave it for other historians.

And some of them who were more skilful, began their being from Adam and in certainway pasings through the centuries and times, finishing till the end of their lives.

And some of the famous (notable) centuries, brave kings and splendid people put the start of their word, write the history of real great and small events, despots, about Christian religion and church, separatits, difficult times, and also about peaceful and pious kings and earls, about world buildings and church reforms, enemy's victories. In their histories they expounded their admiration about different events. Each of them expounded the history up to his time as an advice, help and warning for successors in order to help the kind people and to deport the evil men.

And now my dear brothers as they lived in the times of Christianity and kind kings (pious kings) and earls or in the times of foreign harness, who were against our religion, but they wish peace and prosperity to the world and increase of people for their own interests, their calamities, bitter nesses, sorrows, woes, pangs, complaints are also in their works. And how much must we lament, cry and groan about our life, in fact because of it we lost not only our kings and earls, but

also were under foreign harness.

They were against our church and saint religion, but they didn't fight evidently.

And though they robbed us, but they also protect us from the foreign and external enemies and robbers. Our God liquidate them, and if it was for our immeasurable and countless guilties, then we deserved it, and if it was for their interests, who had been robbers, vandals, briborious, defilers and etc. So he investigated unreal works and named real the unreal events; he only must know, that can reward them.

Choose your variant, if you want. But we had the Cods order: "Strike shepherd and the flock will dissipate". So it was and with us, we lost our own shepherds very early, and now we separated from, foreign and other religious owners and became as the shipwrecked men, who was in water of the high waves and couldn't save. Because I know that, as in the old times, so in the new period the righteous Armenians write so much about lament not only of old times, but of the future years. That's why I couldn't keep silence, that's why I have compared my abilities and found, that I'm much more weak, uneducated, than the priests, than the church's children and leaders, than my known investigators and my present friends, especially if they connected with our enemies. But on the other side I looked at brave and educated figures, who kept silence and didn't care of people, and I couldn't bear and applied to the powerful God, who made deaf hear and dumb speak, to St. Maiden, to St. Karapet, who brought light to us, to our Father The Great Gregory, to all the Saints and St Brothers.

I threw me into this difficult work, not for my abilities, but for your brotherly love. That's why I asked to give up the Lord Cod's pupils especially help with prayers and didn't pay attention to it.

Being your compatriots I must say that in most divine books humanism is more respectful, than superlatives. And I must say for it asked to agree with my book, because of I wrote it in the darkness for our future readers, for our Father, son and saint Holy thank goodness and for the audience's use.

*Agvan Catholikos sir
Yesaji Hasan Jalallants.*

A short history of Aghvan country Chapter A

During the reign of the Persian nation the Maohometan religion was the main and even in the conquered regions, which started from the Caucasian mountain and the Kaspian sea (from so called Iron Door) up to Mazandaran, and from there through the borders of Hozpeky Khorasan and Ghantahar castle and then spreaded to the Indian sea and Bantar town and from there to Shiraz and through it reached Hamadan and the Van sea, and then through the borders of Maraz to khoy and Salmast, and through Nakhigevan to the Eraskh river, and then through Sahat, Kaghzvan and Koghb passed to the Akhurian river (which called Arpachay). And from there through the region Ghayghuly passed to the borders of Georgia up to Tpkhis and Kakhet with all its regions and districts.

And then again reached the Caucasian mountains, up to the same castle Hunrakerp (Darband), to the place named Tarkhu where stopped the highlanders' leader Shamkhal. So here in these places in eastern lands in mess with European southern and northern parts ruled the Persians having their royal throne and the most famous royal residence and capital was Shosh (Aspahan) and there kings reigned and ruled all the obedient nations and spreaded their author-

ity to right and left. But now we doubt for the first national authorities about which nation and births they were from, because our St. Father Movses Kertogh wrote that "The Brave Arshak made run away the Macedonians-Alexandr's soldiers, who ruled more than 60 years in the Persian kingdom and appointed his brother Vagharshak she second the King and sent him to Armenia". And so two kings from one family were what lasted up to Sasanyan Artashir Arshakuny king and killing the king Artavan. He took the Persian kingdom and ruled their nations up to came and after 30 years of his reign the Persian Hazkert king was killed and his power was taken. After that so called Mahmut reigned, who took Bahle and Khorasan, after all they took Hren. And Mahmut's son Maskhut took Nshapure, Khozaun Aspahan, Araz with all its surroundings and families, and Krdstan (according to Vardan vardapet). And so he said about this events, that they stayed for a long time, son and father, in Khazuin, their names were: Abu-Ali, Tavut, Abu-Talip, Toghrilbek, which gained strength from khaliph and receiving an order and name of soultan he expanded his borders beginning from Khorasan and all over the Persian country.

He was changed by Arphaslan his nephew (uncle's son), after him by so called Melik shakh and then by Mahmut soultan at last by Backarukh. The son of Mahmut soultan killed Backarukh and became soultan himself. After Mahmut his son reigned. A certain Santchur soultan killed him and then took the throne. Then his son Tavut reigned, then Alphaslan, who took Any town, went up to Georgia and was rewarded from his khaliph. This Alphaslan again changed Toghril. Then Armen shakh governed, after him Yeltkuz, then his sons Pahlavann and Khzil Aslan ("Red Lion") who reigned together, it lasted till the Armenian 626 year. During this period nothing was clear, but the same Vardan Vardapet says that in 674 year tatars came and took the sons of Khorazm shakh. And the coming of tatars, the prisoning

of Jalalatin soultan, their going forward to us, their victories and owning of our country, the difficult situation inside the country, all their evil-doings and villainies, that they did in the East and West, south North concerning of all the nations-all this one by one were shown in the works of Vanakan, Kirakos, Vardan Vardapet and other historians, who proved that this despotic history lasted up to 515 year. And then we didn't find the years of their reign and didn't know how they stopped to move forward in history or who took them away, or who governed and usuped Persia; it's mentioned up. till 835 year when Temurlank came who barbarianly related to everyone an everything beginning with Samarghand and reaching Samarya and Egypt, killing every kind of human being during 18 hours, destroyed and robbed churches, where he could reach. About his evil-doings' circumstances was fold by Tovma Vardapet Artsruny. He told that after Temurlank in 855 came evil Ghara Yusuph, who acted different evil-doings, too, after him in 870 year came a certain Shahrukh, then came Jaghata, after him the Turkish Jhan shakh, who started reign as a king for all the Persian country. In 932 year he was changed by his son Yaghub pasha.

This Yaghub the king, who sat in the royal residence in Davrey, married his sister to sheikh Haytar, who was the son of Sheikhsophos and sat in Artavir town. This sheikh is the begining of what we have and about his nature we didn't find anything, and the same was with their settlements. This sheikh Haytarm had a son named Ismell. And because the king Yaghub hadn't a son, so sheikh and his wife thought by any way to kill Yaghub in order to inherit his kingdom. He was called to be honoured and then he was given poisonous dinner. When Yaghub was eating that dinner he felt danger and made them to have it too. And so duringan hour the king, his sister and sheikh were killed. When the army was in hue-and-cry the child Ismail was run to

Akhtamar island (according to the History of Srakel Davrijetsy). So by this way they closed to the throne, and so certain Ankhur began to reign in 948 and established in Aspahan. After that Alvand reigned for a short time and it lasted till 950 year. I thought all this is important to be mentioned, that's why I wrote about all these changes and names, and how the sons changed the fathers. Gathering all these facts from ancient histories and other origins, I wanted to leave all it for our dear brothers.

**About the begining of The Persian Kingdom,
called "Readheads" and about mess of authorities.
Chapter B**

As it was menfioned above how we said about the killing of Yaghub, Haitar sheikh, about running of the child Ismail to the island Akhtamar, and after his growing-up in Persia a big noise began. And then the army leaders and all the forces joined to Ismail, took him from the island and chose him as the king saying that he was of two sidestheir: sheikh's and the sister of Yaghub and inherited the kingdom.

From 950 he began to persue Alvard, took all the power and then during twenty five years was in war to the right and to the left borders according to his abilities and he expanded his borders, and reigned till 975 year.

After that in the same year his son reigned-shakh Tahmaz, who was brave and strong man. And he invaded many regions, so Atrpatakan and Georgia, Khorasan sides, expanded his borders, reformed some position, and lessened the taxes. He died in 1024 and his son began to rule. He ordered to kill all the clever captains and other leaders. But soon he was killed. After that his brother was brought, whose name was Khotapanat and who was fearful and

weakeyed. He reigned for a little time and then died.

Because the Ismailian king from Konstandnopol sultan Murat Khandkar resited him, gathered army and gave order to go to Atrpatakan, and then they took Yerevan, Nakhijevan, Davrej, Gyanja and reached to the Georgian borders, Tpkhis, all Georgia and the other side of the Kur river to Shaky, Shirvan, Shamakh and Derbend. And in so many countries the osmans governed.

After finishing the war in these sides the king peacefully sat in the capital Aspahan. And after few years he began to face to Atrpatakan having purpose to take it. He came with many forces to Davrej and took it with Nakhijevan and Yerevan. And then in a year from the osmans he took Gyanja, the whole Karabakh, Shamakh, Derbent, all the surroundings, Tpkhys and the whole Georgia. Fafter these events he made an agreement with the osman king, bordered all the parts to each side the Persian and the Roman territories. And he died in 1079.

After that his grandson Shahsefin became the king in Aspahan. He reinged till 1091, leaving his kingdom to his son Shahabas. He strengthened his throne and his country and brought peace to everywhere. During his reign all the destroyed villages and towns were built, and the same was in Armenia and Persia, because he loved the Christians' and was peaceful by nature. For it many churches, cathedras and monasteries were established, especially St. Echmiadzyn, St. Gandzasar, in Aghvan during Philip patriarch and Petros Catholicos times. He died in 1100 year. Then his son Suleyman shakh reigned. During this period the country also lived peacefully, many reforms were beginning, many buildings were built.

This one died in 1139. After him his son Hyusein shakh sultan reigned though he was a child in 1140.

So we wrote all that was in ancient books, especially from the books of Arakel Vardapet. After this we must represent the history of our days.

Thank God!

About Persian Kingdom's indignation and confusion.

Chapter C

At the tenth year of his reign shah Hyusein ordered to organise the census and geographical checking of the Armenians and other nations, which were under his reign And his captains as devoted to him men, the readers and secretaries in order to do their duties began to registrate the names of all the 15 years old men. In his declaration the king threatened with following words: "If anyone find the hidden and kept someone and informed about him the king, then he'll take the head and the property of the found man". The order was immediately done: very attentivly they began to watch and informed about the real situation. In one of the villages the house holder, who called Gzir, was his prests and hosters were locked in the separated houses and then asked them the names of the villagers (peasants) and registered them; and if they found that these men lied, they beat them with sticks (before it they had taken the written "agreement" about not to lie). At the same time they took big bribes 1/10 of the property, more than the fee of the soldiers, and then they repeated the written parts. After it they registerd the churches, convents and monasteries, village churches, and with it also the names of bishops, abbats, and finishing it they began to register the names of merchants, travellers, few traders and having done all this they represented all the facts in the kings instance. And they began to border fees and duties for all the written men increasing them three times. The church officials were imposed ten times more fees, and the geographical checking hardly been finished by three years, because they began in 1148 year and finished to carry out the order in 1151 year they gathered the fees of 3 years from people, and also took the pointed fees from churchmen at once. And them the Grand Vizier of Atrpatakan, who was siting in

the town of Davrejz, whose name was Mirzatahir came to Karabakh, the town of Gianjza and began to take the fees much more than it was established.

And the army stretched in the country, in the villages doing counting, and because the harness was very hard and people couldn't bear and they were suffered and beaten and then gobbled; the big villages gave much, the little villages gave little, because the big village gave 150,100 or 50 tumans (a tuman = 10.000 dinar, a dinar was 10 dram), and the very little village gave 30 or 20 tumans; Merchants paid duties, too. In this way year after year was organized the census and tax-collectors gathered the taxes exactly. After that were established other taxes, named them apiqunar, ukhrajaf and shahdinar and increased in three times. A new order was given, agcuin - to register all the bodies of country, villages and farms, the lands, water, gardens, fields, trees, and all the things necessary for people; all these were written in spite of the nationalities, and also so called tardama people's animals (domestic), groups and classes. And the taxes were raised again.

All this was the newest evil in addition to old taxes for the people, because instead of facilitate the situation they raised all the taxes. And again Persian authorities appointed in all the cities and all over the country mayors, heads, army commanders, for example Khan, soultan, ghulbeky, vizier, darugha and tviltar. In early times such people were given an authority, but when a big crime or harm was appeared, or there were complaints from other greedy people who came to king, the advantages were taken from the first people and given to others. The privileged peoples lists changed when the Kings changed. New Kings quickly changed the privileged groups, ministers, took brides and in a year they appointed two or three governors in one city or region. And these new appointed leaders came to the

places and took the bribes from the citizens, robbed and pillaged them. In such way ther legislative bodies, that is judges, shkhalulams, shekhs, whon called ghazins (kazis) (soldiers fighfind for religion).

Again they added other evils: once there were masters of villages, farms, and also mercenaries (farm-laborers), captains and army, one who had even a dram its one tenth was decided as a tax, but they themselves didn't give any penny, but took their parts from the common people. And so was continued. The same evils began with women and girls, men and women were compeled to accept their religion, when parents died the children were taken away and their properties were robbed. How many rich and safe people we had seen in Gugha (Julfa) and Yerevan, who came to povetry and misery. And asking about the reasons we were informed that so happened because they didn't want to accept other religion and they were deprived of their properties and thrown to povetry and misery. At the same time all the laws were changed in order to establish new borders and taxes. For this reason the just God's right punishment reached them and the Armenians, too.

The same describing will be in the next chapters when I'll describe the life of suffered men. But we must mention the illegal actions, confidence, boldness, foolishness, separatism, which was against the God's commandments.

**About opponents and opposition, who rised against
Persian Kingdom in many places.
Chapter D**

Because according to St Daniels predictions and his visions, how many clever men thought about ram's ten horns, that it was the sign rising against then Kings from the Persians, how was their calculation, or according to (the) God's will, who gave his justice to all, and when his cup has full in his hand, he gave water whom he wanted, and he appointed the sovereign whom he wanted over the people and country.

So we must see what was in the times of this soultan Husein: a nation which lived in Khorasan and Chantahar sides, which was called aghvans, and about this nation it was told, that these people were from Caucasian highlanders native, who were Christians. And then, some times later dictator Lank-Temur came and owned with victory over the most part of the country, about what the histories confirmed. It's said that he banished this nation from the country, burnt 25 houses and the people were taken to other country to live. And some times later they became Mohammedan. Then they increased, became the masters and lords in each part of the country, self-willed owned up to the times of king Shahabas, who later seized Ghantahar and surrounded places and took them under their, after their sons and grandsons up to 1150 year. And then these sides began to make a noise and be indignant. The other nation, also, which was called plutch, and the country of Sovukh-Pylaghu, which was called turkman, and their head, whom called Suleiman Father, and who spoke about himself that he was from the first Kings nation (families), who sat in the shahhouse Davrezh and whom Called Jahansha(i)h and Yaghub. He turned also to the direction of the country of Astrapat. Their head's name was Atinaghurt and Caucasian highlanders with

"lekats" snow habited nations- lazgs, according to written sources "hones", who were from the very beginning the enemies of the Armenians and our belief. They all together and the above mentioned began to fight and raised against (the) Persian King's orders and started to rob the surroundings and Dackstreets of each country, and the people were taken to prisons and killed. It was not in one year, but during long time, they rebeled few years, but very frequently. And though king gathered army and sent it against rebeled people, but it was helpless, they lost, and though (much) most of them stopped rebelling not for victories but according to their will. But the struggle lasted for long time in Ghantahar and Caucasian regions, about what we would tell in other chapters, if God wished.

**About what hones did in the whole
(parts) Aghvan.
Chapter E**

Everybody knows that when an old house or other construction must be destroyed walls and basises cracked the first, then the ceiling fell down, and then the roof, and so all the house crumbled. In the same way the Kingdom of Persia became ruined, because the Caucasian highlanders (Lazgs) who lived in this part of the mountain in the places of Ghakh, Ttchar, Tala and other villages, whose leaders name was Ali soultan, who was appointed first of all by Kings order, and he and many others selfwilled joined together and rebeled against king in 1161. Before it the country of Inicelu, and as it turns out Shakva, Pasnjagh, Mumparak, Charghatalu and other villages were raided and robbed. And now coming to Kantak village, completely took the villagers prisoner. And so irritated year after year they moved to Kur river's other bank up to Shakva country and Chasalur, to region of Gasan up to the sides of the town Shamakh. And from this

side of the river Kur most of the villages in the region Ghazakh, in Aghstev, Amirsham, in Shatinlu Zakamner, Gyanjabasan's four rivers: Shamkhor, Gyanjabasan, Voskanapat and Kurabasan, and most villages in Barda and lowland villages at the same time were destroyed and robbed and became desolates. The rest had to run away and came to Artsakh mountains and caves and everyone in his own way endured his life. But in 1170 Ali soultan hjmself gathered army from lazgs not less than eight thousand, came to Gyanja, reached the square (Kuchan), which was near the village Su tokulan ["waterfall"], and allowed the inhabitants to go away. But when they entered the country they closed all the ways and killed all the rest people, about one thousand and twenty men. And nothing could be done, and others returned to their places and became submitted to new masters.

And so many events, about what we had written here, happened during 8-9 years, beginning from 1160. And how much it was ordered to go against them to Shamakh, Gyanja and surrounded lands, against khans and citizens, who lived there, how much they tried, but they couldn't confront, especially when were defeated and shamefully bowed to them. Another example was Shamakh Hasan Ali khan with his army (15 thousand) who went up to their borders and in the morning suddenly attacked them and killed most of the soldiers, and also khan, and the rest run away. The ofher khan Gyanja Oghurlu, the raider of shamakh, rose against them, but had to return and ran away to Guanja.

In Shakva Kichy khan confront during a very shart period of time, he was killed, too. In addition to it we must say, that this shameless nation became more daring: they began to rise against Kakhety country and the Georgians, and before it they fought and battled many times, and each side lost much blood. Kakhety's Imaghuly khan three times was stolen from war and robbed, especially his properties. And

so year after year went forward, they destroyed the whole country up to their own native kingdom and leaving alone bishopric reached the castles of the Tush mountains. They had other reasons for doing that, and about it I'll continue my work.

Because in the country of Shirvan in the district Ghapalua lord from Mahometans was, who called Melick, in the village Ghurtghashin the place named Gharasu.

It is seen, that they had certain Melik, whom called Mhammut, clever and successful, but he was avid and unquenchably compare with Judas. He took all country from Makhta khan in Shamakh, this country was reach and populous as with Armenians (most of them from Kharabakh, much more than the native population), so with others, whom this Melik by many ways robbed and gathered much gold and siver. Everyone flushed and complained; how the Armenians, who came to Pogher and informed about their complains. One unknown priest called Barsegh, who was from Khachen (Kharabakh) meliks was there, too. They were inhabited in the village Sokutlu all together went to khan, but from other villages there was no one. He was sent to Aspahan in order to give him authority, and represented him as from melikian (nation) family. Barsegh took the order, came there with foe in his hand, couldnt fight and reached his wishes by means (with) bribes and changed the opinions of Shamakh despot. The great people of Shamakh rebeled against khan and went to king and made him to take the power from khan. They complained also about Melick telling that he wanted to rise against him. And he gave order to register all moveable and unmoveable property and took as King's property and prisoned him, so was done. And King's executioners came to Melik's house wrote all his property and put it in pledge, and Melick with his brother, whose name was Ahmad were taken (in) to Shamakh town and prisoned for some months, and then

they were again returned to their places. Their property, which was stolen by King's servants was too much, it's said that there was gold and silver costed about seventy thousand tuman, and there were so much domestic and wild animals, farms, that I couldn't count. Because it's said that he had 500 water-mills, 500 which used for rice separating 500 -"qout" and "machinak", which used for producing silk, many rivers and springs (canals), which called "waterways", which helped to keep -fields, and so on. And again after short time some Hyusein khan in Shamakh by shakh's order prisoned these two brothers and beheaded.

And he got hold of his sons Ibrahim and Ghasum, with big difficulties took the rest of property, about what told that it costed twenty five thousand tuman, and this was taken from them and freed them. And then Peikar went to shah and received melick title, returned to his place and reigned according to his native customs. After four years another Hyusein khan ordered to beheand Peikar in his house, and then prisoned his sons and women, robbed the house took all his property and brought to Shamakh. After that checking all his property made them the royal property. It was said that all this costed twenty thousand tuman. But his brothers Ibrahim and Ghasum, run and came to Aly sultan and from there to the other side of the mountain and reached the lazgs. As they said Mussulmen had two religions: ones called shias (the Persian and Ghzlbashes) and others called sunys (the Osmons, highlanders, the Aghvans from Ghantahar, Ozbeks, Bukharians, Arabs and many others) who were in space with this religion. And these bothers went to lazgs for this reason, because they were in the same religion. And they said, that bare and hatless they wandered their doors for their blames, which they had from the shias, because so was the custom in those places. And this wandering excited the shias, they got angry as wild animals and were

ashamed. And they gathered for the meeting with ten thousand's and thousand's captoins and became thinking about joining them, because they heard countless times about robberies and invasions from Lazgs. And as in the last year, this year their head Surkhay came up to Georgia, passed Kakhety and Tpkhis in the lowlands, invaded regions of Somkhet and Dumnakh. And now for above mentioned reason in the 10 th of August in 1171. The nation of lazgs, attacked together with their leaders (Surkhay, Shamkhal, Ismin, Davit Hatchy and Ali soultan) with all their power the place near Shamakh and fought during 8 daus, but couldn't do anything. Then they had news from backsides, that after their leaving their own country mixed, that's why they returned back to their places in one night. After that the citizens of Shamakh began to fortify, the sides of the town with deep ramparts and walls. The army reached this and that sides (Gyanja, Karabakh and Mughan). But by shakh's' order a new khan came to the town, whose name was Hyusein khan Aguletsy. And that year the town was kept up till next year the same time and the same month.

And again came those above mentioned highlanders (after the first) with big crowds, and fought with all their strength during twelve days and captured the town of Shamakh in the 1170 (August), on the day of the Blessed Virgin on Wednesday. The town was captured because, as we mentioned above, Mussulmen had two religions: shias and sunys, and in the town the citizens were divided into two large groups, but most of them were sunys, that's why in the place named Saru-Tobragh the citizens opened the doors in their sides and enemy army entered, the town, and early in the morning they joined them too and handed over the town to them. And the lazgs, entering inside the town drew the swords against ghzlbash Mussulmen, and what can I say about disasters, massacres and slaughters, that flew like the river in the markets. About eight hundred men from the heads

and leaders of the town run away and hid in the mosquers, which were inside the town. And they were killed like animals and immediately all the cries were stopped. Most of the Persian army and their leaders run away in the different directions, their properties, houses, families and children were prisoned and robbed. When Hysein khan was caught, he was kept some days, and then he was given to Ibrahym's brother Melick Peikar, who killed him having desire for revenge of his father and brother. And the Armenian Christians' both from the town, as from the village, were not very damaged during these events. Among them few men were spared by Christ alms, but their property was robbed little, and their sons and relatives were not prisoned. Because it was important to know also about the richness of the town of Shamakh, and we must mention that this town was taken by great Shahabas from osmans in 1055 and till 1170 this town wasn't deflected. And because it was in connection with The Kaspian Sea and the merchants came here from different parts and of different nations: indians, horoms, djughas, russian, because it was very profitable place, and was full of richness and jewellery. For that this greedy and pitiless nation, especially ishabaro, simply ronned, bared one man and gathered all his property, gold and silver, took him out of the town, killed him and divided all the robbed things among them and took to their places. And they were so foolish that didn't give any penny for bread or melon. And so was the invasion of the capital town Shamakh.

After taking this town the heads of Gyanja and Yerevan complained king and with their army reached the town Partav in Aghvan near the river Kur. Yerevan khan with all his assistants, and Gyanja's khan and others, too, came here with about thirty thousand soldiers. But king didn't help them, because he was in a very difficult position and was busy with Ghantahar war, he only ordered in oral form and

then in written form to do what they can. And those cannibal animals as the trained hunters without any noise gathered in the other side of the river and one night silently passed to the other bank. But the weak and womanly Persians according to their customs, at night till the morning spent their times in banguets and fell asleep in the morning till the evening. But some times after they began to fight with the first rays of sun and drove the enemy up to the Artsakh mountains near the river Drdvakan and Khachenadzor. And so the Persians became depressed. Khazirs gathered their property and wealth, returned to their places. It was in the autumn of 1170.

And when the freezed river began to melt, and there was spring sweet fragrance in the air in March near (the) God's land of milk and honey, they again kindled and gathering three times more soldiers, grouped and went to Shamakh. From there they turned to the place where the Eraskh and the Kur joined together near the lowlands of Mughan. A Persian captain Charkhatch with great army stopped in Barkushat too near the same rivery eraskh. According to their news he was chesed as a wicked man and disappeared from his place. But the brave and blood-suckered hones came to upper parts of the river till the borders of Barkushat in the country Dizak and surrounded him near the mountains and fields, situated according to their war positions and like the clever hay-makers attacked them. And as the country was full of Christians and many Mussulmen, they began their battle on the great Saturday and in three days this richest country was destroyed and emptied and clear out of people and animals, people were killed or taken to prisons. From there they went to the country of Varandy and the same was done there. But their melick Paghir sent people with gifts and freed half prisoners and his country, And from there they reached the country of Khachen, because nobody resisted them with love or with despotism, but they were ignored and that's

why very easily invade this part, and they had done there such violent things that I couldn't tell.

Because in a day from the Karkar river to the Drdvakan river and Charaberd river and immediately made a plundering raid the mountains and fields. At first they burnt the woody houses and flats in the villages, then attacked the prisoners, got the high landers down from the tops of the mountains, forests and deep apertures. And gathering with them all their properties, animals, drove them steep to the Khachen river. the prisoners group was messed with animals and like one big army they reached the top of the mountain which was up in Gandzasar cathedra, and they didn't reach us. Watching from there we saw all the lot; it was on April 20 in 1171 on one Sunday. From there we could see the falling behind of rest people, the deep mourning of massacrers, cry of prisoners, mothers sorrows, cry of prisoned babies and children, robbery of properties; even the mountains views and nature became their sorrowfulers.

But the enemy's army taking away all looting and prisoners left Akanakert and stopped near the Drdy river (on the bank), which now called the Tartar river according to the Persian Language "on the bridge" named Ghary-korpy.

They didn't stay there for a long time, and couldn't damage the country of Charaberd and Byarda as ours. There was resistance of the young, who were in the mountains as they killed many enemy soldiers, and thatnas why the robbers took all their things and prisoners and went to their sides and soon they were in the town Gandzak.

Here they pressed the Great sir Kalpaly beck' the owner of Charaberd and Ghaynagh, who was the grandson of Darkahghuly soultan. So the country of Tsar took to flight and not having any other way out came to them. And after some days diving his son hostage, he (secretly) hidden again returned to his own place. And they went

and sat in the positions of the town Cyanja during about twelve days, but couldn't do anything, because the citizens resisted, especially the rich and merchants of the town, who were informed about this attack beforehand, and they went to Vakhtang king of Georgia in Tpkhis town for asking him the help. And he promised to come. And when their messengers and deputies one after another went to him, they came against forty thousand Lazgs. When he reached the country of Shamkhor, they began to fow like water to the Kur river. And so going one after another (during) in three days disappeared and had gone away back to their places and were lost. And the king of Georgia Vakhtang came with a big crowd' more than 40 (forty) thousand people and camped in the southern part of Gandzak town, as was God's willing.

**About the Georgian king Vakhtang's coming to Gyanja for the
second time.
Chapter F**

How we told the first coming of Vakhtang the king was in order to help the town Gandzak and punish the Lazgs, and he made them run away without war and he sat in the town himself for one month. And the citizens brought him news that the Lazgs wouldn't come there if they hadn't the help from the neighbourhood nations, because they were of the same sunks religion. So if the king is the great shakh's Favourite he had to prison them, robbed and stole. There was another reason to say that: they promised a great amount of money for help, and when they couldn't catch him they betrayed shakh. And because there were spring days in May 1171, especially nomadic nations, whom called tarakyama, climbed up the mountains, pastures according to their customs and traditions, in particular for they run from the Lazgs and now by dictation of gyanjians, whose leader was

Javad khan, Vakhtang ordered his army to attack them, about what we had already told. The Georgian milekan nation, which was more cruel, immediately group by group rose and spreaded in the mountains, forests and fields up to Zackam, Shamakhor, Gyanjabasan Voskanapat, Kurakchay, Buarda and the village Gyulstan and the Drdy river. And though there wasn't much population killed and prisoned, but what they had seen from animals to hen, cat, dog and also all the simple things were robbed and taken away. And if the matters were in this circumstances, what can I write about important and wealth properties, about gold and silver and other different things. I must say also that they wasn't satisfied with all this and took it to their army, which was near Gyanja and Cholak called place. And all this was done not only concer--ing the Mussulmen, but also concerning the Armenian all districts, which were mixed with them, and all the countries were robbed and destroyed beginning from moveable and unmoveable properties. Sometimes it happened when some Georgian military group went to the Christian village and the Christians with their priests assisted them with crosses, bells and candles as the Christians. And the Georgians attacked and robbed clothes, churches, books, jewelry, men and women and all the village property, and only after that they went away. And so all the districts and churches in Gandzak region were robbed and destroyed and everything was taken to their army. And who could count the number of herds, flocks, because they had an order to give one tenth of the robbery to their leader, and it was said that his part was twenty five thousand animals and only from cows nine thousand, and the rest you can imagine yourself. His coming was helpful for us, because the Georgians freed us the Lazgs.

And you must know that the king Vakhtang was good-natured loved God and the Christians, forgiving, who ordered many times not

to relate to the Christians as with whom they wanted to kill and rob. But they didn't hear them because of their Georgian nature, and didn't do as the king ordered. And they did much evil and went to their homes, and our country stayed without master, and the people began to do all and everything according to their wills and hearts. And so I see all this and notes, that in the end of the work there wasn't a sign of peace. I was in Vakhtang's army and took the direction to go the Georgian country with them and we went on to Gyanja. In 1171, on May 28 we entered the town of Tpghis, and stayed there for four months. And when autumn came in September Vakhtang began to move to Gyanja for this reason. Because when the Persian kingdom at once weakened and during the destroying (about what I'll tell later) their enemies raised their heads, in partucularly the great emperor and autocrat, that's say the Russian. Tsar Petros in Moscow, and Roman master in Kostandinopol and everyone moved his army to the Persian country. Because the Rusians wanted to help the king of Persia and the Osmans wanted to take it for them, saying. "Because the others wished to master those sides, and that's why I must take them, because Atrpatakan was our territory from the early times". For it the deputes from both sides began to come to the king Vakhtang. One said. "Be at my side and submit to me", the other said "You are in the same religion with me and you ought to listen to me and come to my place, because The Tsar Petros made (signed) an agreement and pointed the time". Because in October in autumn he reached himself the town of Shamakh, and he had to be met well grounded. At that time The Persian king, who was ready to leave his throne said. "I gave You the power of Gyanja and all Atrpatakan and appointed you the head of all the powermen and the commander, that's why fast gather your army and come to Gyanja and be in control and careful to our enemies in these sides" Vakhtang receiving this order, thought that.

"Here is a situation when I must submit to one of these two autocrats".

From one side a Roman, the representative of other nation, wanted to master our country with despotism. From the other side our only and real master, etc. the Persian king, and the third our friend by religion and the Christian emperor especially with great power. That's why I think to move and go by their order and I'll do what is possible. He immediately gave an order to gather the forces, fast gathered the Georgian and the Armenian national Army and took everyone without exception who was able to fight. And with them took me, too. Our going to there (arriving) until our returning was normal in conditions, and our pays were ordered to give by him. And started from Tpkhis (Tbilisi) with countless crowd we reached the destroyed bridge named Anghkorphy, and it was the holiday of S(n)t Cross. And this day and here he called me and ordered to go to our country Karabakh the first. There were gathered Armenian armies with meliks, and there were four young leaders and their names were Avan, Shrvan, Shahny and Sarukhan. They called "the heads of hundreds" and "yuzbashy" and with the Karabakh's they joined and created the powerful forces more than twelve thousand soldiers and fortified their positions in Artsakh, long before Vakhtang's coming and the Persian country's messing. And so they showed many valours in our country, about what you'll find notes in historical work more often.

And having heard about them, he ordered fast brought them to him, with ready armies. And coming according to this order we tidied themselves up and put in order. And resumed all this about ten thousand best and armed men and with them were our priests and officials, and with luxury they went and climbed down Gyanja to the place named Cholak.

Because of the king Vakhtang stayed in the other side of town on the bank of the river, named the Ghochghary river and Chara-arkh.

After three days he ordered to come to his place and we went there. When we approached his army he himself ordered them to meet and welcome us. And when these two armies met each other with such luxury and situated the soldiers as in war face to face the brave soldiers in opposite of us started forward and danced with their armours, and the land was broken from their voices and the smog humbled the sunshines and both sides could hardly see each other. And so joyfully we reached their army. Having seen such progress in our army, Vakhtang was shocked in soul and body. And at the same hour he sent people to call us and bowed to the boys and meliks' armies gave hope and said in his speech. "From this time on grow strong and be brave like the sons of strength and don't afraid of anybody from here, because the time of saving the Christians had already gone". When he applied to us he was very thankful, shaved honour to all the leaders and we stayed at him for twenty five days".

The reason of this great love from him was in following: the first he had natural love to the Armenians and even he didn't so much believe to his native people as to us, because we always were clever and crafty. That's why he wanted to have this army, and especially make them his own forces as he did with Tpkhis soldiers.

The second the coming of the Great Russian Tsar Petros was already decided and checked, who wanted to be met by the joined forces of the Armenian and Georgian armies.

But for his reputation when he reached the "Iron Door" of Darband he was met by the local population who self-willedly gave the castle to his hands. But I didn't know what happened, some told for illness and other accidents the army was injured much; the horses didn't fit and adapt to our climate; the pays were not in time, and others told about some other reasons. However, they returned having left there much army, he went to his country having a decision to come here the

next year. Having heard about this Vakhtang began to return to his place, too, because at the same time there was an information from the Persian king that shakh and his army closed Aspahan town from inside and they were at a short distance of taking it. But then was given a new information where was to. "Now from your oldest enemies wanted to take this town and your home and you must reach here in a hurry". For it he returned fast and in a short time made war upon Khazakh country for some previous spite, and then returned to Tpkhis. And we staying at first with promosed hope then returned each to our places and fortified in the mountains where it was very difficult.

But we have some another story about Vakhtang's nature, because after his return all the autocrats of Gyanja, Kakhety, Yerevan and Ghazakh again were in their places. They all were enemies for him, especially betrayed Mhammadghuly from Kakhety, whose name was Kostand the first, who was from the grandsons of Tamraz, and Oghur lu khan from Gyanja, who were from the enemies of Vakhtang" nation from birth, and now they joined in order to rebe against Vakhtangs, that was why they wrote about him to the new shakh Tamhaz, because, he was the son of shakh-soultan Hyusein who was kidnaped from Aspahan and brought to Ghazuin and put as shakh. He was written about Vakhtang and told that he rebeled against him (Tahmaz), joined the Armenian and Georgian nations and sent ambassadors to the Russian Tsar and asked to come and master his (Tahmaz's) world. "So order what you wish". And that new shakh answered. "I gave Kakhety, Kartala (Tpkhis) with all Georgian money to Mhammadghuly khan, and the leaders of Gyanja and Yerevan and to their armies so I demand Vakhtang or his head to be sent to men. And gathering the forces from all over the country against him the same Mhammadghuly secretly entered the castle at night without

warning Vakhtang. In the morning he suddenly threw the bombs on to Vakhtang's house saying. "It is the order of shakh, go away from here". And Vakhtang hardly could run away from the Persians, who at first called him to them with promising speeches, hold him during three years in the deep Persian places and then again gave him the power of the Persian army and ordered to go to his place. After that Vakhtang came and though he didn't want to show it, but his hearted regret was obviously seen to all. For it the Persians were his enemies. And now beginning war against them he gathered his forces, in particularly citizens, the brave soldiers, who were devoted to him and did the best to help him and he began this war in the early December before the holiday of Easter (Zatic): Vakhtang with the Georgian and Armenian forces and Mhammadghuly with the Persians.

What could I write about this country's destroying, killings and prisoning; the Persians were defeated and run away. And he himself Mhammadghuly was separated from his army and driven away. He directed to the Kur river through the town of Tpkhis.

And then he was thrown into the river by his horse, they swam to the other bank and went to his land Kakhety. But khan didn't refused and stopped doing evil, because he was full of envy and besides he was as demon. As he was able to join all lazgs and highlanders in Caucas, and he hadn't support from the Persians, he offered them the following agreement. "If you help me and I take with your aid and power Tpkhis town, then I'll give it to you with all you find inside the town:gold, siver, silk, cotton, wool, copper, iron, tin, and all the prisoners. And in addition to this I'll give to everyone three tumans from me, only you help me to revenge my enemies".

Having heard about it the evil and mad military forces were glad and promised to realise his will. And soon all these barbarian highlanders' nations gathered together in one place and their leaders

were Aly soultan, Ismy and some others. After the army was divided into three parts by drawing, they went to Tpkhys, where they wanted to master from a very long time ago. And they beseted the town suddenly. As Vakhtang's army dissipated and he was in bad situations, he saw that he would'n't have any help.

And some of the Georgian leaders and heads went away, among them were George three-crossed Gharaghulkhan, Ghaplanians and some others. Having seen this Vakhtang himself went out of the town to the surroundings. And he ordered to the leaders to meet him and leave the army in the town, in order not to destroy all town and besides in this way they would be able to save from prison and death.

He did so, because he loved his father land. And he went to the upper sides, fortified in the deep Georgian parts and he often sent deputies and ambassadors to the Russian Tsar in order to receive help from him and to have a strong backsides, but he didn't come.

And when Mhammadghuly with countless lazgs came into the town at once he began to look for all over the houses and churches and all the other sides. This town was in wars for a long time. And how it is known there were many rich merchants, beautiful women, their sons and girls, educated people and many others there. The town was rich with decorated goods, luxury properties and from the Armenians' times with rich houses, where the plates and jewelry were not of copper but of gold and silver and clothes were mostly produced of silk and gold threads decorated with pearls. And what can I say about the churches' luxury and brightness, because it isn't possible to describe all those treasures. All these were destroyed and robbed by the barbarians and children, boys, men, women and girls were prisoned. And it is impossible to tell about all the shames.

But there were not many killings and prisonings, because khan didn't allow. But not everyone listened to him, because they demand-

ed their money, that he promised to them. For it he established new big taxes for citizens (about forty thousand tumans). And having taken all these amounts he gave them money and ordered to go to their places.

1702 г. декабря 7-Письмо католикаса Есаи к армянам,
проживающим в России

Յիսուսի* Քրիստոսի ծառայ եսաիեա կաթողիկոս ամենայն Ա-
ղուանից, փոխանորդ սրբոյն Գրիգորի և պատրիարք երկնաքատակ
սրբեափակ և քրօփեաճէմ ե [ւ] աղինասարաս սրբոյն աթոռոյն Գան-
ձասարա յորմէ ժամանեալ [ւ] հասցէ գիր օրհնութեան և նամակ պահ-
պանութեան, շնորհք առաքելական և աստուածային, բազմայապա-
տիկ օրհնութիւնն և նախախնամական գթութիւն հասցէ և հանգիցէ
ի վերայ տիրապահ և քրիստոսայեան օրհնեալ մայրաքաղաքացոյ
Մոսկօփոս և Յաշթարխանու և ի միջի ձեր օրհնեալ քահանա-
յից, երեսփոխանաց, իշխանաց, դօլվաթաւորաց և առհասարակ մե-
ծի և փոքու խնդալ ի տէր. ամէն:

Շնորհք ընդ ձեզ [և] խաղաղութիւնն յաստուծոյ հօրէ և ի տեառնէ
մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ և ի սրբոյ հոգոյն կեն[ն]արարէ, և առատա-
ծաւալ պարգևայտուէ, և բարերար մարդալ յսիրէ. ամէն: Այլ և օրհ-
նեսցէ զձեզ տէր աստուած մեր ի յերկնէ, ի յերկրէ, [ի] ծովէ և ի ցա-
մաքէ, ի հրեշտակաց և ի մարդկանէ, և ամենայն գոյականէ. ամէն:
Այլ և օրհնեսցէ զձեզ տէր աստուած մեր և զարդարեսցէ հոգով և
[մարմնով, զարմօք, և զաւակօք, որդովք և դստերօք, սիրելեօք և
բազմօք, տամբք և տեղօք, ինչիւք և] ապրանքօք, վարօք և վաստա-
կօք, այգեստանօք և բուրաստանօք և [ամենայն] գոյականօք. ամէն:
Այլ և տացէ ձեզ տէր աստուած կրկին բարութիւնն և ի գործ աս-
տուածապաշտութեան, իմաստութիւնն, խաղաղարարութիւնն, մխի-
թարութիւնն, սէր և միաբանութիւնն առ միմիեանս. ամէն: Այլ և տա-
ցէ ձեզ տէր աստուած ըզկայութիւնն, արթնութիւնն, ըզգուշութիւն,
խոհեմութիւն, և զ[ի]անջարս բարեգործութեանն, և ի վարս առաքի-
նութեանն, զճանապարհս ուղութեանն. ամէն: Այլ և բարձցէ ի ձեռք
տէր աստուած մեր, զմահն, զմահտարածամն, զսովն, զսուրն, զպա-
տիժն, զպատուհասն, զյանկարծականն, զջորեակն, զթոթ[ու]ռն,
զօսն, զարօսն, զմարութիւն, զկարիչն և խոր փորիչն, և զամենայն,
զոր կա ի վերայ երկրի վասն ծովացեալ մեղաց մարդկան: Եւ ընդ
այս օրհնութեանս ծաներուք սիրելիք մեր և հոգևոր որդիք. զի ա-

* Сверху печать Есаи католикаса.

հայ թուղթ[ն], զոր յղեալ էիք առ կաթողիկոսն Սիմէօն, որ թղթայրերն
եկեալ տեսեալ շիջեալ զջահն եկեղեցոյ և առ աստուած փոխեալ,
իսկ և իսկ նորայ զայն տեսեալ զանց արարեալ զնացեալ ի սուրբ
աթոռն էջմիածին: Ապայ մեք ոչ իմացաք զէյութիւնն և զպատշա[ռ]
թղթոյն, զոր յղեալ էիք: Ահայ մեք շնոր[հօք] սուրբ հոգոյն, և ողորմու-
թեամբ բարերարին աստուծոյ նստաք ի սուրբ աթոռն Գանձասար,
[այժմ պարտիմք իշխող] և խնամայտ[ար] լինել ի վերայ ձեր, և դուք
պարտիք առաւել քան զկար ձեր հնազանդել առաջնորդաց ձերոց և
սուրբ աթոռոյս Գանձասարայ, ըստ հրամանի առաքելոյն որ ասէ.
«Ունկնդիր լերուք առաջնորդաց ձերոց և հպատակ կացէք նոցայ,
զի նոքայ, տքնին վասն ձեր»*: Եւ ևս ծանիջիք սակս կենսադոյս մե-
րոյ, որ բազում նեղութիւնն ունիմք ի մէջ անօրէն բռնայորացս սակս
անցիցն առաջանացն: Ահայ սիրելիք մեր որպիսութիւնն մեր, զայտ
էր զոր ծանուցաք ձեզ: Իսկ դուք պարտիք ձեր զամենայն որպիսու-
թիւնն առ մեզ [գրել], եթէ տէր կամե[ս]ցի և [ցանկաս]ց [ի]? թուղթ
գրելոյ եմ ձեզ:

Գրեցաւ ՌԵԾԱ (1702) թվին դ [եկ]տեմբեր ամսոյ է (7)-ըն:

На адресе значится

[Հասց]է թուղթս ի մայրաքաղաքն Յաշթարխան ի [ձեռն] քահա-
նայից, երեսփոխանաց [և վ]աճառականաց նոցին, [ա]նբացիկ հա-
սուցողն օրհնեսցի յաստուծոյ. ամէն:

ЦГАДА, ф. 100, 1701-1703гг., д. 3, л. 237. Подлинник

См. Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 86

* երբ, ժգ, 17:

1710 г. сентября 20-Письмо Ори к Петру I о своих
покраденных пожитках

Հրամանաւ մեծի թագաւորին Մօսկովու

Պետրոս Ալեքսիանոսի

Պատճառ գրոյս այս է՝ ես էլչի Իգրայէլ Օռիս, որ Շամախի էի Դ (4) անգամ մեծ գողութիւն եղև իմ տանն. յորժամ կիրակի օրերն պատար [ա]գ գնայի, եկած ժամանակն տեսնէի, որ թագաւորական ապրանքէն շատ իքմին վեր առած: Այս պատճառէս Ղամպար անուն արապն բռնեցի հափս արի, Բ (2) անգամ ղամչի տալ տուի, Գ (3) անգամ սրտին կրակ տուի: Նա էլ վախուն և ցաւի կսկծոյն շատ թուրքեր մատնեց: Ձնոքա էլ բերի զնձիւն տրի: Գ (3) անգամ գողութիւն անցաւ. Դ (4)-ունն, օրն կիրակի, պատարագէն եկի, տեսայ իքմին վեր առած, էլվի թաւթիշ արի, ասացին, թէ «Մեծ տիլմաճ Աւետն, այսօր ի քո օտոմն տեսել են»: Ձնա էլ բռնեցի զնձիւն տրի. իւր օտն տեսայ մէկ իքմին չկայր: Յետոյ աշտ տանջանք տուի կամէի որ սրտին կրակ տամ, ես վախտումն մեզանէ մօտի խալղն իւրեանց միջումն ասել ին, թէ կափիտանին կինն ծածուկ շատ իքմին է առնում քաղաքումս: Խօսքն մեզ հասաւ. ես բանին վերա թաղափուլ տուի: Ձաքարէ Վիտշտօկ կափիտանն Գանջայ էի ողարկել, նա էլ եկաւ Գանջու ոչինչ չուներ, Ը (8) թուման պարտք էր արել Գանջայ, որ Շամախի ես ի տուել: Հիմա գալ բանին Լ (30) և (40) թումանի խրիտ մէկ տեղաց արաւ Շամախի ծածուկ՝ էն որ ղահվայ, էն որ որիշ իքմին: Ամեն խալղ իմացան, որ մեր գողն նոքա են: Ձերա կինն ծածուկ դուռն էր բացել, մեր ներսի օտին վերա թագաւորական ապրանքն գողացել: Հենց որ բանն այսպէս եղաւ, ես էլ Շամախի աշքար չարի. պատճառն այն որ չլնի թէ փախչեն թուրքաց իմամն մտնուն և կամ հաւատն ուրանան, թագաւորական ապրանքն կորչի և հաւատոյ պակասութիւն լինի: Ապա որ եկինք Նիազովայ տեղն, հազիր եղած ջումիաթին հետ մուշավարայ արի, իմ կորուստն նշան նշան յառաջ ասացի, սիահի արին Բ (2) կերպիւ, որ է փռնակի և ըռուսի գրով, որ

է այս ինչ. «Ի ՌԵԾԹ (1710) թուիս, յուլիս ամսոյ ԺԿ (13) -ունն, օրն կիրակի, պատարագէն եկի, տեսայ իմ օտն մտած և սանտուղն բացած ԻԳ (23) թուման փող՝ մէկ կտաւի քսակով, Գ (3) ոսկի ճօհարով զլխի ճղայ, երկուսն Գ Գ (3 3) ճղնի, մէկն միատակ մէկ ճղնի, Գ (3) մանր քսակ, դումաշ ճոթ՝ ներսն մումիայ միրած, մէկն տիւանալէկի միրովն, մէկն դուլլարաղասի միրովն, մէկ մնշքարպաշի միրովն, որ Պէճանալէկովն էին ողարկել մեզ: Այս ամէնն մէկ տեղաց վեր առած:

Յուլիս ամսոյ ԻԶ (26) -ունն պատարագէն եկի, տեսայ է (7) թուման փող վեր առած:

Օգոստոս ամսոյ Ը (8) -ունն, օրն կիրակի, պատարագէն եկի, տեսայ ԺԹ (19) թուման փող, մէկ մորթի քսակով՝ Բ (2) թուման թաք շահի փող, մէկ թօր քիսով ԳՌԺ (3010) շահի ըռուսի թագաւորի փող, ԺԲՌ (12.000) կոտրած ապասի փող, մէկ ոսկի խանջալ տաստան մահիտանտան, մէկ ոսկի դանակ տմշխի, մէկ քամարի արծաթէ չափռաստ, Գ (3) ոսկի գինտ փոքր ճօհարով, Գ (3) ոսկի մատանի՝ մէկն սալթ ոսկի, մէկին Դ (4) բոլորն մանր ճօհար, մէկին վերա Գ (3) մանր ճօհար: Տեսայ այսքանս մէկ տեղաց վեր առած:

Օգոստոսի ԺԱ (11) -ունն տեսայ Թ (9) թուման ԴՌ (4000) փող և այլ մանր իքմին վեր առած, որ ոչ գրումն գրած էր և ոչ մտացս կայր, որ հիմա գրէի:

Ի Սպահան քաղաքումն իմ օտիցն կորաւ Գ (3) մուշկափաթան Հնդաստանու ջոթ, Գ (3) շալղութնի ջոթ»:

Այս է իմ կորած թագաւորական ապրանքն, որ սիահի արի ներքոյ գրեալ ջումիաթի առաջնն:

Մեք Նիազովայ եղեալ ճումիաթս՝ ըռուս, հայ, փռանկը և այլազգ, որ տեղս հազիր էինք՝ ես՝ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից, ես՝ Յոհան վարդապետս, ես՝ Խաչատուր վարդապետս, ես՝ ըռուսի քահանայ Վասիլի Վետնիք, ես՝ Յակոբ Տիմաֆէվիճ տվորնին՝ թագաւորական մեծ պուզին վերա, ես՝ Միքէլ Իւանովիճ Կլաթկով տվորնին՝ փոքր պուզին վերա, ես՝ մէհմանտար Պէճանալէկս, ես՝ փրէր Յառիս, որ եմ

ճգվթի ասնափ, ես՝ եազիչի Սիմոնէրս, ես՝ մաճար Սիմոն Վինթրս և ես՝ Արրահամս, որ հակերն մեք ինք բանում:

Մեք վերոյ գրեալ ճումիաթս Նիազովայ էինք, որ էլչի Իգրայէլ Օռին Շամախու եկաւ, ասաց, թէ թագաւորական այսչափ ապրանք է կորել Շամախի: Ապա մալում է, որ իմ գողն Ջաքարէ Վիտշտօկն է և իւր կինն: Մեզ հետ մուշավարայ արաւ յառաջ իւր կորուստն սիահի արաւ մեր առաջնն, որ է վերոյ գրեալն: Ապա Ջաքարէ Վիտշտօկն մէկ ջոկ տեղ պահ երետ, իւր կինն մէկ ջոկ տեղ: Ապա նորա հակերն մեր առաջնն ամեն բանալ երեղ, սիահի արաւ, մէկ հակն բացին: որ իւրեանց քնելու շոր էր և հաքնելու՝ լիեպ, բարց, խրղա և այլ իքմին: Սոցա մէջն մէկ նախշուն բարձ, աստառն կարմիր կտաւ, մէջն բամպակով լիքն. բացին, տեսանք ներսն մէկ ոսկէ խանճալ տաստան մահիտանտան, մէկ ոսկէ տանակ, այս մեր աչօք տեսաք այն հակումն: Այլ և յետու բացին մէկ թայ մեծ սանտուղ, մէջն պղնձի աման շատ և այլ շաքարլամայ, մուրապայ, բամպակով շինած սորա միջէն հանեցին մէկ փոքր կանաչ շալէ բարձ՝ խոտով լիքն կարած. բացին տեսանք՝ Գ (3) ոսկի ճօհարով ճղան, ներսն խոտումն շինած ու կարած:

Այս է մեր աչօք տեսած բանն, որ ճշմարիտն ինչ որ տեսել ինք գրեցինք, պարտ էր մեզ ճշմարտութեան վկայութիւն տալ վասն աստուծոյ. վասն որոյ գրեցինք և միրեցինք. եղև Նիազովայ.

Ի ՌԵԾԹ (1710) թուիս Հայոց սեպտեմբեր ամսոյ ի Ի (20) գրեցաւ:

Վերջ

Կնիք

Յիսուսի Քրիստոսի
սի ծառայ Եսայի կա-
թողիկոս Աղուանից
ականատես եղէ, որ
առաջի իմ եղև այս
բանս որ և վկայու-
թիւն իմ գրեալ ձեռամբ

իմով կնքեցի. վերջ*:

Քի ծռ
Ռհան
եպիսկպ

Յոհանվարդապետ
առաջնորդ Եղիշեյի

առաքելու վանքին
աչօք իմօք տեսի
թղթիս գրեալն և
վկայեալ կընքեցի:

Կնիք

Խաչադուր վարդա-
պետս աչօք իմօք
տեսի և կնքեցի:

ЦГАДА, ф. 100, 1712г., д. 5, л. 3. Подлинник

*) Эти печати поставлены слева от написанного текста сверху вниз. Письмо написано тем же почерком, что и надпись под первой печатью, под двумя следующими печатями сделаны надписи разной рукой.

1716 Կ. օգոստոս 10 - Բոսլանն ցանԶասարսկոցո քատոլիքոս

Եսաւ ք Քէրու Ի

Պետր Ալեքսիէ մեծի քաղաւորի.

Աստուածագործի* և քրիստոսապաւկի, հգոր և յաղթող ինքնակալի. տիրող ծովու և ցամաքի, և ամենայն լիբեական երկրի Պետր Ալեքսիէ մեծի քաղաւորի:

Յիսուսի Քրիստոսի նուաստ ծառայ եսայի կաթողիկոսէ տանս Աղուանից մասին Հայոց և պատրիարքէ գերակահ սրբոյ և մեծի աթոռոյս Գանձասարայ. հասցէ քրիստոսաւանդ ողջոյնն և օրհնութիւն առաջի մեծի տէրութեանդ հանդերձ երկրպագութեամբ և մեծաւ խոնարհութեամբ: Ընդ որում և մշտապաղատ բանիւ և բազկատարած հայցմամբ, խնդրեմք ի յամենագորէն աստուծոյ և ի քաղաւորէն քաղաւորաց՝ զի զաթոռ տէրութեան քո անխախտ և անդրդուելի պահեսցէ ի վերա երկրի և հաստատուն մինչև ի կատարած աշխարհի, և զնախախնամութիւն իւր միշտ հովանի արասցէ ի վերա տիրապահ պալատանդ, և քեզ կեանս ընդ երկայն աւուրս պարգևելով, բազուկ քո զօրաւոր պահեսցէ և յաղթող միշտ ի վերա ամենայն թշնամեաց, հանդերձ զօրօք և զօրապետօք ի փառս իւր և ի պարծանս ամենայն քրիստոնէիցս. ամեն:

Եւ ընդ այս յուշ լիցի մեծի տէրութեանդ, զի յառաջ քան զայս առաքեալ ի քումնէ քաղաւորութենէդ Իսրայել Օրի տեսպանն եկն երկիրս Հայոց և զհամբաւ բարեյաղթութեանդ սփռեալ տարածեաց ի լսելիս մեր ամենեցուն. և այնքան յորդորեցաք ի սէր քո մինչ ես իմովք միաբանիւք ելեալ ընդ նմա հանդերձ սուղ ինչ ընծայիւք եկինք մինչև ի Յաշթարիսան քաղաք, առ ի տեսութիւն և երկրպագութիւն մեծ և բարձր քաղաւորութեանդ. ապա մեր մեղացն չեղև կատարուն խնդրուածոց մերոց. վասն զի տեսպանն անդ մեռաւ և զամենայն ինչս նորա և մերն ցիր և ցան արարին, և ոչ որ չունեաք ասպնջական և ծանօթ: Դարձեալ դարձաք յետս և եկաք յերկիրս մեր: Իսկ այժմ կրկին առաքեալ ի մեծէ քաղաւորութենէդ եղբայրս մեր զԼիմասս վարդապետս որ ի յազգէ մերմէ եկն սհաս երկիրս մեր և առ մեզ. և զբարի և աստուածահաճոյ կամք և խորհուրդ քաջագոր քաղաւորութեանդ ծանոյց մեզ. և մեր լսելով զուարճացաք և ցնծացաք ի հոգի եւ ի մարմին. և յօժար սրտիւ կամինք ընդ հովանեաւ թնոց քոց

* На левом поле печать католикоса Есаи.

լինիլ, եթէ հաճեսցի տէրութիւն քո ի մեզ, և զթասցիս ի վերա թշուառութեան մերում, մեք պատրաստ ենք ընդ առաջ քո ըստ իմում կարողութեանս, և մեր նահանգիս մէլիքովք մեծամեծովք և փոքունքք և յորժամ կամեսցի հգոր և մեծ քաղաւորդ յաջապարել այսր կամօքն աստուծոյ. յայնժամ զնշան գործոյն խնդրեմք ցուցանել մեզ, զի առաւել հաստատ լիցուք ի վերայ խորհրդեանս, և ապա զամենայն հանգամանք երկրիս ծանուցուք առաջի քոյ: Բայց այժմ ևս փոքր ի շատե առ բերան ասացեալ ենք Մինասս վարդապետիդ և ինքն ևս ականատես եղև ամենայն որպիսութեանց տեղեացս, զոր յայտնելոց է առաջի մեծի քաղաւորութեանդ. և տէրութիւն քոյ լիցի ողջ ընդ երկայն աւուրս, և հաստատուն ի փառս Քրիստոսի, և ի պարծանս մեր. ամեն.

Ի ՌՃԿԵ (1716) թվիս Հայոց, օգոստոսի ի Ժ (10) գրեցաւ:

ЦГАДА, ф. 100, 1716г., д. 3, л. 62. Подлинник

Г. А. Эзов. указ. соч., док. № 205

1716Կ. օգոստոս 10* - Բերեւոտ քոսլանն ցանԶասարսկոցո քատոլիքոս Եսաւ ք Քէրու Ի

1717 году, марта в 14 день, явился в государственном Посолском приказе армянской вартает Минас и объявил армянского же патриарха Исаи, которой под давлением шаха персического, лист, писанной к великому государю армянским писмом, и понеже в Посолском приказе переводчика армянского языка нет, тот лист переведен с слов его вартаетовых и толмача его, армянина Богдана Христофорова, на словенской язык.

А по переводу в том листе написано:

В начале красными литеры:

Великому государю, царю Петру Алексеевичу.

Ниже того красными литерами:

От Бога Христа диадимому венчанному и всея России государю Христов раб последний Исая, Агванския и Армянския земли; потом писано чернилы; патриарх в великом монастыре Канзасаре,

* В тексте перевода здесь и ниже стоит "августа 13 числа". Переправляем на 10 августа в соответствии с текстом армянского подлинника, датированного 10-м августа. См. также примечание Г. А. Эзова, указ. соч., стр. 318.

вашему царскому величеству низжайшее поздравление и поклонение // мое отдаю. По вся часы за ваше величество молю Бога, и дабы Господь Бог сохранил ваше царское величество даже до века и вашему императорскому величеству даровал многа лета здравствовать со всеми своими сенаторми и войски, а нам христианам о том радоваться. Аминь.

Объявляю вашему царскому величеству, что пред сим и ныне, как ваше величество изволили посылать в сию землю Израиля Ория посланника, и он, прибыв к нам в Армянскую землю // и быв zde, о вашей царского величества силе и добродетелях великих донес нам, и мы о том zelo радовались и Бога благодарили: а о которых он Израиль Ори вашего величества полезных делах донес, и мы тому всему, я и мои верныя епископы и причетники, верили. И для того дела меня Израил Ори брал до Астарахани, чтоб меня привести и поставить пред ваше императорское величество, а я с собою тогда привез-было и подарки для вашего царского величества; и за грехи наши так Бог соизвоил // что Израиль Орий в Астрахане умре и, по смерти его, все наши дела остановились для того, что такого человека не было, с кем бы нам к вашему царскому величеству приехать и те дела вашему величеству донести, и того ради мы в нашу землю паки назад возвратились. И ныне присланной, которой по указу вашего величества сюда прибыл, мой брат Минас вартапед, которой нашей веры и мой верный, мне явился, и который от вашего царского величества дела ему приказаны были, все донес //, и мы те дела внятно выслушали и радовались и с добрым сердцем то приняли, и когда ваше величество таковых дел требует и к нам милостиво поступить изволите, и мы тогда, в чем можем, радостным сердцем служить готовы; и когда ваше величество таковыя свои воинския дела изволите начать, тогда прикажете нас наперед уведомить, чтоб я и с моими людьми верными, по возможности и по требованию вашего величества, служить могли и изготовились. И изволите ваше величество // с кем верны обнадеевательное письмо свое послать к нам, чтоб мы могли на милость вашего величества надеяться и чтоб я для дел тех воинских мог послать своих людей для провожания и,

усмотря удобнейшия к проходу пути, войскам вашим показать. А сверх сего, приказали мы донести словесно брату нашему Минасу вартапеду многое, которой все то вашему величеству имеет словесно донести, когда изволите его о том спросить, и как он то видел и от нас слышал.

Для вашего царского величества любви, тому твоему посланному Минасу вартапеду дали мы архиепископской чин, чтоб все армяны, которые в твоей земле нашего народа, были под его духовною властью; и для того мы ему тот чин дали, что которой вашему величеству верный, чтобы и нам был верный и дабы секретные дела, ему поверенные, он верно содержал и никому иному, кроме вашего величества, не пронес. Сие письмо писано в Канзасаре, 1716 году, августа 13 числа.

На сие письмо желаю скорого ответа для того, чтоб я на ваше царское величество надежен был.

Помета: У того листа печать патриарша приложена красным суриком, в которой изображено имя ево.

Тот лист положен был в обертке и запечатан ево ж патриаршею особою печатью на сюргуче.

На подписи на обертке написано:

Поднести в Санкт-Петербурге великому императору и государю
Խն՝ Մինաս վարդապետ.

ЦГАДА, ф. 100, 1716г., д. 3, лл. 27-31. Перевод,

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 206.

**1718г. сентября 24-Перевод письма гандзасарского
католикоса Есаи к Минасу вардапету**

Иисуса Христа раб Исая, патриарх святого велокаго престола Канцесарского, страны Агванския, во Христе Иисусе верному нашему любезному сослужителю и брату, архиепископу Минасу, от Господа Бога мир и милость, а от нас смиренных приятнейшее поздравление. Аминь.

Объявляем вам, что ваши преразумныя всякия письма к нам сохранно дошли, которые прочед и волю превысочайшую выразумев, вельми с веселием возрадовались. О, дабы исполнилось оное дело по желанию и намерению нашему, чтоб свободился бедный наш народ от рук тиранских! А вы, вернолюбезный, елико можете, по всей своей силе (о чем сам известен), старайтесь всячески в действо произвести, чтоб мы при животе нашем своими очами сподобились увидеть, ибо все, как малые, так и большие, упавшаго народа христиане армянские желают свободы, о которых мы здесь попечение имеем, а оных сколько есть силы, все в готовности обретаются и ожидают видеть тот день, в которой бы новую издавна желаемую свободу от всего сердца получить. Сея страны нечестивых вельмож противники от всех стран окружили, наипаче внутренние неприятели, как кандагарцы, которые пошли внутрь, разстоянием от них 25 наслегов, и 5 или 6 сердарей с их полками розбили и тавары со всем богатством похитили. От страны Узбецкой, как при Мешете все разорили; из Курдистана востали ребелии (мятежники) на пограничную Араратскую провинцию и Эриванскую и Салмаст разорили; у нас в Ширване, в провинции Агванской, Карабацкой, Грузинской бесчисленно разорили ж, чего ради персидской народ ныне в великом недоумении обретається. Шах из Гиспагании вышел с своим войском в Казбин, откуда намерен итти к Мешету, а оттуду послать партию в Кандагар, а что учинится, то Бог весть. Вактанк спасалар, которой был в Тевризе, онаго взяли в Казвин, и ныне слышно, что его с того характера скинули, а иные говорят, что его уже погуби-

ли, но мы подлинных ведомостей еще не имеем, а о прочем Айваз вам словесно донесет, токмо ныне здесь такое состояние, о каком писано. И хотели бы мы писать плодovitое письмо, но от страху не посмели, для многих случаев, а сие писали по многому прошению Айваса, которому, по присяге ево поверя, дело вкратце означили. Того ради, в интересах всякой ущерб вы любезноверный вартабет, наполняйте, как вам о всем есть явно, что мы между змиями живем и армянского народа друг на друга некоторые соклеветуют неприятельски, а наипаче мы неколико неприятелей имеем, и ежели о сих письмах, также и о том*, которое с собою вы взяли, из нашего народу или какой злой человек, или шпион приметит или услышит, то знайте, что уже нам конец будет, а сей дом от основания разорится. Того ради вы извольте, очи свои разумно отворив, управлять и наше секретное. дело крепко содержать, чтоб никому было явно и, паки повторяю, дабы не было известно; а и вы знаете, что наших врагов везде есть в готовности много. Еще подтверждаю вам, вартабет, что ежели о сих письмах узнают, то нас погубят; но вы делайте дело так, чтоб и по нашей смерти не знатно было и от Господа Бога была б нам за сие милость. Вы сами известны, что и от джультинцов иные злокозненные обретаются; еще и из Ичмеяцинских жителей некоторые шпионы живут в Шемахе для пронырства; также и прочие бездельники, сие дело узнав, в здешнюю сторону не писали б, отчего великая трудность и противность произойти может, чего ради мы всех речей сенс (смысл) в государевой грамоте от страха и не писали, но что вы знаете, о всем доносите. Об Астрахани не забудьте, чтоб тамошние армянские жители и прочие приезжие и отъезжие, обретающиеся в державе его царского пресветлейшаго величества, указом его державства были все вам послушны, понеже и в здешних странах от злокозненных людей разорения много есть; обаче превельми надеемся от величайшаго вспоможения, и оное дело как его величество милостиво изволить принять, то вы нам (дайте) ведомость, чтобы про сие услыша, наипаче возрадоватца и быть в готовности.

**) См. док. № 149-150.*

(Писано по армянскому штилю лета 1167, сентября 24 дня. По
российскому штилю - 1718 году, сентября 24 дня).
Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 210

**1718г. сентября 25-Письмо гандзасарского католикоса
Есаи к Петру I**

Մեծ ինքնակալի Պետր Ալեքսիք

Թագաւորի* աստուածասիրի, օգոստեա կայսեր, միշտ հզօր և
յաղթօղ, ծովու և ցամաքի իշխեցօղ և տէր քրիստոսապսակի և տե-
րամբ զօրացեալ մեծի ինքնակալի Պետր Ալեքսիք:

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայիցն նուաստ ծառայ տէր Եսայի կաթո-
ղիկոս ամենայն տանս Աղուանից և մասին Հայոց, վիջակեալ յաթոռ
սրբոցն Եղիշէի առաքելոյն և Գրիգորիսի հայրապետին և պատրիարզ
գերաւորչակ և գեղեցկաշէն սրբոյ և մեծի աթոռոյս Գանձասարայ:

Յորմէ քրիստոսաւանդ ողջոյն և առաքելական օրինութիւն հաս-
ցէ մատուցի, ձօնեցի և նուիրեցի առաջի մեծի տէրութեանդ առ ի
յաղթօղ և հզօր լինիլ քեզ միշտ ի վերայ թշնամեաց քոց և խաչին
Քրիստոսի և յար և հանապազ ողջութեամբ և խնդութեամբ լինիլ ա-
մենայն օգոստոսական տէրամբդ. ամէն:

Ազդ լիցի ինքնակալութեանդ զի բազում ամալ յառաջ լսելով մեր
զբաջութեան և բարութեան և քրիստոսասիրութեան քո զհամբաւ,
որ հանապազ ճգնիս ի վերայ օրինացն Քրիստոսի և վասն փրկու-
թեան ազանց քրիստոնէից առաւել և ևս առաւել ցանկամբ և փա-
փակիմբ համայն արամեան ազամբք, զի ընդ հովանեաւ թնոց տե-
րութեան քո լիցուք յօժար և բոլոր կամօք: Եթէ ամենայաղք տէրու-
թիւն ձեր հաճեալ այց ելանիցէք մեզ տառապելոցս և գերելոցս, ի
ծեռս օտարահաւատ թշնամեացս, որպէս երբեմն սուրբքն և մեծքն
Կոստանտինոս և Թէոդոս, թէ որպէս վրէժխնդիրք և զօրաւիզք եղէն
օրինացն Քրիստոսի և գտիեգերս պայծառացուցին լուսով աս-
տուածգիտութեան, ընդ ուն հարկանելով զթշնամիսն խաչին Քրիս-
տոսի, զնոյն սարասի և մեք հայցեմք ի տեառնէ, զի զքո տէրութեան
զուրն քաղցրացուցէ ի վերայ տառապելոցս, և մեք յօժար սրտիւ

*) На левом поле печать католикоса Есаи.

համայն հնազանդեցելովք մերովք պատրաստ կամք առ ի հնազան-
տիլ և ընդունել զիրամանն արքունի և ըստ կարեաց մերոց հոգալ և
սպասաւորել պիտոյից արքունականաց: Վասն որոյ զսոյն յուսոյ
խորհրդով Գ (3) ամալ յառաջ զսիրելի և զհաւատարիմ բարեկամ
մեր զՄինաս վարդապետն եկն աստ առ մեզ և ընդ նմայ բազում
խորհուրդ շաղկապեալ ուխտեցաք. յայսմ պատճառէ և զնա օրհնե-
ցաք և արարաք արհիեպիսկոպոս արամեան ազգին, որ ընդ իշխա-
նութեամբ և ի ներքոյ գաւազանի քո են, զի մի ոք այլասիրտ և այլա-
խորհուրդ մարդ կամ կարգաւոր սնազլուխ մտցէ երկիրդ այդ և զբա-
րի խորհուրդ բարեպաշտութեան ձերոյ յայտնեալ ցուցցէ այլոց չա-
րախորհրդոց: Վասն որոյ հայցեմ զի զդա միայն թողուցուք լինիլ ե-
պիսկոպոս և վերակացու հայ ազգաց քրիստոնէից որ ի յայդ կողմդ,
զի ամենայնիւ դա է հաւատարիմ ի դրան արքունի և մերոյս կողմա-
նէ և զբանից մերոց՝ զպակասն դու լցուցէ առաջի ձերում վեհու-
թեանդ, և տէրութիւն ձեր լիցի հաստատուն մինչև յաւիտեանս զօ-
րութեամբն Քրիստոսի. ամէն:

Եղև ի ՌԵԿԷ (1718) թվիս հայոց սեպտեմբերի ԻԵ (25)*:

АВПР, ф 100, 1740г., д. 10, л. 11. Подлинник

Ашот Ионисян, указ, соч. док. № 12

**1718г. сентября 25-Перевод письма гандзасарского
католикоса Есаи к Петру I**

Божиею милостию превеличайший император, монарх, августейший кесарь, сын божий, присный, скипетродержавец, обладатель земли и моря, Господом Богом коронованный, христианства защититель, наш всемилостивейший государь, царь Петр Алексеевич, всероссийский самодержец.

Мы по Христе Иисусе смиренный раб Исая, от четырех един соборный патриарх страны Арменския, нарицаемый Агван, имеющий власть над христианы народа армянского, преемник святого апостола Силы (Фомы?) и патриарха Григория, внука святого Григория Великия Армении, наследник преукрашенного престола Ка[н]цасарского, по власти и воли Иисуса Христа, спасителя нашего, вашему самодержавнейшему величеству соборне, при апостоль-

*) В конце печать католикоса Есаи.

ском благословении, поклонение дерзать представляем и просим вышнего, да вышереченных святых представительством сохранить здравие вашего августейшего величества навеки и, оных помощью, храбрая сила и победа над врагами креста Христова благополучно, цело, в радости, по желанию да будет возвышена. Аминь.

Державнейший над всеми государь, многолетний самодержчо. пленников свободитель, как мы о вашем величайшего державства по обретающейся за закон Христов уже известны попечении для избавления рода христианского, о чем наипаче иных мы и весь народ армянской просим и вси под кров вашего величества от искреннего сердца, без премены, всею мыслию и чистою совестью по означенной нам воли вашей и обещанию, под державою вашего величества поклониться желаем. Умилосердися, августейший монарх, над падшими в неволю под руку варварскую и тиранскую якоже прежде бывшии святии, как царь Константин и царь Феодосий, избавляли силою закона Христова вселенную и богопросвещенным разумом просветили, и врагов креста Господня под свои ноги подчинили, также и мы просим Господа Бога, дабы обратил ваше милостивое сердце к нам мизерным и бедным, которые все чистою совестью униженее подчиняемся и готовы пребываем. А как ваше величество изволили повелеть и повелевать будете, то по вашей императорской воли и по возможности, всея нашей силы, что потребно в припасах государству, по обещанию, всею мыслию, охотою и радостным сердцем фундаментально услужить потщимся, чего ради, пред тремя леты* нашего верного и любезного друга вартабета (которой приезжал сюды), со оным по многом совете обязався и положи так, что быть ему в таких делах, посвятили архиепископом армянского народа над теми, которые обретаются под властью вашего величества, и просим, дабы кто из шпионов иного мнения, под видом свецкаго или духовнаго состояния, в таком же деле в державе вашего величества принят не был, чтоб злокозненные люди не признали истиннаго намерения; и тако уповая, желаем, дабы оный вартабет в державстве вашего величества был един надзиратель над народом

*) См. док. № 159, пункт 5.

христиан армянских, также и с сем деле един сведущ, ибо оный так нам, как и двору вашего величества есть зело верен, того ради для всяких дел и прислан, и в чем есть ущерб, то оный вартабет впредь может исполнить.

При сем да пребудет державство ваше на высочайшем престоле до века. Аминь.

(Писано по армянскому штилю 1167 году, сентября 25 дня. Российски - 1718 году, сентября 25 дня.

В большой печати - образ Спасителя; круг ево написано:

Исайя, соборный Агванский патриарх святого престола Канцесарскаго.

В малой печати: Исайя, патриарх соборный).

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 211

1721г. апреля 1- Письмо гандзасарского католикоса Есаи к Петру I

Մեծ կայսր Պետր Ալէքսէիք

Թագաւորի աստուածասիրի և բարեպաշտի, ինքնակալ հզօր և միշտ յաղթող, բարձր և ծայրագոյն գլուխ ամենայն քրիստոնէից և մեր ազեանց, ծովու և ցամաքի տիրող և բոլոր Մօսկովու անպարտելի տէր մեծ կայսր Պետր Ալէքսէիք*:

Քրիստոսի նուաստ ծառայ եսայի կաթողիկոս սուրբ աթոռոյս Գանձասարայ և պատրիարգ Աղուանից, որ է Ալանաց, Շրուանու և Գանջայու և մասին Հայոց:

Յորմէ բազում խոնարհութեամբ և փափակեալ սրտիւ ի բաց եղեալ գերկիւղն մարդկային քաջասրտեալ սիրով սրբոյ հոգոյն և վառեալ ի սէրն Յիսուսի զքրիստոսաւանդ ողջոյնն և սրբութեան համբոյրն ի հեռաստանէ իր ի մօտոյ մատուցանեմք և ընծայեմք, ծօնեմք և նուիրեմք մեծի քաջայաղօ տէրութեանդ և ամենայն արքայական պալատանդ և թագազարդ զաւակացդ հանդերձ աստուա-

*) На этом месте печать католикоса Есаи.

ծային արարչական օրհնութեամբն և նախախնամական գթութեամբն և ամենագոր աջոյն պահպանութեամբն: Որպէս զի զարեգակդ աշխարհի և ճահող լուսատու և տէր և պարծանքդ ամենայն քրիստոնէական ազգի խարսխեալ հաստատուն պահեսցէ անդրդուելի և անսասանելի յամենայն պատահարից և փորձանաց ներքոյ և արտաքոյ, յերևելի և յաներևոյ թշնամեաց. և բազուկ քո հզօր զօրացուցէ ի վերայ ամենայն ներհակաց և հակառակորդաց քոց, և ամենայն թշնամեաց եկեղեցւոյ և խաչին Քրիստոսի և քում տէրութեանդ, որպէս զի առ ոտն կոխեալ խորտակեսցես զբռնութիւն նոցա. և միշտ առ միշտ պարանոց թշնամեաց քոց ի ներքոյ լծոյ քո կորացեալ պահեսցէ տէր Քրիստոս և զքեզ ուղղաշաւիղ և հաւատարիմ ծառայող իւր երկրակեաց կենօք և յամերամ ժամանակօք մինչև ի խորին ծերութիւն և ի կոչմանն պահեսցէ անսայթակ կենօք ի փառս աստվածութեան իւրոյ և ի պարծանս տառապեալ ազգիս մերոյ. ամէն:

Եւ ընդ այսմ ողջունաբեր նամակիս ազատարարութիւն լիցի բարձրակահ հրամանաց քոց, զի իմաստունն Սողոմոն գրէ, թէ «Տիրելդ քո ամենեցուն խնամել տայ քեզ զամենայն»**, ըստ նոյն սարասի վայել է և քում ամենայաղթ տէրութեանդ, զի որովհետև ի յաստուած պետականէն ունիս հրաման տիրել այսքանեաց ազգաց և ազանց, ընդ նմին և զամենեսեանն պարտիս խնամել. զի ասէ սրբազան առաքեալն Պօղոս, թէ «Ոչ ուստեքէ իշխանութիւն. եթէ ոչ յաստուծոյ և որ իշխանութեան հակառակ կա, աստուծոյ հրամանին հակառակ կա»*: Արդ՝ իշխանութիւն թագաւորութեան վասն երկուց պատճառաց շնորհի ձեզ յաստուծոյ՝ նախ, սակս հաստատութեան և անրութեան սրբոյ հաւատոյ և եկեղեցւոյ աստուծոյ. երկրորդ, յաղագս շինութեան և խաղաղութեան աշխարհի և ազատութեան ու հանգստեան քրիստոսադաւան ազգաց:

Արդ՝ մեք ըստ կարգի քրիստոնէութեան և երկրպագուաց խաչին Քրիստոսի կոչիմք անդամք յանդամոց և ոսկր յոսկերաց ձերոց. այսպիսի նեղութեան և տառապանաց և գերութեան միջի գոլով հանապազ կոչեմք և աղաղակեմք առ բարերար տէրութիւն քոյ այց ելանել և խնդիր առնել տառապելոցս և ոչ լինի լսելի յունկն քաղցրալուր տեառնդ: Ահա այս ԻԲ (22) ամ ասելի է, որ Նահապետ մեծ պատրիարզն Վաղարշապատու իւր արիքեպիսկոպոսօք և ազատ որդովք և ես նուաստ իմ եպիսկոպոսօք և մէլիքովք այսմ խնդրանաց

** Իմաս. ԺԲ, 16

* Դոմ, ԺԳ, 1-2

և խորհրդեան կամք և որպէս մեր մեծագգի և մէլիքատայ և ձեր մեծութեան էլչի կարգեալ Իսրայէլ Օռին, յորժամ եկն այս կողմս ամենայն խորհրդեանն մերոյ հասու եղև և այս կողման ամենայն զիմացել և մուտն իմացաւ, թէ ծովեզերաց և թէ ցամաքայնոց, թէ զօրաց և թէ հեծելոց և թէ ամենայն կողմանց որ մի ըստ միոջէ չէ գրուիլ և ինքն ոչ ժամանեաց ի դուռն արքունի, որ ազտ առնէր մի ըստ միոջէ, այլ ճանապարհին չար և նախանձաւոր մարդիք այլ կերպիւ մահացուցին զնա: Այլ ընկեր նորին տիկրանակցի Մինաս եպիսկոպոսն, զոր բազում ժամանակ է ի դրան արքայի, նա յամենայնի տեղեակ է այսմ բանից անցելոց և վասն այսմ խորհրդոյ, իսկ դէկերի և դրան արքունի. կարծեմ որ զամենայն ինչք և անցք և որպիսութիւն մերոյ կողմանէ հանապազ կուծանուցանէ քում տէրութեանդ և կամ թէ որպէս Իսրայէլ Օռին թապտիր էր տեսել այս կողմի ճանապարհաց, և ապրիշումի տեղաց և ուստայոց, որ հետն բերէր. և այլ բազում և յոլով օգտակար բան շատ ունէր թագաւորական և ոչ հասաւ ի տեղ. և վասն մեր ծովացեալ մեղացն ամենայն խորհուրդ անկատար մնաց և մեր աչք շլացան ի ճանապարհ նայելոյ և ականջք մեր փափակեալ ցանկան աւետեաց ծայնի: Արդ՝ կատարեալ խնդիրք մեր այս եմ ի բարեյաղթ թագաւորութենդ, զի այց ելանիցես այսմ կողման և այս մեր տառապեալ ազգիս: Եթէ սակս քրիստոսական հաւատոյ է իբրև զմեծն Կոստանդիանոս և Թէոդոս և Դրտատ կուվարձատրուիս և փառաւորիս ի յաստուծոյ, իսկ յաղագս օգտի և մեծարեան և անուան և զանծուց թագաւորականաց բազում և յոլով լինելոց է աստուծով զանծուց յաւելումն և հեծելոց բազմութիւնք, զի այսպիսի բարելի գաւառ և ամենայն շահիւք լցեալ ոչ գոյ ի վերայ երկրի. և մեք երկրով և ամենայն մէլիքովք և ազատ որդովք և ռանկօք ի պատրաստի կամք և սպասեմք: Այլ և խնդրեմք զի մի յամեսցի և ետասցի այցելութիւն տէրութեանդ, զի սոքա խորամանկ օծ գոլով օր յաւուր զմեզ նեղութիւն յաւելում են և ի կարողութենէ հատում զմեզ: Բայց իւրեանց հիմա է տիր և հեշտ զբռամբ ածելոյ, քանզի ամենայն դիմաց պատերազմաւ յոյժ զպաղեալ են. եթէ հաճեսցի կամք մեծութեանդ, աստուծով այժմ է ժամանակն արասջիր վաղվաղակի, զոր ինչ կամք տեառնդ է:

Դարձեալ խնդիր մի փոքրիկ ունիմ ի քաղցրալուր տեառնդ, զի Մինաս վարդապետդ ի մեր կողմանէ արքեպիսկոպոս է յայդմ կողման հայազուն քրիստոնէից, որք կան Դաշթարխան և յամենայն տեղիս դորա են ժողովուրդք. այժմ լսեմք, թէ ոմանք չարք և նախանձաւոր մարդիք մերայնոց հակառակ կան և ներհակին դմա: Խնդրեմ զի

մեզ նշան սիրոյ արարեալ թագաւորական ուքազաւ հրաման արասցես դիմադարձ լինիլ դմա, մի ոք իշխեսցէ. և թագաւորն թագաւորաց հաստատուն պահեսցէ զաթոռ տէրութեան քո և զքեզ ընդ երկայն աւուրս արասցէ ամենայն օգոստոսական տամբդ. ամէն:

Ի ՌՃՀ (1721) թվիս Հայոց, ապրիլի մէկ գրցաւ*:

- Յոհան եպիսկոպոս առաջնորդ սուրբ Եղիշէի վանից յօժար եմ այսմ խորհրդեան որ և կնքեցի:

- Խաչադուր վարդապետ աթոռակալ սուրբ Գանձասարայ և առաջնորդ Մեծարանից սուրբ Յակոբայ վանից յօժար կամօք կնքեցի և կամիմ:

- Առաքել վարդապետ Ամարասա առաջնորդ յօժար եմ որ և կնքեցի:

- Պետրոս վարդապետ առաջնորդ Խօթավանից յօժար եմ այսմ գործոյս:

Է Քրիստոսի ծառայ հեզ և խոնարհ Ջարապերթու մէլիք Ախիջանի որդի մէլիք Եսայիս յօժար եմ [և] մի խորհուրդ եմ ամ[ե]լա?

Ես Յովսէփ Գանջու քաղաքացի, որ եմ որդի Եսայի վարդապետին և թոռն իշխանացեղ խանի մէլիք Յովսէփուն ևս յօժար եմ:

Ես գանջցի Աւետիքի որդի Ատիպէկս յօժար եմ այսմ խորհրդիս, աստուծով: Քրիստոսի ծառայ Ատպէկ.-Քրիստոս ծառայ Toman di Ouanes Cafannola vila Manleu sono obbidienza del guesto conselho auantiil sig dio Batnon del guestil vila ես Թուման ըսպասեմ գալիտվան:

АВПР, ф 100, 1740г., д. 10, л. 10 и об. Подлинник.

Ашот Иоаннисян, указ. соч., док. № 14

1721г. апреля 5- Письмо гандзасарского католикаса

Есаи к Минасу вардапету

Յիսուսի** Քրիստոսի ծառայ Եսայի կաթողիկոս ամենայն Աղուանից և պատրիարկ երկնահանգէտ և ատինասարաս սրբոյ և մեծի աթոռոյս Գանձասարայ յորմէ ողջունական սիրով և կարօտական ըղծիւ յիսուսաւանդ ողջունն մատուցի հաւատարիմ սիրելոյդ և աջբազուկ բարեկամիդ մերոյ նազելի եղբորդ Մինաս վարդապետիդ Մօսկովու և Հաշթարխանու առաջնորդի խնդալ ի տէր, զի զքո ՌՃԿԹ (1720) թվին ապրիլի ԻԳ (23)-ունն գրե[ա]լ թուղթն եհաս առ

*) *Сверху две печати (малая и большая) католикаса Есаи.*

**) *На поле печать католикаса Есаи.*

մեզ ՌՃՀ (1721) թվիս մարտի Ի (20) ձեռամբ մեր հոգևոր որդի պարոն Շահինին: Ընդ նմին և գլղեալ ընծայդ շուրջառն իւր չարպաստովն, որոյ կողմանէ յուով շնորհակալ եղաք ի քէն, շէն կեցիր: Այլ և զթուղթսն ընդերծաք և իմացաք զամենայն դիտաւորութիւն բանին, և զոր ինչ պատշաճն իմացաք, գրեցաք զնորին պատասխանին ըստ չափու մերում, այլ ոչ լիապէս եղև որպէս մուսաւատան ցուցանէր. վասն երկուց պատճառաց. նախ զի ես ողորմած հոգի էլչի Իսրայէլ Օռին գործառնութեան և խորհրդոյն և արարմանացն չեմ տեղեակ որ մի ըստ միօքէ գրէի, զի այս խորհուրդ միայն այս է, որ ի քէն եմ լուեալ քո գալովն. երկրորդ յառաջէ առ քեզ բերան առ բերան ասացեալ եմ և թղթով ևս ծանուցեալ իբր թէ մեք ի մէջ օծից բնակիմք, չենք կարօղ զամենայն խորհուրդ և սրտի իղծ մեր կատարելապէս գրել ամենութեք, զի քեզ յայտնի է Հայոց ազգի չարութիւն, որ մատուցենէ ի գատ բան չգիտեն. մանաւանդ մեր թշնամիք և հակառակք անչափք կան և որպէս դու իսկ գրեալ ես, թէ ջուղեցիք թէ էջմիածնցիք և թէ շամախեցիք. աստուած մի արասցէ, թէ որ այս թղթոց մէկն նոցա ձեռն անկանի այլ հոգով մարմնով զերծանելոյ հնար չկա. վասն որոյ համառօտ բանիւ գրեցի թուղթն արքունի. բայց դու հաւատարիմ մարդով երկար բանիւ տուր թարգմանել որպէս պատշաճն է: Բայց զայս պնդագոյն պատուիր սիրելոյդ որ յետ և յառաջ իմ ամենայն թուղթ որ յայսմ խորհրդոյ առ քեզ և այդր գտեալ եմ, պիտի որ թէ ի կենդանութեան քում, կամ թէ զկնի մահուան, և մեր ազնեաց ոչ ոքաց ձեռն չանկանի, որ մեծ վնաս կուհասանի սուրբ աթոռոյս և մեզ, լաւ իմացիս զայս և հոգացիս և զգուշացիս վասն ապագային, զի մի հասցին մեզ պատիժք և դու լիցիս պատճառ այսպիսի իրաց: Եւ դարձեալ զայս ծանիցէ սիրելիութիւն քոյ գրեալ ես, թէ քանի մէլիք և քտխուղեք ձեռագրով միտեն զթուղթն ահա որպէս վերեն գրեցաք սոցա մէջն մարդ կարօղ չէ խորհուրդ յայտնել. քանի մի մեր համախոհ սիրելիք կային որ ոմանք մեռան և ոմանք հեռու գոլով ձեռնհաս չեղաք առ ժամս, միայն թէ Բ, Գ, (2-3) եպիսկոպոսք մօտ մեզ եկին և նոքա միտեցին, այլ այլոց չկարացաք խորհուրդ յայտնել: Իսկ թէ պարոն Շահինն Գանջայ կարասցէ քանի մարդկանց միտիլ տալ, զայն չգիտեմ: Այլ և գրեալ ես, թէ փոքր ընծայիւք մարդ յղես ընդ պարոն Շահինին, տեղիս մեծամեծացն լաւ կուլինի. քեզ յայտնի է մեր դատարկածեռն լինիլն ևս այնպիսի կատարելա-

միտ մարդ ևս չունինք մեր թալուղ որ կարող իցէ տեղդ այնպիսի բանավարութիւն առնել. այլ դու գոր ինչ պատշաճն գիտես այնպէս կանավարեա գործդ այդ և մեզ իսկ դապուլ է:

Իսկ եթէ այս կողմի պարսից իշխանութեան և զօրաց որպիսութիւն իմանաս, մեծ վեգիր Ազամին աչքերն կուրացուցին և մանգուր արին, վասն զի կամեր արստամբիլ թագաւորիցն. այլ և Ղանտահարու կռիւն հաստատ է. Շրուանու երկիրն լազկին աւերեց թամամ մինչև Շամախու ևս կէս մին չափմիշ արին, այժմ վրացին և ղզլապշն վերա են, փոքր ինչ հանդարտութիւն է. բայց երկիրն աւեր է. որիշ այլ այնպէս խապար չկա գրելոյ: Էջմիածնա կաթողիկոսն փարաղաթ է. ես ևս գարունս գնալու եմ Էջմիածին և գոր ինչ անտ որպիսութիւն լինի գրելոց եմ քեզ: Եթէ դու մէկ մէկ նորա վերայ գիր գրես լաւ կուլինի, իբր թէ մեք սուրբ աթոռոյդ հակառակ չեմք, մեր թշնամին շատ է մեզանէ, համապագ կանգատ են գրում, պիտի լսէք ոչ. այսպէս գրես լաւ կեղնի:

Դարձեալ շուրջառին և այլ քո յղեալ ընծայից կողմանէ շատ շնորհակալ եմ ի քէն. ապա այն ժամանակն իսկ ասացի քեզ սակս սրբոյ եկեղեցոյս ամենայն նիւթից և անօթից պակասութեան, այսինքն պատկերի, խաչի, սկու, շամատանի, զանկակի. քեզ ծանծրութիւն չլինի կամիմ որ, ինչ որ քեզ ձեռք տայ քո հոգոյ յիշատակ մի խնայեսցես յղել, ով ոք զինչ պիտ են ասել ամանաթ իքմինին միայն թէ դու յղեսցես ի Շամախի և մեզ գրեսցես հաւատարմաւ տիրին է բերիլն. և այլ որպիսութիւնք մեր ի պարոն Շահինէդ իմասցիս և թուղթ քո անպակաս արասցես ի մէնջ անպատճառ: Մէկ թուղթ ևս անցեալ տարիս Շամախու յղեցի, չգիտեմ քեզ հասաւ, թէ ոչ: Եւ լեր ողջ տէրամբ Յիսուսի:

Ի ՌՃՀ (1721) թվիս հայոց ապրիլի Ե (5) գրեցաւ:

Դարձեալ վարդապետ իմ առաջնորդ Յոհան պարոնտէրն, Խաչատուր վարդապետն, Առաքեալ վարդապետն, Պետրոս վարդապետն, պարոն մէլիք Եսային միրեցին, այլ ոչ ոքաց չկարացինք յայտնել. և այլն դու գիտես, ողջ լեր ի տէր*:

АВІР, ф 100, 1740г., д. 10, л. 9 и об. Подлинник

Ашот Иоаннисян, указ. соч., док. № 15

* Последний абзац написан другим почерком.
Печатей и подписей нет.

1723г. ноября 1- Послание католикоса Есаи и карабахских меликов к Петру I об оказании военной помощи

Աստուածապսակ և քրիստոսագօր, բարեյաղթ և բարեպաշտօն տիրող և իշխող ծովու և ցամաքի, ընդհանուր հիւսիսոյ, աստուածասէր թագաւորաց թագաւոր Պետր Ալէքսէիք, իմբրատռ, փոխանորդ սրբոցն Կոստանտինոսի և Թէոդոսի մեծաց թագաւորաց:

Քրիստոսի նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս Աղուանից և մասին Հայոց:

Այլ և ընդհանուր Հայաստանեայց քրիստոնէից մեծ և փոքր ժողովրդականացս հասցէ երկրպագութիւն և օրհնութիւն հանդերձ քրիստոսաւանդ ողջունի և աստուածային սիրով: Ընդ որում և արգ և գիտութիւն լիցի մեծի ինքնակալիդ, զի յառաջ քան զայս քանիցս անգամ անցք և որպիսութիւն մեր ազտեալ և պողոքեալ եմք ի դուռն հզօրիդ, թեպէտ երբեմն երբեմն յուսատրական բանս և լուրս լուաք, մեռեալ սիրտք մեր զօրացան և յարեան այնու բանիւ, ոչ միայն մերային ազինք, այլ և ազգն Վրաց և Հոռոմոց ամենայն քրիստոնէայք: Բայց զկատարումն բանի և խորհրդոյ հրամանի քում ոչ տեսանեմք ըստ փութոյ ժամանակիս, քանզի մինչև ցայժմ կերպիւ ինչ կայաք, ի ձեռս Պարսից արքային թէ նեղութեամբ և թէ հեշտութեամբ անցուցանեաք զկեանն մեր, ակնարկելով աստուծոյ և քոյոց խնամոցն: Այժմս նոցին իշխանութիւն ևս բարձաւ ի մէնջ կամօքն աստուծոյ: Բայց ի չորից կողմանց թշնամիք մեր յարուցեալ կան ի վերայ մեր, և եմք իբրև հօտք անհովիւք, մոլորեալք ի լերինս և ի դաշտս, և մեք ոչ կարեմք զդէմ ունիլ նոցա, զի մէկ դիմաց օսմանցին եկն, Վրաց տուն առաւ, և եկն մինչև ի Գանջայ, Ի (20) օր ծեծեց զքաղաքն և դարձաւ. և մէկ դիմաց Պարսից, մնացեալքն փոյթ ընդ փոյթ գան ի վերայ մեր. և միւս դիմաց Տաղստանցին և Լազկին ասպատակեն զմեզ: Իսկ մեք որք մնացեալքս երբեմն կռվելով և երբեմն հաշտութեամբ հազիւ մինչև ցայժմս կիսոյ չափ մնացեալ կամք, ակնարկեալ վերին խնամոցն և քում այցելութեանդ: Վասնորոյ հայցեմք և խնդրեմք ի բարեխնամ տէրութենէ քումնէ, զի մի՛ անտես առնիցես զմեզ յայսմ մեծի նեղութեանս և վշտացս, վասն սիրոյն Քրիստոսի, և նորին խաչի և եկեղեցոյ խաթերն համար: Ահա մինչև ի մէկ Բ (2) ամիսն եթէ զօրապետ և զօրք ի հրամանէ քումնէ ոչ հասանիցեն առ մեզ, այնպէս համարեսցի տէրութիւն քոյ, որ զմեզ ազգաւոր կբառնան ի միջոյ թշնամիք խաչին Քրիստոսի: Ահա Բ (2) ամ է, որ մեք՝ ծառայք քոյ, անտէր և անգլուխ գովով մեծի նեղութեան մէջ սպա-

սենք և ակն ունիմք ճանապարհի քում յամենայն ժամ: Ձմեր թուղթն և չափարն անպակաս կուլիմեր ի ծառայութենէ քումնէ, բայց քանզի ճանապարհքս փակած է, ոչ կարենք որպիսութիւնք մեր հանապազ գրել և ազտ առնել ձեզ. զի այս կողմ ամենայն ոք տեղեկացեալ գիտէ զմեր առ տէրութեան քում ծառայել կամենալն: Վասնորոյ զգուշացեալ կան յամենայն ճանապարհաց. քանի մարդիկ ևս կորցրին այս մէջս. վասն այն ոչ կարենք փույթ ընդ փոյթ թուղթ գրել: Խնդրենք վասն աստուծոյ այց ելանել քում տառապեալ ծառայիցս և մէկ ծառայիցս և մէկ փրկութեան դուռն բանալ մեզ, քանզի և արիւն մեր իսկ ի ձեռաց ձերոց պահանջէ տէր: Եթէ ոչ այց ելանիցեք վշտացեալ անդամոցս նորա. և զայս ևս յայտ լիցի մեծութեան հզօրիդ, եթէ զգալուստ քոյ յամելոց իցէ, փութանակի մեզ զօր ի թիկունս հասոյ Ռ-ապետի միով, միայն թէ անուն քո կոչեսցի ի վերայ մեր, և մեք քոյին զօրութեամբ և խնամօքն աստուծոյ կարօղ ենք հալածել զթշնամիսն խաչին Քրիստոսի, մինչև աստուծով կատարելապէս բոլորովիմք կրաւիցուք ի հնազանդութիւն և ծառայութիւն ընդ հզօր իշխանութեամբ ձերով. որպէս և յառաջագոյն ունիմք խնդիրք և իղծ: Սիսայս է ժամանակ զմեզ ի ծառայութիւն ստանալոյ, զի թագաւորն Պարսից յոյժ նուազեցաւ, և ոչ իսկ երևի, և իշխանութիւն օսմանցոյն տակաւին առ մեզ ոչ է հասեալ, այլ ինքնազուրիս ազգք չարք շրջագայք մեր յարեալ են ի վերայ մեր և ընդ մեզ մաքառեալ կան: Եւ զլուխ պատրիարկն մեր հանդերձ սուրբ աթոռովն էջմիածնաւ մեծի նեղութեան մէջ մնացեալ կա. այլ և վանորայք և անապատք մեր խաւար և խանկարեալ կան: Սիսայս է մեզ օր այցելութեան և փրկութեան, եթէ կամեսցի տէրութիւն քոյ, զոր և մեք կամիմք և խնդրենք, զոր ահա ձեռագրեցաք ի վերայ նամակիս և զշամախեցի Անտոն անուն քահանայիւ յղեցաք ի ծառայութիւն տեառնդ:

Ի ՌԵԲԲ (1723) թուիս Հայոց նոյեմբեր ամսոյ ի մէկն գրեցաւ*:

Ծառայ Աւան ուզպաշի.

Ծառայ Միրզայ ուզպաշի.

Ծառայ պալատան:

Ծառայ Փանոս.

Ծառայ Սուրի.

Ծառայ Դաւիթ.

Ծառայ Մելքում**.

* В конце листа-печатъ Есаи католикоса.

** Մելքումի հետնորդներն այժմ ապրում են ԼՂՀ Մարտակերտի շրջ. Գառնաշար գյուղում եւ կոչվում են Մելքումանց տոհմ: Աստղանիշը Ա. Մարտիրոսյանի:

Ծառայ Չաքարեայ

Ծառայ Ռհան**.

Помета: Получен в Москве в Коллегию при доношении генерала-лейтенанта господина Матюшкина от 19 марта 1724.

Лист к его императорскому величеству, армянского католикоса Исаия. Получено в Москве 15 марта 1724.

АВПР, ф. 100, 1724 г., д. 2, л. 3 и об. Подленник.

Г.А. Эзов, указ. соч. док. № 232.

1723г. ноября 1-Содержание послания католикоса Есаи и карабахских меликов к Петру I об оказании военной помощи

В листе к его императорскому величеству от католикоса армянского Исаия от 1 числа ноября 1722 (1723) году писано, которое получено при доношении генерала-лейтенанта господина Матюшкина марта 19 дня 1724г.

По титуле и многих комплементях содержание во оном таково.

1. Что они от народу лезгинского в великом утеснении, також и от протчих неприятелей бесурман перских, о чем де они и напред сего его императорскому величеству доносили и токмо на бога и на его величество полагали надежду.

2. Ныне де наипаче со всех сторон они во утеснения, так что с одной стороны персияне, горские народы, лезгинцы, а з другой турки и остались они тако, как овцы посреде волков без пастыря.

3. Просят от его императорского величества высокой протекции и помощи и ежели они будут уведомлены что его величество изволит их содержать в своей протекции, то просят дабы изволил прислать войска свои в два месяца, а они де и так ожидали чрез два года и временем с неприятелями бой имели временем и перемирье.

4. Что турки овладели всею Грузию и приходили и к Генже однако чрез 20 дней стоя паки отступили.

5. И ежели де его императорского величества имя токмо тамо упомянетца, то они надежду полагают на Бога и на его императорское величество, что они могут неприятелю силой отпор учинить,

** По-видимому, за неграмотностью юзавшей под печатями стоят подписи, сделанные другим лицом; одним и тем же почерком.

только б надежды были, что его величество их оставить не изволит.

6. Представляют, что ныне время к тому благополучное для того что персической государь стал безсилен, только они имеют немалой страх от турок, понеже в Великой Армении, где главного их патриарха Григория церковь и монастыри ныне от неприятелей в великом утеснении и разорении.

7. При том доносит, что он сей лист послал к его императорскому величеству с шамахинским жителем попом Антонием, яко слугу его величества.

У того листа красная печать патриарша в которой имя ево Есаи каталикос.

Да позади того листа 9 печатей чернильных в которых писаны имена тако:

1. нижайший раб Аван юзбаши
2. нижайший раб Мирза юзбаши
3. нижайший раб Баласан юзбаши
4. нижайший раб Степанос
5. нижайший раб Суги
6. нижайший раб Давыд
7. нижайший раб Меркун
8. нижайший раб Захария
9. нижайший раб Иоан

Переведено с слов манифактурного кампанейщика армянина Игнатия Францова сына Шаримова.

Помета: на поле листа 14 написано: "патриарха".

АВПР, ф. 100, 1723 г., д. 1, лл. 14-15. Перевод.

1724 г. февраля 5-Содержание письма католикоса Есаи и карабахских меликов к Петру I об оказании им помощи

В листе к его императорскому величеству от армянского патриарха Исая от 5 февраля 1724-го по переводу написано.

Божиею милостию великому императору и самодержцу и победителю Петру Алексеевичу.

Припадая к стопам вашего императорского величества доношу со всеми духовными, мирскими и военными людьми, что мы получа вашего величества высокомиловитую грамоту с великою радостью чрез Ивана Карапета, яко ангела от Бога посланного, и что повелено нам охранение иметь от неприятелей и потому мы до сего времени по милости Божии и вашего величества хотя со всех сторон неприятельми окружены, однако еще себя сохранили, временем боем, а временем и обхождением, и ожидая сюда прибытия вашего величества как можем охранять себя будем и имеем к тому место // крепкое и от неприятелей обороняемся, только всякую минуту ожидаем присылки войск вашего величества, с которыми мы все к совокуплению готовы, и что от вашего величества повелено будет, то мы чинить готовы. А сколько ныне в собрании нашего народу, того мы описать не можем, для того все в разных местах, а по прибытии войск вашего величества все будет явно, только имеют нужду наши воинские люди в ружье и амунии и в прочем военном снаряде. Посланной вашего величества Иван Карапет приехал к нам генваря первого числа 1724-го.

У того листа красна печать Исая патриарха. Да позади три печати чернильные и с ымянами подписанными под оными, а имянно: Аван юзбаши, Мирза юзбаши, Мелик Тамраз.

ЦГАДА, ф. кабинет Петра I, отд. 11, кн. 66, л. 514 и об. Перевод.

1724г. марта 5-Письмо карабахских военачальников к Петру I о прибытии Ивана Карапета в Карабах и о необходимости ускорить помощь

Ի քանենայ բանտոցիս արգ լինի վերոյ գրեալ մեր աղին, որ իմանայք, որ Իվան կարապետն եկաւ տեղս, հրամանոցտ գրած շաղավաթլամէն մեզ հասաւ, զհարաթ արարինք, կարդացինք, ամենայն ավհալն իմացանք. շնորհակալ ենք հրամանոցտ: Թէ որ մեր ավհալն իմանաս,...** Սարգիսս, Եսայիս, Ալահվերտիս, Ներսէսս, Փանիս Չարաբերտու, Ապրահամըս Բարդոյ և Զօլանու և Գանջոյ Բասարնու, Թարխանսս, Պաղիս Խաչէնու, որ էս երկրում կանք, խնդրենք մեր աղիցն, որ էս տեղ խրիտ շատ կայ, փող փոքր ունենք, որ իմանաս ԻՌ (20000) ըռուբլու խրիտ ենք արարել, ԺՌ (10000)-ի փողն տվել ենք, ԺՌ (10000)-ըն միսիայ ենք առել: Խնդրենք հրամանոցտ որ շաղավաթ առնես, որ հրամանքըտ շուտով կաս Շամախի կամ մարդ ողորկես, որ մեք մեր արած խրիտըն հրամանոցըտ յայտնի առնենք: Եւ թէ դու չի կաս, կամ մարդ չի ողարկես, մեր խրիտըն ձեռաց կուզնայ, չուն որ էժան խրիտ ենք արարել, մեր ձեռնէն կուխլեն. էլ իխտիեար ունես վասն աստուծոյ խաթրի համար, մեզ քօմակ առնես, որ մեր խրիտն ձեռաց չի կնայ, չուն ջափայ ենք քաշել խերն մեք տեսնենք: Եւ այլ արգ առնենք սիապիս, որ տեղիցըս մինչի Գանջայ Ժ (10) սիաթն ճանապար է, որ մին ըզմինոյ խրիտի դաստ ենք անում: Գանջեցին ուզում է մեր խրիտըն մեր ձեռնէն խլի, խնտրենք հրամանոցտ, որ թէ հրամանքըտ կաս Շամախի կամ մարդ ողարկես, մեք խաթրջամ լինենք, մեր խրիտն մեր ձեռնէն տանեն ոչ: Էլ իխտեար ունես:

Գրվեցաւ թվին ՌՃՅԳ (1724) մարտի Ե (5)-ումն եղև վերջ գրոյս:

Քի ծո	?	Քի ծո	Քի ծո	Քի ծո	Քի ծո
Սարգիս		Թարխան	Փանի	Եսայի	Ալահվերդի

АВПР, ф. 100, 1739г., д. 2, л. 60. Подлинник.

А.Г. Абрамян, указ. соч., док. № 28.

** Следующее слово неразборчиво.

* Только печати, без подписей.

1724 г. марта 5-Письмо католикоса Есаи к Ивану Карапету о раздорах между сыгнахскими старшинами

Ի տէր* Եսայի կաթողիկոսէ քրիստոսական ողջունիւ սիրով և օրհնութեամբ ծանուցումն լիցի սիրելի պարոն Էլչի պէկ Իւան Կարապետիդ:

Ձի թուղթն քոյ մեզ հասաւ. ամենայն որպիսութիւնդ իմացանք: Ապա այս տղայոց գեղի վերայ կոխն ինձ վերայ թօհմաթ էք գրել. ես դոցայ վաքիլ չեմ, կամ թե ում են լսում. դուք հալա Փարագ էիք, որ ես էն տեղէն դուրս եկի գնացի ներքի գեղրանքն, այլ չգիտեմ ինչ բանի վերայ այդպէս արին: Յառաջ էլ եկել ին պարշել, հիմա էլ այդպէս են արել. ես ի՞նչ անեմ: Մեք խու աջիգ իլանք դոցայ ձեռն իլթիմաս անելէն. մէկին հետ խոսում էս, մեկն է խռովում: Փառք աստուծոյ, նոր չէք տեսնում դոցայ թարպիաթն. ես խօ նոցա և կամ դոցայ ընկեր չեմ: Թէ որ մէկ բանի զմեզ ուզում են, գնում ենք, թէ որ չէ՝ խօ չէ. մեր խօսքով ո՞վ է, որ մեզ թօհմաթ էք գրում, կամ թե գարի (sic) ում էք գրել: Ես այդ բանդ խապարութիւն չունիմ: Թէ որ ինձ թալուղ դուլուղ կա պիտի որ գրէք. աչաց վերայ կուկատարենք անջախ ձեր որպիսութեան ենք նիկարան, թէ ինչ խորհրդի էք, տեղդ շատ փոքր մնալն կամ թէ այլ տեղ գնալն պիտի գրէք. մանաւանդ գրել ես, թէ մեզ Պաքուէն, Դարբանտէն խապար եկաւ, ձեզ գրել են: Ես ոչ թուղթ եմ տեսել և ոչ խապար եմ լսել. պիտի որ ինչ աւիալ կա, գրես, // որ իմանամք, զի շատ կաթոգին ենք:

Դարձեալ այս մարդոց պակասութեանն բանն, աստուած կուսիրես, ինձ մի գրեր. ես նոցա ընկեր չեմ. Քրիստոս վկայ է, որչափ դու ես նեղացած, Ռ (1000) ապատիկ ես եմ: Ամբարիշտ են, սէր չունին, միաբանութիւն չունին: Դուք որ այդպէս էք գրեալ, պալքի թարխանն էլ է մեզանէ նեղացել այդ խօսքով: Ես ինչ բան ունիմ դոցա մեջն. դոցա առուտուրն ինձ համար խօմ չէ, կամ թե ոչ մէկն էլ ինձ մեկ վնաս չէ տվել, և ես էլ ոչ մէկին մուվատի չեմ: Աստուած իւրեանց բանն աջողէ: Մեզ ինչ մաթապ. բաւ է իմաստնոց: Ողջ չէր:

Դարձեալ Ովանէսին հետ մին փոքր խօսք ունի, պիտի որ ըռուխաթ տաս մինչի տեղս գայ, այլվի շուտ կուգայ:

ՌՃՅԳ (1724) թվիս մարտի Ե (5) գրեցաւ: Մեզ աւիալ գրես:

АВПР, ф. 100, 1739 г., д. 2, л. 35 и об. Подлинник

А. Г. Абрамян, указ. соч., док. № 29.

* Сверху печать Есаи католикоса.

**1724 г. сентябрь-октябрь-Перевод письма
католикоса Нерсеса к католикосу Есаи**

Брат мой большой, Исай патриарх, спасай душу о Христе.

Доношу вам через письмо свое, чтоб вы знали; которое вы ко мне письмо прислали, чтоб мы при оном приложили свои печати, и нам оное письмо не показалось и не думает к оному письму печатей приложить того ради, что ехидна седмиглавая уже пришла и все четыре стороны земли обсыпала и до нас хвостом достает и ныне имеем страх великой. Вы лутче меня знаете, а от оных, которые к нам приехали, радости нет и доброва от них ждат ничево, и я ныне, смотря на оное, зело боюсь, не будет ли хуже, тово вы лутче знать изволите. О чем мы с тобою пишем императорскому величеству, и о том прошу не давай знать юзбашам своим, о том, чтоб неровно от них не показалось какой непотребности и тогда б нам с тобою не было б какой худобы. А что моего войска или твоего войска юзбаши самовольством, от своего младоумия, не имея над собою пастыря и страху не бояся, да будут куды писать от себя, и нам их уже не унять, только б мы с ними он их несмысленных разумах не спомогали; а что мы пишем с тобою, чтоб они не зналиж; и что они делают, нам от них надобно быть немного подале, чтоб нашим монастырям не было худо, ибо мои собранныя войски обретаются не единомышленно: иные желают к христианской стороне, а иные желают к мусурманской стороне, и хотят учинить власно, так как мерил (?) мелик изменяли и говорят иные, что Иривань взяли, а иные говорят, что не взяли, а правдивой ведомости нет; говорит наш юзбаша Исай, когда де к Генже турки близко придут, то де пойду встречу их и поклонюся того ради, что некуда деться; а к Генже командировано особое войско // и ныне я всех юзбашей наших думаю привести в соединение, чтоб они со всеми армиями, где кто ни обретаются, имели между собою дружелюбие и жили б мирно, а я бы у них был командир: От Генжина я получил письмо, в котором писано, что генжинские жители татары хотят встретить турецкое войско и поклониться, и ныне извольте думать как бы лутче, так и пиши к государю.

АВПР, ф. 100. 1726 г., д. 3, лл. 8 об. -9. Перевод.

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 247.

**1724 г. октября 18-Послание карабахских католикосов
и меликов к Петру I с просьбой прислать им
в помощь войска**

Մեծի ինքնակալ կայսեր ծովու և ցամաքի տէր և մեր տէր

Պետր Ալէքսէիջ Իփրադոր աստուծով զօրացեալ:

Նուաստացեալ ծառայիցս Հայաստանեայց Եսայի և Ներսէս կաթողիկոսաց և թամամ զօրաց ներքոյ գրեալ քոյոց ծառայից, զոր միւրեալ ենք, զի ահա յառաջ քսան զայս Դ Ե (4-5) անգամ մերոց ազգացս որպիսութիւնք և աւիալն արգ ենք արարեալ քո ոտաց հողին, և ոչ միոյն պատասխանն չտեսաք: Վասն որոյ յոյժ և յոյժ տարակոյս և յուսահատեալ կամք, քանզի այս Գ և Դ (3 և 4) ամ է, զոր մեք անտէր և անտիրոջ իբրև ոչխար մոլորեալ առանց հովուի, միայն յոյս և ապաւէն վերև աստուած, ներքև զքեզ ունիմք մեզ ապաւէն և տէր: Ահա մինչև ցայժմս կերպիւ ինչ ճանապարհ ենք գնացեալ մեր չորս կողմի թշնամեաց հետ կռիւ անելով, հիմա Թուրքաց թագաւորի զօրքն եկն էառ բազում տեղիս ղզլպաշի հողէն, այսինքն Թարվէզ, Նախըւան, Երևան, Թփլիզ, Պորչալու, Ղազախ: Այս ամենայն առաւ Հոռմցին, այժմ գալու է Գանջու և մեզ վրայ. ահա այսօր է մեզ օգնութեան օրն. խնդրենք և աղաչենք մի անփոյթ և անտես առներ զմեզ, այլ փութանակի հրաման հանել զօրացն, որ ծովուն այս կողմս կան, զալ և հասանել մեզ օգնութիւն: Իսկ վասն հացի և խօրակի կողմանէ զօրացն մեք կուհոգամք, մինչև եՌ (5000), ՉՌ (6000) թաղար ցորեն մեք կուհոգամք, միայն թէ հրաման լինի զօրացն մինչև ի Ղաթապաղու երկիրս և ի Շամախի գալն: Ապա թէ անփոյթ առասցէ տէրութիւն քոյ ի մենք, ճշմարիտ որ այս Բ-Գ (2-3) ամսուն կառնուի մեզ և կոտորեն և բնաւին քրիստոնեայ ազգն կուղջնան: Ահա մեք էլ քէն այլ ուստեք ոչ ունիմք ակնկալութիւն փրկութեան. բնորոշ ենք որ վասն քրիստոսի սրբոյն և սուրբ խաչի խաթերն մեզ օգնութիւն ուսանեն այս մօտակա ժամանակս. այլ զինչ երկարեցից, կամք տեսանալ եղիցի: Ղարծեալ Իւան Կարապետն, որ քոյին հրամանաւ մեզ մէջս է.

կամեցաւ որ գայ. մեզան գիր ուզեց. մեր կաթողիկոսը և ուզապաշիք կամեցանք, պահեցինք մեր մէջս. Բ(2) պատճառաւ, մէկ որ ճանապարհ չկայ. մէկէլ, որ թե որ սա կայր մեզ լաւ չէ. մեր մինչև ցայժմ ինչ որ արել ենք քո կարող զօրութեամբ և անուամբն ենք արարեալ. այժմ ևս խնդրենք զմեզ քո խնամոց ներքոյ պահես և քո ողորմութիւն շուտով մեզ հասուցանես:

Գրեցաւ ՌԵՅԳ (1724) թվիս Հայոց հոգտեմբերի ԺԸ (18)*:

- մէկիք Գրիգոր
- Պաղի ուզապաշի
- մէկիք Մեջլում
- Թրխան ուզապաշի
- Սարգիս ուզապաշի
- Ռհան ուզապաշի
- Աւան ուզապաշի**
- ըսլուկա Իվան Կարապետ***:

Помета: Лист к его императорскому величеству блаженные и вечно достойныя памяти от Исаия и Нерсеса патриархов и от главнейших и протчих армянского народа из собрания от 18 октября 1724 году, которой получен при доношении из Астрахани бригадира Шереметева февраля в 22 день 1725.

АВПР, ф 100, 1726 г., д. 3, л.2 и об. Подлинник.

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 248.

* В конце печать Есаи католикоса без подписи.

** В тексте над каждой печатью подписи проставлены одной рукой, вместо двух меликов и пяти юзбашей.

*** Подпись Ивана Карапета под двумя неразборчивыми печатями отличается предыдущих.

1724 г. октября 18-Перевод послания карабахских католикосов и меликов к Петру I с просьбой прислать им в помощь войска

Всепресветлейший, державнейший император и самодержец все-российский, Петр Великий, отец отечества, государь всемилостивейший.

Бог всевышний изволением своим вашему императорскому величеству изволил обладать под солнцем многими языками.

Мы, нижайшие слуги ваши, Агванские земли Исай и Нерсес патрархи и слуги вашего величества юзбаши, все при сем печати приложили. Прежде сего до вашего императорского величества мы, нижайшие, писали трижды и 4-жды и о своей всей нужде доносили мы подножие ногу славы вашей, и на те наши письма ни одного указу от вашего величества мы не получили, и о том мы ныне впали в великое сумнение, что от вашего величества милостиваго ответ не получили, и не знаем ныне, что о себе чинить. А тому уже года с три или с четыре есть, что мы у себя чинить. А тому уже года с три или с четыре есть, что мы у себя самодержца не имеем и обретаемся яко овцы без пастуха и некому за нас вступитца, кроме Бога небеснаго и вашего величества, государя земнаго: Вы за нас вступитесь для того, что со всех 4-х сторон нам обретаются неприятели, однакож до сего времени мы всячески принуждались стоять за себя против неприятелей, а ныне от турецкой стороны в козылбашское владение многия войски вступили и многия места обовладели, а имянно: Тарвез, Нахчивань, Иревань, Тифлис, Барчилу, Казах, оные места все взяли турки; после того турецкия войски пошли к Генже и к нам идут и хотят приступать. Ныне имеется время благопотребное нам иметь силу, просим вашего величества, не забудь нас, чтоб которое войско вашего величества, здесь, за морем есть, оным бы послан от вашего величества указ, по которому бы от оных войск // вашего величества к нам пришли на помочь, а о провианте или о иных каких припасех, что к войску принадлежит, попечения иметь не извольте: у нас запасу сыщется про войско вашего величества, у нас есть ны-

не пшеницы изготовлено товаров тысячъ пять, шесть, и для прилучающейся нужды оной провиант бережем, только б указ вашего величества был войскам к нам итти, а как войско к нам пойдет и до Шамахи и до Карабахи дойдут, во оных местах провиант им готов будет. Не отврати от нас лица своего, да будет в нас воля твоя, ибо мы рабы твоего величества; а ежели твоя помощи к нам не будет, что мы воистину погибнем; месяца два три время ждать, придут турецкия войска и нас всех порубят и разорят; а кроме вашего величества, мы ни на ково инова надежды не имеем, вы в нас вступитесь и да причтены будем нижайшими слугами к подножию ног ваших; ради истиннова Христа и крестного знамения, ныне б от вашего величества прислано было на помочь к нам, ближе нечево долго ждать, да буди воля твоя. По повелению вашего величества, Иван Карabet к нам прибыл и ныне обретається при нас; и хотел он Иван Карabet от нас итти к вашему величеству, а нас оставить без владения и просил у нас писем, и мы, нижайшие слуги ваши, патриархи с юзбашами, уговорили ево; а того ради мы ево, Карабета, уняли у себя, что всюду пути заставлены и проезду нет, другое дело, что и нам, уповаю на затспуление вашего величества, при нем войска пропало под тем городом болше десяти тысячъ, а ныне послан указ от Порты к вавилонскому паше, которой в Амадане находитца, дабы он уезд того города в действительное владение привел, а далее б того (по силе с Россиею заключенного трактата) не ходил, еще в те ж числа получена ведомость, что Абдуллах паша ванской взял в Армении места, именуемые Салмас и Ардобат.

* *
*

Из Персии по ведомостям значит, как я мог уведомать, что те войска которые посланы были к Генже, так же которые 3000 из Египта присланные, все обращены к Иривану, ныне находятся под Ириваном, военных людей турецких 30.000, да не служащих толикое число облежат оной город и устроят путь к приступу. И повседневно пересылают в город, чтоб им здались, на что из города ответ-

ствуют, что могли б де они туркам здатца, но знают их неправду, что турки их не отпустят, но паче пленят, и варварски поступят, того ради до последнего человека лутче честно боем умереть желают, нежели пленным быть, и сказывают что в городе военных людей толко пять тысячъ, а от Порты всегда указами подтверждают, чтоб как возможно приступом брали город, и потому надеются оной город скоро получить в свои руки; в тех же краях другой турецкой сераскер Абдуллах паша ванской во взятые Ардагана марш свой продолжает // к Таврису, но турки не надеются, чтоб он мог сея кампании Таврис взять, яко при нем войск немного, понеже он корпус свой ослабил тем, что во взятых местах оставлял гарнизоны, а некоторые войска послал к Иривану, а что произойдет, то время покажет и со временем не премину вашему величеству всеподданнейше доносить о Мирвейзе. Здесь ныне ничего не слышно, толко говорят что он по прежнему в Испагани пребывает, а шах Тахмасиб находится в Ардебиле.

АВПР, ф. Сношения России с Турцией, 1724 г., д. 6, к. 11, лл. 451 и об., 457 и об. Копия.

1724 г. (осень)- Из письма католикоса Есаи к Вахтангу VI и Шахнаваз хану

Պոյ միլոստոյ բոժոյ վելիկայ ցար Վախտանկոյ իյ Շանվագ խանոյ.

Եսայի պատրիարք ի ֆսեկայ ուզբաշի ի գլավնիշի ի ֆսեկայ կարարադցի նարոդի ի ռաբի սովին դոնոսիտ.

Պրեժ պիսաւի մի ըզ ֆիլպիմ ֆսեկա նուժնոյ կը վաշոյ միլ [ս] տոյ նեվեդեն դաշլայ լիբի նետ:

Այ նինի դոնոսիմ նաշի ըզդեշնայ ըստրոնի ֆսեկայ վեդոստոյ ըշտոյ Յերեվան, Նախչվան, ֆսեյ սվոյիմ պրիվիւնցիմ թուրք վզալ վալադէնս. իյ 2 ըռագ թուրք պոշլայ կը Թաբրիզոյ, բաթալի բուլայ, ի

դվոյ ըռագ թուրքոյ սրօյբիլի, նեյ ումէլի վգատ գօրօդ տոյ: Ի Շանշա-
դինույ, Կազադույ, Ի Բօրչալույ, Լօռի ֆսեկայ ու նիխ ըռուքոյ վի միլ-
տի տօլք գօրօզ եստ իխ վօյնցկի ինդր մեստ նետոյ: Շիրվան 4:
5000 չլէք իրդ Մուստա՝ ֆայ փաշան պօշլայ կը նամ: Պրեժ էլչի պրի-
շօլ Մայիմատ Ղուլի խանն նեզնայիմ ա գոէ պլեմնիկ ժիվոտ: Գան-
ջույ գվորատ շայ Արդավիլցկի ըստրօնույ մեժդ էտայ մեստայ տօլք
ըստալ Գանջայ գօրօդ դը մի մեժդ նաս միր եստ անի կ նամ պրի-
դուտ մի կնիմ:

Այ նիհի մարդ 1 չիլսայ պրիշ [լ] ալ կ նամ 4700 թուրք ի ըզ 3 փաշմ
միմ Գանջայ դը Վարանդա, դեն 2 վիդալ մի ըշտօյ անի նէ պրաւօ-
տայ կ նամ պրիշլի լայ ի գլօբիֆ վիդլի ի գդելիք տակ կակ դրգոմ
պիսմոյ պրվեդնույ վեդմստյ:

Այ էտի դելայ մի ըզդելլի իյ ըզդլմ, նայ վաշ նադեժմ ի վաշ պիս-
մօմ վի պօյեխի տուդայ ի վելիկայ նադեժմ նամ իյ պօյ ֆսեկայ մնուդ
ոժիդամ վաս պրեզդոյ ի վաշ պիսմոյ:

Այ նիհն մի պրօշէն պիսալի կը վելիկայ ինփրայթօռոյ կակ վի պո-
յեխի դալ ադնայքի նեյ պօզապիդ նաս ըշտոյը նիմոյ վերեմայ կ
նամ պօյմոշչ, եժի դը 2 մէսից ատտուդայ կ նամ պօյմոշչ նեյ բուդդ
ը [զ] դեսնայ ֆեսեկայ քրիստենի դայ սմերթ պօյբիդ բուդդ պօսլ
նեյչայվայ պօսօբիդ բուդդ վաշ տրուդոյ պրմնօժըստը պրօսիմ գայ
քրիստ ըշտօյ բը միմ նեյաստավնայ բուլի ադ վաշ միլստույ:

Այ Ֆիլիպ ատ Գանջայ իյ ըզ նաշ պիսմօմ պոյեխըլ կը շախույ
նիմն պրեխլ ըզ խալաթմ իյ ըզ ուքազմ կը նամ: Այ գայ էտի դելույ
Քալբալի բեկ մի պրգվալի կ նամ ի ըզ կալբաշմ պօյմիրիլի ի նաշի
ըզքօլք գլավնի եստ ֆսեյ մեստի սավեթ ի միր ըստալ, օդին փարթի
ֆսեյ իյ մի ֆսկոր դժժիդայեն վաշ պրեզդոյ:

Ի [դո] կումէնթ պօսլոնոյ նայպիսնայ....*:

Помета: Ис письма патриарха Исая выбирал Лука честь и перевесть.

АВПР. ф 100, 1726 г., д. 5, л. 7.

* Следующее слово не смогли прочесть.

Транскрибция по док. № 304

По милости Божьей великому царю Вахтангу и Шахнаваз хану.

Есаи патриарх и всякия юзбаши и главнейшие и всякие карабаг-
ские народы и рабы с сим доносят: Преж писали мы с Филиппом
всякое нужное к вашему милости, не ведая дошло [до вас] либо нет.

А ныне доносим нашей здешней стороны всякия ведомости; что
Ереван, Нахичевань, со всеми своими провинциями турок взял, ов-
ладел. И два раза турок пошел ко Табризу, баталия была и два ра-
за турок срубили. Не [с] умели взять город тот. И Шамшадин, Ка-
зах, и Борчалу, Лори все были у них в руках. В [И] ме [р] етии толь-
ко войска их есть, в городе [Тбилиси] и в других местах нету. [Из]
Ширвана своими [от] 4 [до] 5000 человек [с] Мустафа пашей пошли
к нам. Преж Эльчи пришел [от] Магомет Кули хана; не знает где
племянник живет. [В] Гандже гвоят, [что] шах в ардебильской
строне, между етим местом только [не] стал [о]* город [а] Ганджа да
мы меж нас [в] мире есть, они к нам придут, мы к ним.

А ныне марта 1 числа пришло к нам 4700 турок с 3 пашами ми-
мо Ганджи до Варанды, день два видали мы что они не правотою к
нам пришли лай и злобу видеи и зделали так как [в] другом письме
приведена ведомость.

А эти дела мы зделали и зделаем на вас надежн [надеясь] и ваш
[им] письмом [узнали мы, что] вы поехали туда и великому надежд
[у] нам [подали] и по всякой минут ожидаем ваш [его] приезда и ваш
[его] письма.

А ныне мы прошение писали ко великому императору как вы
поехали даль однако не позабыв нас, чтобы [в нынешнее] время к
нам помощи ежели до 2 месяцев оттуда нам помощь не будет, здеш-
ний всякой христиане до смерти побиты будут после чего не нужно
будет пособить ваш [ему] труду премножеству. Просим Христа ра-
ди, чтобы мы не оставлены были от вашей милости.

А Филипп от Ганджи и с нашим письмом поехал к шаху, ныне

* В смысле-не овладели городом Ганджей.

приехал с халатом и с указом к нам. А за это дело Келбали бека мы призывали к нам и с кизилбашем помирились и наши сколько главные есть все вместе [в] совете и мире стали, одной партии, все и мы вскоре ожидаем ваш [его] приезда.

И документ последний написан...**

**1725 г. марта 10-Послание католикосов Есан,
Нерсеса и карабахских меликов к Петру I
с просьбой помощи**

Աստուածագոր մեծի ինքնակալ կայսեր Պետր վելիք իփրատօր, ծովու և ցամաքի աստուածապար իշխեցողի.

Երկրպագութիւն մատուցի մեծ խոնարհութեամբ ի հեռաստանէ իբրև ի մօտոյ, նուաստագոյն ծառայիցդ ծառայք. Հայաստանեայքս Ղարապաղու եղեալ առաջնորդք, նաև մեծ և փոքր իշխեցողք, զխաւորք և ըռամիկք, ծիաւորք և հետևակք, և ամենայն ըռամիկ ժողովուրդք:

Արզ լիցի տէրութեան քում, զի քանիցս և քանի անգամ զաղէտս կրիցս մերոց և զնեղութիւնս մեր գրով և մարդ յղելով ազտ արաբեալ ենք քոյին բարձր հրամանաց, և մի ինչ յուսադրութիւն և օգնութիւն ոչ եհաս առ մեզ. քանզի այս Գ (3) տարի է, որ մեք անգլուխ և անտերուջ գլով, ի չորից դիմաց անողորմ թշնամին զմեզ պատած, թե Պարսիկ, թե Հոռմցի, թե տաղըստանցին և թե այլք, սոցա մեզն մինչև հիմա կռվելով մնացել ենք, միայն թե վերև աստուած ունիմք՝ յոյս, և ներքև բարեպաշտ և աստուածասէր քո մեծութիւնդ ունիմք՝ ապաւեն և այցելու: Ահա որպէս յառաջմէ ևս ազտեալ ենք տէրութեանդ, որ Հոռմցի թուրքն թփլիզ, Երևան, Նախջուան, իւրեանց երկրովն և վալիաթովն առաւ, և ամենայն տեղ ևս շօղուն և ասկար ունի, և Հայոց քրիստոնէից եսիրն և կոտորվածն անչափ և անհամար և անթիւ է: Այժմս որ մեր թուականս ՌՃՅԴ (1725) է մարտի ամսոյ մէկուսն ԴՌԷԾ (4700) հեծեալ սայ ղոշուն եկին մեզ վերայ, Գ (3)

** Не смогли прочесть

փաշայ էր՝ Շահին, Սալահ և Ալի անուն: Մեք էլ տեսանք որ շատ են, կռուելով չէ լինիլ, յառաջ գնացինք ղոնաղ արինք, մեր գեղարանց վերայ բաժանեցինք, որն ԲԾ (200)-ով, ԳԾ (300)-ով, ԴԾ (400)-ով, ԵԾ (500)-ով տեղուտեղ կոտորեցինք, Բ (2) փաշան ևս սպանեցինք. Սալահ փաշան ողջ պահած ունիմք, ապա մէկ ԾԾ (150). մարդ փախան բրծան. ԲԾ (200) աւելի քրիստոնեա եսիր կայր, ազատեցինք: Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թե մերով կարողութեամբ է, այլ զքո ամենայադք զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինիմք և համբերեմք սպասելով: Այժմ այսուհետև մուշախաս նոցա մեծ զօրք և ղոշուն կուգայ մեզ վերայ. եթէ փութանակի մեզ օգնութիւն և թիկունս ոչ հասցէ ի հօգօրէդ, յատուկ որ ամենայն ազգս Հայոց քրիստոնէից բնաջինք առնելոյ են, խնդրեմք, աղաչեմք, ժտեմք, զի վասն անուանն Քրիստոսի մի անտես արասցես զհայցուածս մեր: Դարձեալ յայտնի լիցի, Պաքուայ և Դարպանտու ջնդրալների և պայարների ղուլուղին, որ այս մէկ տարի կէս է Իւան Կարապետն էստեղ մեր մէջս թագաւորի հրամանաւ, էսչափ թուղթ գրեցին [ք], մարդ յղեցինք ձեր՝ ձեռօք առ թագաւորն, ոչ մէկին ջուղապն չեկաւ, չգիտեմք, դուք չէք ողարկում, թէ էնտեղաց չէ գալիս, ձեզանէ կուխնդրեմք. այս թուղթս տեղ հասուցանէք շուտով, և մեզ մէկ սարեհ ջուղապ փութով ողարկէք, վասն աստուծոյ սերն: Դարձեալ թէ որ թագաւորի շափաղաք լինի մեզ համար զօրք օգնութիւն ողարկելոյ լինի մինչև ի Շանախի, և թէ ծի պէտք լինի, որքան կուգէք, Ռ (1000) և մինչև ԲՌ (2000) ծի կարող ենք ողարկիլ աստուծով, և եկող մարդին խարջ խօրակն հոգալ, այսպէս իմասցիք, և խնդրեմք ողջ և ընդ երկայն աւուրս լինիլ ամենայադք և աստուածասէր թագաւորութիւն ձեր քրիստոսի. ամէն:

ՌՃՅԴ (1725) թուիս Հայոց մարտի Ժ (10) գրեցաւ.

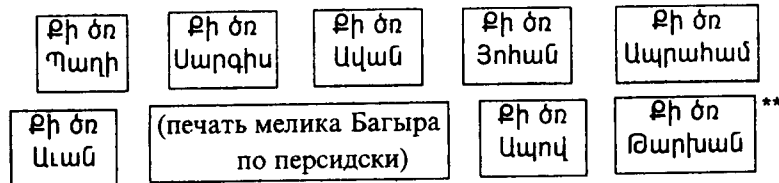
- Քրիստոսի ծառայ եսայի կաթողիկոս Աղուանից. խնդրեմ կատարել զխնդիրս մեր ի մեծի արքայէդ:

- Նուաստ Ներսէս կաթողիկոս խնդրեմ հայցել մեզ:

- Փութք ծառայ յիվան Կարապետ*.

* Следует читать не «Вар'ван», а «Вар'наш».

* Другой вариант этого документа хранится в том же фонде под № 2. 1739г., л. 31 и об.

Помета: Писмо писаное блаженныя и вечно достойныя памятник его императорскому величеству от армянских патриархов Нерсеса и Исаея и главных армян. Получено при доношении генерала-лейтенанта Матюшкина из Баки от 24 июня 1725.

Переведно чрез Луку Ширванова, августа в 8 дня 1725.

АВПР, ф 100, 1725 г., д. 2, л.1 и об. Подлинник.

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 274.

1725 г. марта 10-Послание католикоса Есаи и карабахских военачальников Вахтангу VI и Шахнаваз хану о продвижении турецких войск и об ожидаемой армянами помощи

Թագաւորազն և քաջատոհմ մեծի և աստուածազօր Վախտանկ թագաւորի և Շահնաւազ խանի.

Քրիստոսի նուաստ ծառայ եսայի կաթողիկոսէ Աղուանից և ամենայն մեծ և փոքր ուզապաշոց և մէլիքաց և գլխաւորաց և տանուտեարց և ժողովրդոց երկրիս Ղարապաղու. Ողջոյն և երկրպագութիւն հասցէ. Ձի ահա աստի յառաջ Փիլիպին գալովն զամենայն որպիսութիւն գրեալ ենք առ ձեր մեծութիւնդ. չգիտեմք եհաս, թէ ոչ. այժմ ահա կրկին գրեմք որպիսութիւն մեր և երկրներիս. զի ահա երևան, Նախջուան իւր երկրովն առան օսմանցիք. այլ և Թաւրիզու վերայ երկու անգամ կռիւ է եղել. նոցա զօրքն կոտորել են, չեն կարացել առնիլ. այլ և Շամշատինլու, Ղազաղն, Պօրչալու, Լօռի ևս թամամ նոցա ձեռնիւ է. Վրացտան միայն քաղաքումն կա ոջուն, այլ որիշ

** Сноска печати, без подписей

տեղ չկա. Շրվան ևս Դ-Եճ (4-500) մարդով Մուստափա փաշան գնաց:

Մեզ մօտ ևս յառաջ էլչի եկաւ: Միամատ Ղուլի խանն չգիտեմք որտեղ է, եղբօր որդին Գանջայ է: Շահին, ասում են, Արտավիլու կողմն է. այս միջումս Գանջու շհարն և մեք ենք մնացեալ, իրար հետ լալ ենք, մեր և նոցա մարդն գնում են գալիս:

Ապա զայս յայտնի լիցի ձեր մեծութեանդ, զայս աղուհացիս չորեքշաբթումն, մարտի մէկումն, Գ (3) փաշայ՝ Շահին, Սալահ և Ալի անունով ՂՌԷՃ (4700) մարդով Գանջու ներքևանց անցան եկին մեզ մօտ Վարանդայ. մէկ Բ (2) օր տեսանք միտքներն ծուռ, կռիւ անելով էլ օհոէն կարիւ չենք գալ, ղօնաղ արիւնք գեղուգեղ, Ճ (100)-ով, ԲՃ (200)-ով, Գ-ԴՃ (3-400)-ով, թամամ կոտորեցինք, միայն մէկ ՃԾ (150) մարդ փախան. ԲՃ (200) եսիր թափեցինք: Հիմա մուշախասս որ մեզ վերայ մեծ ոջուն կուգա, քանի օրումս: Այլ և մեք այս բաներս ձեր արիտով և ումիտով և գրովն ենք անում, դուք որ գնացել էք, տեղդ էք, մեք մեծ յուսով ենք, և մեր աչքն զիշեր և ցերեկ ձեր գալու ճանապարհին և գրին է: Ահա էլ նոր արգ գրեցինք թագաւորին, վասնորոյ ձեզանէ կուխնդրեմք, որ թէպէտ հեռացաք մեզանէ, զմեզ չմոռանաք, ահա օգնութեան և քօմակի օրն այսօր է: Եթէ մինչև ի մէկ Բ (2) ամիսն մեզ օգնութիւն չհասաւ այդ կողմէդ, թամամ քրիստոնեա ազգս բնաջինջ կուլինի, մուշախասս, այլ ինչ օգուտ ձեր աշխատանքն: Ահա աղաչեմք, աղաչեմք, անտես մի առնէք զաղաղակս մեր, այլ հասէք մեզ // վասն սիրոյն Քրիստոսի մեզ օգնութիւն. այլ զինչ երկարեմք:

Դարձեալ Փիլիպն գանջցոց և մեր թղթովն գնաց շահին մօտն, հիմա եկաւ խալաթով, ըռաղամով մեզ համար. այլ և Քալպալի պէկն այս բանիս վերայ բերինք մեր մէջս, ղզլապաշին հետ հաշտեցինք, այլ և մեր մէջս որքան խռով մարդ կայր, թէ մէլիքներ, թէ ուզապաշիք ամենն մին եղանք, պարիշեցաք, այլ ջոկութիւն չկա. միայն թէ մեր աչքն ձեր ճանապարհին է, և ձեզ ենք ընթիզար և խնդրեմք, որ տէր աստուած ձեզ երկար կեանք տայ և աջողումն, որ շուտ մեզ հասնէք,

և ձեր մէկ օրն ճՌ (100000) լինի:

ՌՃՅԴ (1725) թվիս, մարտի Ժ (10), գրեցաւ ի Քանձասար.

Քսի ծոյ Թարխան Քսի ծոյ Ոհան Քսի ծոյ Աւան Քսի ծոյ Ոհան

Քսի ծոյ Թարխան Քսի ծոյ Ոհան Քի ծոյ Պաղտասար

Քսի ծո Պաղի Քսի ծառայ Թարխան Կարապետ *

Помета: Из армянской земли, где собрано их войско от архиепископа и от других знатных людей.

Сие письмо сообщено от принца грузинского Вахтанга августа в 9 ден, но не перевозено для того, что имеетца такоеж, равное, которое прислано от генерала-лейтенанта Матюшкина 1725.

АВПР, ф. 100, 1725г., д. 2, л. 3 и об. Подлинник.

Г. А. Эзов, указ. соч., док. № 275

1725 г. июля 25-Послание карабахских католиков и карабахских меликов Екатерине I об оказании им военной помощи

Աստուածագոր և քրիստոսասէր մեծի արքայից արքայի բարեյաղթ և քաջամարտ և հզօր իմփրատօրի, ծովու և ցամաքի տիրապէս իշխօղի:

Երկրպագութիւն և ողջոյն ի հեռուստ մատուցանեմք ազգս Յայոց նորընծայ ծառայքս քոյ, պատրիարգօք, իշխանօք, մէլիքներօք, հեծելազօրօք, տանուտիրօք, ռամկօք և առհասարակ միախումբ և միաբան և միահամուռ ժողովորօք.

Ընդ սմին և ազտ և գիտութիւն և յայտնի առնեմք առաջի տէրութեանդ զաղէտս և զորպիսութիւնս մեր. քանզի զմեր յղեալ երկու

* Только печати, без подписи.

արքն, որ մէկն էրէց և միւսն աշխարհական եկին, և զնամակ հրամանի հզօրիդ բերեալ առ մեզ հասուցին. և մեծ փափականօք և ուրախութեամբ համբուրեցաք և եղաք ի վերայ գլխոյ մերուն, զոհացաք և շնորհակալ եղաք ի տէրութենէդ: Զի մինչև ցայժմ զմեզ ի խնամոց և ի ողորմութեանց և մտացոյ անտես չես արարեալ և մոռացեալ, և զի հրաման հզօրիդ առ ծառայքս այսպէս էր, որ մեք ելնումք տանով և տեղով և ամենայն ընչիւք զամբ զծեր Պարսից նոր առած երկրներն, որ է Պաքու, Կիլան, Ղարպանտ և աստ բնակիլ: Կամք տեսնող եղիցի և հրամանի քուն մահու չափ եմք հնազանդ, բայց կամիմք որպիսութիւն և բանի կերպն որ աստ է յայտնել տեսնող. և զի խնդիրքն մեր զոր գրեալ էաք, ոչ էր ըստ այսմ կերպի, և այս որ հրաման տեսնող է, յոյժ անկարելի է մեզ, որ բնաւ ձեռք չէ տալ այս քանի պատճառած զի այս երկրներս որ ծառայքս քո բնակեալ եմք, որ են Քանջայ, Ղարապաղն, Զ (6) միալ, այլև Գեղարքունի, Քօլանի, Ղափան, Սիսիան և այլ երկրներ, այս ամէն միալ, Լ (30), Խ (40), Ծ (50), փարազեղ է, և ամէն գեղ Զճ (600) տուն, Եճ (500), Ղճ (400), Բճ (200), մէկ Գ (100) տուն, Ծ (50) տուն, փոքր Լ (30), Խ (40) տուն են, և այս երկրներս սարով և տեղով շատ ամուր են, և մեք այս խալիս ամէքն իւր երկրումն սրղմաղ, սղմաղ եմք արել ամուր տեղերն, և ամէքս մէկ սղմաղին վերա նստած պահում եմք: Եւ մեր Դ (4) կողմի երկրներ օսմանցիք առել են, որ մեզ թշնամիք են, այլ և մեր մէկ կողմն էլ ղզլպաշ են, որ թշնամիք են. հարկահ, թէ որ մեք այսքան Ռ Ռ (հազար, հազար) խալիս տեղեհան եմք և դուրս բերեմք իւրեանց ապրանքով և ուլախով, արծակ տեղ մտան, թշնամին շուտ կու յաղթէ և խալղն գերի կառնէ: Այլ և Քուզ գետն, որ մեր առջև է լօթկօվ կանցանուի, լօթկէն ղզլպաշի և ղարապօրկի ձեռի է և ոչ մեր, որ են թշնամիք. մեք մինչի լօթկի թատարիք կանենք, և այսքան մարդ, անասուն անց կենալն, թշնամին մօտ է, զմեզ շուտ չափմիշ* կանեն. այս պատճառէ շատ տոժար է ձեռք տալիս զմեր այդ կողմ անցնելն, թէ չէ հրաման արքայի ի վերա գլխոյ մերոյ է:

* В тексте заштрих:

Այլ և այս թարիղէս մին փոքր յառաջ, օսմանլուէն ԶՌ (6000) մարդ մեզ վերա դօշուն եկին. ձեր գօրութեամբն զնոքա կոտորեցինք, և մէկ փաշա ողջ բռնեցինք. զնա խօսացրինք, թէ Դուք ինչպէս էք եկել այս երկիրս. նա ասաց, Մեր թագաւորն հրաման է արարեալ որ պիտի մեք այս երկիրներս Գայն և ղզլպաշն փչացնենք. չուն որ Ըռուս թագաւորի գօրքն ծովի այս կողմս են անցել, մեք նոցա վերա պիտի գնանք. Գայն այս մէջս չպիտի և այս երկրներս խարապ պիտի լինիլ, որ մեր ճանապարհն բացուի. նա ասաց այս փաշաս, թէ Դուք չէիք այս միջունս, մեք հիմա Դարպանտու և Պաքու վերա էինք գնացել, որ ղատիմի մերն է:

Այս դոշունի աւհալն մէկ էլ յառաջ եմք արգ արել մեծօրի. չգիտեմք հասել է, թէ ոչ այս քանի մի խօսքս այս բռնած փաշաս ասաց մեզ. և մեք արգ արարինք արքայի [ո]:

Եւ արդ տէր թագաւոր, մեք ազգս Գայոց, մինչև ցայժմ անօրէն թագաւորի էաք ծառայք. այժմս որովհետև կամ եղև ձեզ ծովուն այս կողմս տիրապետել, և մեք կամինք ձեզ ծառայել, որ և մինչև ցա [ո] ժմ ձերով անուամբ գօրացեալ, այս Գ(3) տարի է, որ ընդ անօրինաց պատերազմինք, և զձեզ ունինք պարծանք մեր: Վասնորոյ խնդրենք թախանծանօք, զի զմեզ ի ներքոյ խնամոց քոց մի արտաքսեր, այլ շուք ողորմութեան քոյ ի վերա մեր պահեայ և զմեզ ազատեայ ի չար թշնամեացս, որ անհաշտելի խռովութիւն է մեր և անօրինաց մեջն: Եւ խնդիրք մեր այս է, զի թէ մինչև առ մեզ, և ի մէջ մեր գօրք և օգնութիւն չեք ողարկիլ, ապա հրաման լինի գօրացն, որ Պաքու են, զի մինչև ի Շամախի գան, և ապա մեր մէջ նոցա մէջ աստուծով և քո գօրութեամբդ կիստակենք, և հեշտ մեր ձեռն* կհասնի, և ճանապարհն կուրացուի, և մեր գալ գնալն կհեշտանայ. միայն թէ վասն Քրիստոսի սէրն և մեր ազատութեան խաթրին համար հրաման լինի, որ գօրքն գան Շամախի. ապա ամենայն բան հեշտ է. զի պաքուայ մինչև Շամախի Բ (2) դօնաղ է, մէջտեղն թշնամի չկա, և Շամախու մինչև Քուռն Բ (2) դօնաղ է. թէ որ գօրքն Շամախի լինի, մեք այս մէջս

* В тексте повторяется.

կիստակենք, որ աստուծով կիլինինք գնալ թագաւորի գօրաց մէջն, և որտեղ որ հրաման լինի պատերազմի յառաջ գնանք ընդ գօրացն: Այլ և այս խնդրենք, որ թէ ուրիշ գօրաց և զխաւորի հրաման չանէ արքայ, ապա գօրօք գալ Շամախի, որ մեզ օգուտ լինի. և մեք այս չար թշնամոյս ազատուինք. լինի թէ թագաւորին մէկ պետկական ծառայ լինինք: Այս է խնդիրք մեր և այդ հաւատարիմ Չալապի Քւխայոյ և իւր ընկերն ողարկեցաք, ոչինչ լեզուի խօսք չտուինք. միայն գրոյս բանն է:

Գրեցաւ ՌԵՅԴ (1725) թուիս, յուլիսի ԻԵ (25), ի Գանձասար:

- Քրիստոսի նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոս և պատրիարգ տանս Աղուանից խնդրեմ կատարել զհայցուածս մեր:

- Քրիստոսի նուաստ ծառայ Ներսէս կաթողիկոս Աղուանից երկրի, խնդրեմ աղերսանօք, որ այս խնտիրքս մեր մի՛ անտես առնէր, շուտափոյթ ողորմես և ոյքտ ընթերմուք, աղերսեմ թարգմանեցէք**:

Անտոն էրեցն և Չալապի Քւխայն, որ ՌԵԾԻԴ (1724) թվին տեղեղ ճանապարհի են ելեալ, նոյն թվի մայիս ամսոյ ԺԶ (16) հասին տեղս առ մեզ***:

մէլիք եկան	Ծառայ Աւան ուզ- պաշի	Թարխան ուզպաշի	Յոհան ուզպաշի	մէլիք Պաղոր
Քի ծո Ալահվերդի		Քի ծո Ապով		
		մէլիք Թամրազ	մէլիք Յովսէփ	
	Եսայի ուզպաշի	Սարգիս ուզպաշի		Պաղի ուզպաշի
Սարգիս ուզպաշի	Արքահամ ուզպաշի			

** Почерк Нерсеса католикоса.

*** Написано той же рукой. Этой же рукой проставлены имена под печатями, а в остальных случаях только печати.

Письмо к ея императорскому величеству из Армении от патриархов Исаия и Нестора и протчих главных людей и юзбашей от 25 июля 1725 году.

Получено в Санкт-Петербурхе чрез нарочного присланного от них Кевга Челеби 15 декабря 1725 году.

АВПР, ф. 100, 1725-1726гг., д. 5, л. 8 и об. Подлинник.

Г.А. Эзов, указ. соч., док. № 276.

1725г. июля 25-Перевод письма католикоса Есаи к Минасу вардапету

В письме армянского патриарха Исайя к армянскому ж епископу вартапеду, из Канзасара, июля от 25, 1725, по переводу армянина Луки Ширванова, написано:

Раб Божий Исай, патриарх, душевно з братскою любовию епископу вартапету поклон отдаю. Которые есть в ымперии Великороссийских мест нашей Армянской нации люди, тех поручаем в твое духовенское защищение и волю.

Уже тому з год времени, как мы к тебе сколько ни писали, но ответу не получили, и не знаем для чего то чинитца, и когда сюда приехали поп Антоний (хотя он ныне уже не поп) и Кевга Челеби и с ними от тебя писем мы не получили; и что мы писали к его императорскому величеству, и тебе о том також знать дали.

Поп Антон словесно многое говорил самовольно, о чем от нас ему не приказано было, а особливо, будто б мы просили, чтоб нам позволение дано было приехать для поселения// в новополученныя от Персии, по Каспийскому морю лежащая, под владением его императорского величества, места, о чем он и указ его императорского величества такой привез чего нам не токмо ни по которому образу учинить не возможно, но и статца тому никакими мерами нельзя, и весьма он не то говорил, как от нас приказано и вчем нужда наша состояла.

Он же нам объявил зело печальную ведомость о преставлении

его императорского величества, о чем мы зело соболезуем и до сего времени, и не знаем, что делать. Хотя то и Кевга Челеби подтвердил, однакож мы яво, яко верного нашего человека, ныне паки послали к престолу императорскому и о всех здешних поведениях и нуждах наших с нижайшим почтением писали. Тебе надлежит во всякой возможности трудиться и просить императорского величества, чтобы нас, как возможно, из нашей тяжкой и смертельной страсти свободить, и объявить о нашем // прощении, дабы командующей генерал над Гилянью и Бакою прибыл к Шемахе, и тогда нам будет свободно с ним соединитца, для того что Шемаха от нас близко, а ныне междо Баки и Шемахи неприятелей никаких нет. И в сем наиглавнейшее наше прошение состоит.

О здешнем тебе объявляем, что народ наш неприятели, где кого ни застанут, ловят в полон и отсылают в Турецкую сторону и в Дагистан, о чем, может быть, что ты из иных мест известие имеешь. Впрочем, какие мы со всех сторон от турков и от других неприятелей бедства терпим (хотя мы их, когда приходили, тысячь по пяти и по шести побили) приказали Кевге Челеби сказать тебе на словах; однакож, ежели помощи нам не будет, то многовременные наши труды и мы сами от них пропасть можем.

Помета: Оное письмо для переводу объявил в Коллегии иностранных дел армянской епископ вартапед, декабря в 20 день 1725 г., а оригинальное, по переводу, паки к себе взял. Таково есть переведенное. У того писма в начале красная патриарша печать, в которой имя ево Исаи патриарха.

АВПР, ф. 100, 1725г., д. 1, лл. 27-28 об. Перевод.

Г.А. Эзов, указ. соч., док. 279.

**1725г.-Письмо католикоса Есан к Ивану Карапету о слухах
относительно разгрома турецких войск под
Тавризом**

Ի տեր* Եսայի կաթողիկոսէ սիրով և օրհնութեամբ ծանուցումն լիցի աչաց լոյս պարոն Իւան Կարապետ էլ չի պէկիդ: Ձի ինչպես որ գրեալ իր թղթերն գրեալ ողարկեցի առ քեզ. թէ մեծ թուղթն, թէ ջնդրալիմն: Ինչպէս գիտես, շինես, ողարկես:

Թէ եւ կողմի աւիալն իմանաս, ես եկի Տուզադս: Աւանին եարան փոքր է, աստուածով շուտ կուլաւանայ. իւրեանց մէջն էլ հալա փարդաթ են, վերջն աստուած շինի, ճշմարտութիւն չկայ. մեք էլ շատ խօսեցինք սոցա մէջն:

Այլ և ասում են Թաւրիզու օսմանլուն կոտորել են, Նախջուանուն էլ եղ այ դառել, աստուած գիտէ:

Դարծեալ այս մարդս այսպէս իլաւ, չալապիդ հոգսն էլ քաշօղ չիլաւ, դորա կողմանէ պիտի որ խարջի չտալու համար չգրես. մէկ եւ անգամ էլ գնայ գայ:

Եւ լեր ողջ տէրամբ:

АВПР, ф. 100, 1739 г., д. 2, л.26 Подлинник.

А. Г. Абрамян, указ. соч. док. № 22.

* Сверху печать Есан католикоса.

**1725г. - Ультиматум Омара паши карабахским
Военачальникам**

Ումար* փաշէս մալում իլի քասի քահեայ քատխուդայք: Այդ քօհդ մեզ է թափշուրմիշ արել թաքաորին. ամէն ճիւղի, խաթրջամ գէնայք, կայք, ինչ որ ձեր մաթլապն է, ձեզ պուրուլթու գանք գնայք, ձեր աւատանութիւն անէք: Հալապս կայք, թէ չէ իխդիար ունէք, լաւ իմացէք, փիքիր դադդաղա չի քեքաշէք, կայք, թէ չէ փաթշահին իռայի էք, գայք, թէ չէ իխդիեար ունէք:

Լաւ իմացէք*:

(подпись на турецком языке)

АВПР, ф. 100, 1739 г., д. 2, л.63 Подлинник.

А. Г. Абрамян, указ. соч. док. № 59.

**1726г. марта 25-Письмо католикоса Есан
дербентскому коменданту**

Քրիստոսի* նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոսէ օրհնութիւն աստուածային, և ողջոյնն յիսուսական մատուցի շքեղաշուք և պայազատ քաջատոհմ և քրիստոսազօր մեծի իշխանաց իշխան Ափանաս Միխայէլիջ ճնդրալիդ Դարբանտու. խնդալ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. ամէն:

Եւ ընդ այս գիտութիւն լիցի մեծութեանդ զի այս Դ (4) ամ աւելի է ամենայն կողմանց արհաւիրք և երկիւղ պատած զմեզ, և փոքր ազգս մեր ըստ իւրեանց կարողութեամբն պատրաստութեամբ կացեալ են մինչև այժմ յամենայն տեղիս քաջութիւնն անելով, և իւրեանց մերձ եղեալ քրիստոնեայքն ազատեալ են ի թշնամեաց: Այժմս և մինչև հիմայ զձեզ օգնական և ապաւեն գիտելով այսքան դիմացան և հանապազ ի ձեր կողմանէ յուսատրական խօսք և թուղթ

* На левом поле печать католикоса Есан.

է եկած, հիմա այլ մէկ որպիսութիւն չենք իմանում: Այժմս այն յարևմտից մեծ թշնամին եկն պատեաց զմեզ, որպէս և լուեալ էք, Թփլիզ, Երևան, Գանջայ, Թաւրէզ առեալ են, հիմա կամին զմեզ ձեռն բերիլ, և զնալ Շամախու, Դարբանտին և Պաքուայ վերա: Մեր էլ մինիչի հիմայ զմեզ պահել ենք նոցա հետ լաւ ու վատ անելով, հիմա էլ ձեռք չէ տալիս, գերա որովհետև մեզ էլ մեկ տեղաց իմտատ չլինում: Շատ մարդ մեր միջէս յասուհատում է, զնում նոցա մօտն, և մեր կողմս նուագում է: Ահա մեր խնդիրքն այն է, որ թէ ետ ու առաջ դէպի Շամախի և մեր կողմս հրաման ունիք գալու, միք ետանալ և յամենալ, թէ որ այս կողմ չլինի այս սուրբ գատկիս* պիտի Շամախի հասնէք, քանի որ սոքա զմեզ ցրիւ չեն տուել, որ թէ մեր տաղմիշ ի-լանք, սոքա նոյն ժամն կուգան Պաքուայ և Դարպանտին վերայ:

Ահա պարոն Իւան Կարապետն մեր մէջս է, նորա թղթն իմանաք ամենայն բան: Մեր խնդիրքն այն է, որ շուտ Շամախի բռնէք, և մեզ մէկ օգնութիւն լինի. թէ որ գատկիս չեղաւ, այլ օգուտ չունի: Ողջ լէր ի Տէր:

ՈՃՅԵ (1726) թվիս մարտի ԻԵ (25) գրեցաւ:

Յի քամինա փութք ծառայ Յիվայն Կարապետն թասլիմն և բաղայտի լինի սահապին դուլուղումն յի բարին, որ է յերեք տարիոյ ես-չանք խաղխնին աչն կմնայ էնայ ջուապիսի մին գիր տեսնէ, քուլն ես-չանք մարթ աղարկեցի**:

Կարա [պ- ետ]	Քի ծո Թարխան	Քի ծո Պաղի	Քի ծո Սարգիս ***
-----------------	-----------------	---------------	---------------------

Помета: Генералу-лейтенанту и кавалеру Матюшкину.

АВПР, ф. 100, 1723г., д. 1, л. 3 и об. Подлинник.

Г.А. Эзов, указ. соч., док. № 286.

* То есть 10 апреля.

** Последний обзац написан рукой Ивана Карапета.

*** Только печатать без подписей.

1726 г. марта 25- Письмо католикоса Есаи к М. М. Голицину о положении в Армении

Քրիստոսի* նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոսէ հասցէ օրհնութիւն աստուածային և ողջոյնն յիսուական առ շքեղաշուք և պայազատայտոհմ քրիստոսագօր և քաջագի, իշխանաց իշխօղիդ, Պաքուայ մեծ ջնդրալ Սիխայլ Սիխայիլիջ Կալիցին: Խնդալ ի Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս. ամեն:

Եւ ընդ այս գիտութիւն լիցի քում մեծութեանդ, զի լուեալ էք վասն մեր այս տառապեալ քրիստոնէից Հայոց ազգիս, որ Դ (4) տարի աւել է չորս կողմից թշնամին պատած, քանի քանի երկրներ. մինչև ի մեզ գերեվարեցին և կոտորեցին: Ապա մեր կողմանքս լավ քաջամարտիկ տղայք զօրք կապեցին, որպէս և լուեալ էք, որ մինչև հիմա ջանքով և քաջութեամբ չորս կողմ կռուելով, այս քանի երկիրս պահեցին. ապա մեծ յոյսն և ապաւնութիւնն զմեզ ունին, որ այլ ուստեք օգնական չգիտեն, ձեզանէ ի գատ. մինչև այժմ յուսադրական գիրն որ ի ձեր կողմանէ պակաս չէ եղեալ: Հիմա ահա ժամանակն հասաւ, և այս մեծ թշնամիս եկն և պատեաց զմեզ, և զամենայն քաղաքներս առան, ինչպէս լսած էք, Թփլիս, Երևան, Գանջայ, Թաւրէզ և այլ շատ տեղիս, միայն մնացեալ ենք մեր, որ հալա շատ էլ եախա չենք տվել:

Հիմա պիտո կուգեն զմեզ ձեռն առնուն այս գարունս, և ապայ երիշ անեն Շամախու, Պաքուայ և Դարպանտին վերայ: Վասն որոյ ահա ծանուցաք ձեզ, և մեր խնդիրքն այս է որ թէ դուք շատ և փոքր այս կողմիս հարաքաթ ունէք, պիտի գատկիս շուտ Շամախի բռնէք, և մեզ իմաց անէք, որ մեր փքրին լինիմք: Իսկ թէ էլ շատ ետացաք, զմեզ ձեռն բերին, տժուար կլինի, և սոքա շուտ կուգան: Մեր մարդս էլ որ մէկ տեղաց օգնութիւն չեն տեսնում, յուսահատում են և ցրովում: Ահա մեր սարեհ խօսքն գրեցաք, և այլ ամենայն բան պարոն Իւան Կարապետի թղթն իմանաս, որ քանի ժամանակ մեր մէջս է. եւ դու լեր ողջ Յիսուսի:

* На левом поле печать католикоса Есаи.

ՌՃՅԵ (1726) մեր թվիս, մարտի ԻԵ (25) գրեցաւ:

Քի ծո
Պաղի

Քի ծո
Թարխան

Քի ծո
Սարգիս *

Յի փուրք ծառայ Յիվան Կարապետս Թասլիմն և Թադածգիլն ի վերոյ գրեալ սահապին դուլուղումն ի բարին. ամէն**:

Помета: Князю Михайлу Михайловичу Голицину.

АВПР, ф. 100, 1726 г., д. 5, л. 2 и об. Подлинник.

См. дубликат письма в том же архиве, ф. 100, 1723 г., д. 1, л. 4.

Г. А. Эзов указ. соч. док. № 287.

1726 г. марта 25- Письмо католикоса Есаи к Минасу вардапету

Քրիստոսի*** նուաստ ծառայ Եսայի կաթողիկոսէ յիսուսաւանդ ողջունիւ և բազում սիրով գիտութիւն լիցի բազմաշխատ և բազմերախտ ծերունոյդ տեառնդ Մինաս րաբունոյդ, զի ի ՌՃՅԵ (1726) թվիս մարտի ԻԵ (25) Յակոբ անուն տղայդ իբր փոքրաւոր գոլով քոյ, եկն առ մեզ՝ ի սուրբ աթոռս Գանձասար, ոչ ունելով թուղթ ի ձեռին, միայն թէ բերանով զորպիսութիւն քոյ և տեղոյդ ըստ կարի իւրում ծանոյց մեզ և իմացաք: Այլ և զքո ներքն գալդ ընդ մեծի զօրավարիդ ասաց որում և յայս կողմ ընթանալոյ դիտաւորութիւն ձեր ևս լուաք, և կարի յոյժ հեշտութիւն եղև սրտից մերոց, այլ և ոչ առանց յուսահատութեանց, քանզի աստուծոյ ԳԴ (3-4) ամ եղև, զի գրես, թե գալու եմ տեղդ առևտուր եմ անելոյ, մեր աջքն կարօտիւ ի ճանապարհի և ոչ եկիր, այնքան մնացիր որ Հոռմոց երկրէն այնչափ խօճէք եկին Երևան, Թփլիզ, Գանջայ, Թաւրէզ մինչև ի Շամախի լցուան ապրիշումն և ամենայն մաթահն թանկացորին, հիմա տժուար է ձեռք

* Только печати без подписей.

** Последний образ написан рукой Иваги Карапета.

*** На левом поле печать католикоса Есаи.

տալիս. այլ և մեր տեղիս խօճէքնոց բանն այլ էնչանք ձեռք չէ՝ տալիս առաջնոյն նման, միայն թէ փոքր փոքր առևտուր եմ անում, և ձեզ եմ մնում: Վասն որոյ և դու պարտիս ի մեր բերանէ շատ ողջոյն և օրհնութիւն մատուցանել զքոյ իշխանայապատիւ ընկերացդ, և ասես, թէ թպէտ սոքա եկին այլ զձեր գործն աստուծով այլուի լաւ կուլիմի, զի զկնի սրբոյ պասեքի տեառն մերոյ առաւել լաւ ժամանակն է տեղոյս ամենայն գործոյ և առուտրին. թէ գալու էք բարի, ահա և մեք սպասեմք, իսկ թէ ոչ, այլուի յատուկն իմացուցէք մեզ, և այլ մի աշխատէք, որ մեզ փոխանակ օգնութեան վնաս է: Իսկ ձերոյդ դիմաց կամք և հրաման մեծին է, որպէս և հրաման ունիք զայն պարտիք կատարել, և այլ որպիսութիւնք և խօսք ի թղթաբերդ իմասցիք, այլ աւելի ոչինչ չկարացաք գրել: Դարձեալ եղբայր սիրելի Իւան Կարապետն, որ յառաջմէ տեղս է, այժմ ևս ողջութեամբ առ մեզ է, խեղճա շատ աշխատեց, այլուի կաշխատէ ապրիշում խրիտ կանէ, թուփ թուփանէ, ընկերի մընայ, եկօղ չէ լինիլ, այլվի կութողու. այժմս ևս իւր խիրիտին վրա է: Դարձեալ մեր այն Քնխայ Չալապին մին փոքր իքմին տվի և յղեցի առ քեզ, որ տեղդ խարջէ և փոխարէն բերէ, չիմացայ ինչ եղև, հէլպէք նորա իւրն և ամենայն բանին մուղայիթ կենաս և շուտ, լաւ ճանապարհես, զայ, որ ի քէն շնորհակալ լինիմք: Ահա այս Բ (2) տարի է, որ զքո մէկ մատն գիրն տեսած չեմ, այդպէս կլիմի միթէ. և լիցիս ողջ Տէր մեր:

ՌՃՅԵ (1726) թվիս, մարտի ամսոյ ԻԵ (25) գրեցաւ Գանձասարայ.

Փուրք ծառայ Յիւայն Կարապետս թասլիմն և [ի?] որք [բանդ]-այգի լինի անէ*:

АВПР, ф. 100, 1723 г., д. 1, л. 4 Подлинник.

Г. А. Эзов указ. соч. док. № 288.

**1726 г. мая 28-Письмо католикоса Есаи, карабахских
меликов и Ивана Карапета к канцлеру Г. И. Головкину
о присылке войск в Шемаху**

Ի սահապ որվաթ մեծ աղային.

Ի քամինայ պանտայես արգ լինի վերոյ գրեալին ղուլուղումն. որ մայիսի Բ (2)-ումն գրեալ ձեր գիրն մայիս ԻԴ (24) մեզ հասաւ, ամենայն որպիսութիւնք իմացանք և ձեր սալամաթ գոլն լսեցինք, ուրախացանք, չուն որ ձեր ապրանքովն սալամաթ եկել էք, գոհութիւն աստուծոյ: Եւ թէ պանտիս աֆալն իմանէք, փառք աստուծոյ, մեք էլ մեր խրիտ արած ապրանքովն սաղ սալիմ մեր տեղս ենք, խրիտս ձեռիս է: Ապա գող, հարամի անչափ կա, շատ քանք են անում, հալա մինչև այսօր, աստուծով, մեր ապրանքն ողջ պահել ենք և ձեզ ենք մտիկ անում, որ դուք ձեր խրիտովն, աստուծով, գայք Շամախի, մեք էլ մեր մաթաիիցն մին փարա առնումք զամբ տեղն իրար տեսնումք. էլ ինչ ղուլուղ որ իմ սահիպ աղես կասէ, այնպէս կանենք: Նրա համար մէկ փարա կուբերեն, որ ետքն ահ շատ կա, կուվախենք ամենն բերիլ, որ հարամին չկոխէ: Այլև իմացէք, որ էստեղ մեր ապրանագ մուշթարի շատ կա և հազիր կանկնած է, աւելի փող է տալման, որ յինք առնի, վասն այն կխնդրենք, որ ձեր խրիտն շուտ պիտի Շամախի հասնի, որ մեք էլ մերն բերենք, թէ որ մէկ ամիս ետացաւ, էս ձեռաց կերթաւ. ըխտիար ունէք, չասէք թէ չգրեցիք: Դարձեալ այս մօտիւ տէր մարդիքս ապրանքի տէրն ան, փող են ուզում, իմ խու չունիմ որ տամ, դուք պիտի շուտ փող բերէք, որ տամք, պրծանիմք, լաւ իմացէք, և քո մէկ օրն 60 (100000):

Գրեցաւ ՌՃՅԵ (1726) թուիս մայիսի ԻԸ (28). վերջ գրոյն:

- Եսայի կաթողիկոս վկայ եմ այս բանիս:

Կարապետ	Печать по-персидски	Քի ծո Թարխան	Քի ծո Պաղի	Քի ծո Ոհան	Քի ծո Աւան *
---------	---------------------	-----------------	---------------	---------------	-----------------

АВПР, ф. 100, 1739 г., д. 2, л. 52 и об Подлинник.

А. Г. Абрамян, указ. соч. док. № 72.

* Только печати без подписей.

**1726 г. июля 19-Письмо католикоса Есаи к
Ивану Карапету о прибытии турецкого
паши в Шемаху для установления границы
между Россией и Турцией**

Ի տէր Եսայի* կաթողիկոս տփնութեամբ և սիրով ծանիր պարոն Իւան Կարապետ: Քեզ շատ նայեցի, ոչ երկիր և ոչ մէկ գիր ողարկեցիր:

Չիմա մէլիք Թամրազն մէկ դիր ինծ երեզ, որ տեղիս աւիալն իր հարցուցել:

Թէ իմանաս, փաշան այն եկող տեսպանն առաւ, գնաց Շամախի, որ երկուց թագաւորաց հրամանաւ տեղն սնօր պիտի հաստատեն, տեսնումք որտե՞ղ կուսահմանեն, հալա մաշուր չի, վերջն աստուած գիտէ, թէ զինչ լինելոց է:

Ապա՝ այս եկողս հենց պահեցին ներսն դուրսն, որ մէկ մարդ չկարաց մօտանալ կամ տեսնել կամ մէկ խօսք տալ, առնուլ, ամեն մէկ մարդին վերայ Ե Զ (5-6) մարդ կենար:

Դարձեալ թէ մեր որպիսութիւն հարցանես, փաշան լաւ տեսանք, մէլիքներին սուպաշի թային արին շատ մարդով: Պիտի հրամանքդ մեր տղոցդ խրատես փարաղաթ կենան, գեղարանց հետ բան չունին, թէ որ չէ՝ սոքա էլ կռիւ կանեն. իւրեանք գիտեն:

Եւ դու ողջ լեր:

ՌՃՅԵ (1726) թվիս յուլիսի ԺԹ (19) գրեցաւ:

АВПР, ф. 100, 1739 г., д. 2, л. 29. Подлинник.

А. Г. Абрамян, указ. соч. док. № 75.

* На левом поле печать католикоса Есаи.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Նրա տապանաքարին արձանագրված է. «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ԵՍԱԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԱՂՈՒԱՆԻՑ, ՈՐ Է ԱԶԳԷՆ ՋԱԼԱԼ ԴՕԼԻՆ: ՈՃՅԷ(1728): ԹՈՒԻՆ:»(Տե՛ս Մակար եպս. Բարխուտարեանց, Արցախ: Բ., 1895, էջ 176, Գանձասարայ եւ Հաւոցատկոյ արձանագրութիւնք, ժողովեաց եւ ի լոյս ածելոյ պատրաստեաց Յովսէփ Օրբելի: Պետրոգրադ, 1919, էջ 30, Դիվան հայ վիմագրության. պրակ V . Արցախ: Կազմ.՝ Ս. Գ. Բարխուդարյան: Եր., ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982, էջ 64, Ուլուքաբյան Բ. Ա., Գանձասար: Եր., 1981, էջ 144): Տե՛ս նաեւ՝ Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի: Երուսաղէմ, 1868, էջ Ե, Եսայի կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանց, Համառօտ Պատմութիւն Աղվանից երկրի/ թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթ. Բ. Ուլուքաբյանի: Եր., 1997, էջ 5-6, Ուլուքաբյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը: Եր., 1998, էջ 213, 342-344, Բաբայան Լ.Հ., Դրվագներ Հայաստանի 14-18-րդ դարերի պատմագրության: Եր., ՅՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984, էջ 238 եւ այլն:

2. Տե՛ս Պարսամյան Վ., Ղարաբաղի ազատագրական շարժումների պատմությունը Եսայի Հասան-Ջալալեանի լուսաբանությամբ: «Բանբեր Երեւանի համալսարանի»(այսուհետեւ՝ «ԲԵՀ»), 1985, հմ. 2, էջ 140, 145, նույնը տե՛ս Պարսամյան Վ. Ա., Պատմագիտական աշխատություններ: Երկրորդ մաս: Եր., 1988, էջ 146:

3. Տե՛ս Առաքելյան Ա. Գ., Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն. 14-19-րդ դդ. առաջին կեսը: Հատոր երկրորդ: Եր., 1964, էջ 86:

4. Տե՛ս Ուլուքաբյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, էջ 208:

5. Տե՛ս Ուլուքաբյան Բ. Ա., Գանձասար: Եր., 1981, էջ 162:

6. Տե՛ս Րաֆֆի, Երկերի ժողովածու. տասներորդ հատոր: Եր., 1959, էջ 176, հմմտ.՝ Րաֆֆի, Меликства Хамсы. 1600-1827. Ե., 1991, с. 24.

7. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, под ред. Ашота Иоаннисяна. Ե., 1967, с. 338, прим. 52.

8. Գանձասարում մատենադարանի առկայության մասին ավանդույթ կա, ըստ որի թշնամիների հարձակումների պատճառով Ամարաում մատող Պետրոս Գ կաթողիկոսը հարկադրված աթոռը տեղափոխում է ավելի ապահով վայր՝ Գանձասարի վանքը, փոխադրելով միաժամանակ վանքի արժեքավոր հայկական ունեցվածքը՝ մատենադարանը, եկեղեցական անոթներն ու սպասքը(տե՛ս Իշխանեան Եղիշե, Լեռնային Ղարաբաղ. 1919-1920: Եր., 1999, էջ 336): Նա վկայում է նաեւ, որ 1907 թ. Գանձասարի նորոգման ժամանակ վարպետ Խոսրով Չալյանը դուրս ցցված քարը պատից հանելով՝ թաքստոց է գտել, որտեղ անոթներ եւ սպասք է եղել: «Դա վանքի թաքստոցներից մեկն էր,- շարունակել է Ե. Իշխանյանը,- սակայն, ըստ ավանդության, փոխադրված մատենադարանն էլ տեղավորված էր թաքստոցներից մեկում, որը հայտնաբերված չէ»(նույն տեղում, էջ 337):

9. Տե՛ս Եսայի Աղուանից կաթողիկոս Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի: Երուսաղէմ, 1868 (այսուհետեւ՝ Եսայի Հասան-Ջալալեանց), էջ Ը-Թ:

10. Լեռ, Երկերի ժողովածու. երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ: Եր., 1973, էջ 446.

11. Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի, Ջամբռ. Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ, հայելի եւ պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս եւ իրւոյց շրջակայից վանօրեիցն: Վաղարշապատ, 1873(այսուհետեւ միայն՝ Սիմեոն Երեւանցի), էջ 81, հմմտ.՝ Симеон Ереванци, Джамбр. Пер. С. С. Малхасянца, под ред. и с предисл. П. Т. Арутюняна. М., 1958, с. 151.

12. Սիմեոն Երեւանցի, էջ 81-82:

13. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. I, под ред. Ашота Иоаннисяна. Ե., 1964, с. 232-234, док. N 96.

14. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 2 բ, վավ. 141(մեջբերումն ըստ Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., էջ 216):

15. Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք երկրորդ: Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1959, էջ 293:

16. Նույն տեղում:

17. Թովմեան Յակոբ Յ., Յուզակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դաղեան. ժողովուած 1878-1898, մասն Բ: Վաղարշապատ, 1900, էջ 19:

18. Չոբանյան Պ., Եսայի Հասան-Ջալայան: Տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան. հանրագիտարան: Եր., 2002, էջ 316 :

19. Բարխուտարեանց Մակար Եպիսկոպոս, Պատմութիւն Աղուանից, հատոր Բ: Թիֆլիս, 1907, էջ 69-70:

20. Սիմեոն Երեւանցի, էջ 82 (տես նաեւ՝ Ուլուքարյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, էջ 209):

21. Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք երկրորդ, էջ 293:

22. Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., էջ 217:

23. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. I, с. 237-248, док. N N 98,99, 100(Կ. Եզյանը փաստաթղթերը սխալմամբ թվագրել է մայիսի 27-ով տես Յզով Գ. Ա., Сношения Петра Великого с армянским народом, с. 154-166), սակայն վերոհիշյալ ժողովածուում այն ուղղված է ըստ հայերեն բնագրի(տես Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. I, с. 246).

24. Ուլուքարյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, էջ 213:

25. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. I, с. XX II.

26. Ուլուքարյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ

մշակույթը, էջ 213:

27. Բարխուտարեանց Մակար Եպիսկ., Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ: Եր., 1999, էջ 136(Աշ. Հովհաննիսյանը «փոքր ինչ եղծված է» համարել Մ. Բարխուդարյանի հրատարակությունը եւ հիմք ընդունելով Մատենադարանի վավերագրերից մեկը, անսաթվից հետո ավելացրել է. «հանդիպեցա յի գեօղս Դարաղուրթլու»: Տե՛ս Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք երկրորդ, էջ 620):

28. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, NN 180, 181.

29. Հովհաննիսյան Աշ., նույն տեղում, էջ 621:

30. Հովհաննիսյան Աշ., Հայ-ռուս օրինետացիայի ծագման խնդիրը: Էջմիածին, 1921, հավելված N 14:

31. Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության. գիրք երկրորդ, էջ 622

32. Լեո, Հայկական տպագրություն. երկրորդ հատոր. Մեր կյանքը, գրականությունը անցյալում: Երկերի ժողովածու. 10 հատորով: Հ. 5: Եր., 1986, էջ 486

33. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հայ ժողովուրդը ֆեոդալիզմի վայրէջքի ժամանակաշրջանում. 14-18-րդ դդ. հտ. 4-րդ: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1972, էջ 144

34. Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 147

35. Եսայի Հասան-Ջալեանց, էջ 48

36. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, с. 204.

37. Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., էջ 238-239.

38. Այվազյան Ա., Հայոց եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում: Եր., 2003, էջ 35-36

39. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, с. 206.

40. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, с. 386-388, N 252, ըստ Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., էջ 241:

41. Լեօ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան: Թիֆլիս, 1902, էջ 142:

42. Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., նույն տեղում:

43. Իվան Կարապետի նամակներից մեկում հստակ արտացոլված է մելիքների եւ կաթողիկոսի դիրքորոշումը, որով բացառվում էր գաղթելու գաղափարն իսկ: Նամակից պարզվում է, որ նման միտք չի եղել նաեւ Ռուսաց թագավորին հասցեագրված նամակներում: Անտոն քահանան, պարզապէս «Եսայի կաթողիկոսի գիրն Շամբախիցիդոտեց. ինքն մէկ գիր գրեց, դարաւ առ թագաւորն»(Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч. II, , док. 318, с. 254)

44. Ուլուբաբյան Բ. Ա., Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցին եւ մշակույթը, էջ 222:

45. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, с. 432-433, N 286.

46. Տե՛ս Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов, т. II, ч., док. N 3, с. 327-328.

47. Դանիելյան Է. Լ., նշվ. աշխ., էջ 251:

48. Տե՛ս Այվազյան Ա., «Ղափանցւոց պատմութեան» ժամանակագրության հավաստիությունը եւ կառուցվածքը: «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1992, N 1, էջ 98- 99:

49. Տե՛ս Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու. տասներորդ հատոր, էջ 193, հմմտ. Раффи, Меликства Хамсы, с. 39.

50. Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս, Ազգապատում. Հայ Ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Ա-Դ հատոր: Վերահրատարակութիւն ի Հայաստան քրիստոնէութեան պետական կրօն հռչակման 1700 ամեակին: Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 3308-3309

51. Լեո, Երկերի ժողովածու. երրորդ հատոր, գիրք երկրորդ: Եր., 1973, էջ 172-173:

52. Տե՛ս Արզումանյան Զ., Եսայի Հասան Ջալալյանի քաղաքական գործունեության գնահատման հարցի շուրջ: «Լրաբեր հասա-

րակական գիտությունների»(ԼՀԱ), 1979, N 5, էջ 52-53

53. Նույն տեղում, էջ 53:

54. Տե՛ս Աբրահամյան Ա. Գ., Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից(Ռուսումնասիրություն եւ վավերագրեր): Եր., ՀՍՍՌ հրատ., 1953, էջ 256, վավ. 75:

55. Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, էջ 158-159:

56. Արզումանյան Զ., Եսայի Հասան Ջալալյանի քաղաքական գործունեության գնահատման հարցի շուրջ, էջ 53, ժանոթ. 9:

57. Նույն տեղում:

58. Նույն տեղում, էջ 54:

59. Տե՛ս Պարզեւ արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյան, Մ. Ա. Հարությունյան, Արցախի թեմը եւ Ադրբեջան-Ղարաբաղ հակամարտությունը: «Հայկական բանակ», N 1-2: Եր., 2001, էջ 86:

60. Տե՛ս Կարապետ եպիսկոպոս, Նիւթեր հայ մելիքութեան մասին, Բ պրակ. Դօփեանք եւ Մելիք Շահնազարեանք: Ս. Էջմիածին, 1914, էջ 44, Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1975, էջ 12, Չոբանյան Պ., Եսայի Հասան Ջալալյան: «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան: Եր., 2002, էջ 317:

61. Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանց, ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա: Տփլիս, 1848, էջ 200:

62. Յովհաննէս եպս. Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառացն Արարատայ, հատոր Բ: Էջմիածին, 1842, էջ 356-358:

63. Յակոբ Յ. Թօփճեան, Յուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դաղեան. ժողոված 1878-1898, մասն Ա: Վաղարշապատ, 1898, էջ 89:

64. Տե՛ս Կարապետ եպիսկոպոս, նշվ. աշխ., էջ 44: Կարապետ եպիսկոպոսը վկայել է, որ այդ ձեռագիրը «ներկայումս գտնուում է Խաչիկ վարդապետի մօտ. այդ ձեռագրից օգտուել են՝ ինչպես Ջալալեան(ճանապարհորդութիւն. Մ. Ա. եր. 200), այնպես եւ Շահխա-

քունեան(Ստորագրութիւն. Գ. Բ, եր 556-558), եւ ուրիշները(Արցախ. եր. 206)» (անդ):

65. Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ. Ա., Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 12-13, 153-155:

66. Եսայի Զասան-Ջալեանց, էջ ԺԴ:

67. Պարսամյան Վ., Ղարաբաղի ազատագրական շարժումների պատմությունը Եսայի Զասան-Ջալալյանի լուսաբանությամբ, էջ 139-140, նույնի Պատմագիտական աշխատություններ, էջ 146-147:

68. Նույն տեղում, համապատասխանաբար՝ էջ 144-145, էջ 155

69. Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու. տասներորդ հատոր: Եր., 1959, էջ 186, ծան. 1.

70. Բաբայան Լ.Զ., Դրվագներ Հայաստանի 14-18-րդ դարերի պատմագրության, էջ 292:

71. Есан Хасан-Джалалян, Краткая история страны Алванской. Баку, 1989 Այս գրքույկը չհաջողվեց գտնել երջանկահիշատակ Բ. Ուլուբաբյանի անձնական արխիվում, ուր պիտի որ պահվեր ԱՄՆ-ից դժվարությամբ հայթայթված օրինակը: Սակայն, «Կաճառ» գիտական կենտրոնի աաշխատակիցներին հաջողվեց դրա էլեկտրոնային տարբերակը հանել համացանցից: Առաջին տպավորությունն այն էր, որ Խորհրդային իշխանության օրոք տպագրվածից համացանցում զետեղվածը տարբերվում է նենգափոխումների սանձարձակության ակնհայտ դրսևորմամբ, կեղծիքների ու բնագրի կամայական աղճատման առատությամբ: Այս եւ հարակից հարցերի մասին ավելի հանգամանալից՝ ստորել:

72. Եսայի կաթողիկոս Զասան-Ջալալյանց, Համառոտ Պատմութիւն Աղվանից երկրի: Թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթագրութ. Բ. Ուլուբաբյանի: Եր., 1997:

73. К освещению проблем истории и културы Кавквзской Албании и Восточных провинций Армении. Сборник. Том I. Е., Изд.-во Ереванского университета, 1991.

74. Սույն ներածությունը տեղ չի գտել Բ. Ուլուբաբյանի հրատարակության մեջ:

75. Եսայի Զասան-Ջալալյանի ժամանակ դեռևս մետրոպոլիտություն չի եղել, այն ստեղծվել է 1815թ-ին: Ինչպես հայտնի է Աղվանից կաթողիկոսությունը կազմավորվել է VI դ. երկրորդ կեսին: Ընդգրկվել է բուն Աղվանքի և մեծ Հայքի Ուտիք ու Արցախ նահանգների թեմերը, ընդունել Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու գահերեցությունը: XIV դարից կաթողիկոսությունը տեղափոխվել է Գանձասարի վանք, որից հետո կոչվել է Գանձասարի կաթողիկոսություն: Այն տնօրինել է բուն Աղվանքի (Կապաղակ, Շաքի, Բաղախատ), Աղվանից մարզպանության հյուսիսային հատվածի (Զող, Ցիր) և մեծ Հայքի «Արևելից Կողմանց» (Պարտավ, Ամարաս, Ուտիք, Գարդման, Հաշու, Մեծկվենք, Գանձասար, Բաղասակամ) թեմերը: Քաղաքական հանգամանքների բերումով թեմերի թիվը մշտապես փոփոխվել է՝ մե՛րթ ավելացել, մե՛րթ նվազել: Տարբեր ժամանակներում Գանձասարի կաթողիկոսությանն են ենթարկվել նաև Հաբանդի, Շամախու, Շիրվանի, Բաքվի, Դերբենդցի և այլ եպիսկոպոսական թեմեր:

1815 թվականին, ցարական կառավարությունը Ամենայն հայոց կաթողիկոսության միջնորդությամբ լուծարել է Աղվանից կաթողիկոսությունը՝ փոխարենը հաստատելով մետրոպոլիտություն: Լուծարված կաթողիկոսությունը ենթակա նահանգներում կազմել են մվիրապետական տեսակետից էջմիածնի կաթողիկոսությանը ենթակա երկու առաջնորդական թեմեր և մեկ հաջորդական վիճակ: Այս իրավիճակը վերջնականապես ամրապնդվել է 1836 թվականին, «Պոլոժենիե»-ում, (տես Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան: Եր. 2002, այսուհետև՝ «ՔՀ») էջ 42-43:

76. Հրատարակիչները թերևս նկատի են ունեցել այն, որ Բաղասար մետրոպոլիտը Սուրբ Ամենայի առաջին աստիճանի թագազարդ շքանշանի ասպետ էր (տե՛ս Տեղ-Հովհաննիսեանց, Գրիգոր,

Բաղդասար մետրապօլիտ Հասան-Ջալալեանցի համառօտ կենսագրութիւն: «Փորձ», 1880, № 5, էջ 158, 160-161):

77. Եսայի Հասան-Ջալալեանցի «Առաջաբանը» տեղ չի գտել ոչ Բ. Ուլուքբայանի և ոչ էլ ռուսերեն թարգմանության մեջ: Մինչդեռ, այնտեղ կան հիրավի ուշագրավ տեղեկություններ, որոնք անհրաժեշտ են հետագա ուսումնասիրությունների համար: Այսպես, օրինակ, իր կողմից օգտագործված օտար հեղինակների թվարկումը, որոնց մեջ հանդիպում ենք նաև վաղ միջնադարի պատմիչներ, մեզ կարող է լրացուցիչ կովան տալ Եսայի կաթողիկոսի պատմության ավելի լայն ընդգրկման մասին, քան է մեզ հասած տարբերակը: Այնուհետև, «գայս միայն յիշեցաք զորի գիրս մեր գտաք» հիշատակումը (Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ..., Յերուսաղեմ, 1868թ.) գալիս է հաստատելու, որ Գանձասարում յուր ժամանակին պատկառելի մատենադարան է եղել (համեմայն դեպս՝ պահվել են այն հեղինակների ծեռագիր երկերը, որոնք թվարկված են Եսայի Կաթողիկոսի կողմից):

78. Հովսեփոս Եբրայեցի (Հովսեփոս Փլավիոս) մ. թ. ա. I և մ. թ. I դարերի հռոմեական պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը հրեա պատմիչ Հովսեփոս փլավիոսն էր, որին կոչել են նաև Հովսեփոս Եբրայեցի: Նա ծնվել է Երուսաղեմում 37թ. քահանայի ընտանիքում: Նա ապրել է մինչև II դարի առաջին տասնամյակները: Նրա ստեղծագործություններից, պահպանվել են «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական հնախոսություն», «Կյանքը», և «Ընդդեմ Ապիոնի», որոնք գրված են հունարենով: Հրեա պատմիչի տեղեկությունները Հայաստանի կամ հայերի մասին շատ էլ հարուստ ու ընդարձակ չեն: Նրա տեղեկությունների մի մասը այլ հեղինակների պարզ կրկնություններ են: Սակայն կան փաստեր, որոնք Հովսեփոսի մոտ շարադրված են գրեթե անկողմնակալ ձևով և որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հայագիտության համար:

Տե՛ս Հովսեփոս Փլավիոս և Դիոն Կասսիոս: Թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի: Եր. 1976, Մելիք-Բախշյան Ստ. Տ., Հայոց պատմության աղբյուրագիտության: Երրորդ հրատ. Եր., 1996, էջ 37-40:

Հովսեփոս փլավիոսից օգտվել է նաև Մովսես Խորենացին: Դժվար է ասել, թե Գանձասարում Հովսեփոսի որ աշխատանքն է եղել:

79. Եվսեբիոս Կեսարացի, Եվսեբիոս Պամփիլես (մոտ 260, Պաղեստին-մոտ 340), քրիստոնյա պատմագիր, աստվածաբան, Պաղեստինյան Կեսարիայի եպիսկոպոս (313-314-ից): Եվսեբիոս Կեսարացու պատմագրական երկերից են «Քրոնիկոնը», նշանավոր «Եկեղեցական պատմությունը», Հիերոնիմոսի լատիներեն թարգմանությամբ մեզ հասած քառամաս «Աստվածաշնչային հնություններ» երկրի երկու մասերը՝ «Տոպիկա» և «Օնոմաստիկոն»: «Քրոնիկոնը», որն ընդգրկում է աշխարհի ժամանակագրությունը մինչև 325թ., ամբողջությամբ պահպանվել է միայն հայերեն թարգմանությամբ: «Եկեղեցական պատմությունը» հիմնական աղբյուր է քրիստոնեության առաջին երեք դարերի (դեպքերի շարադրանքը հասնում է մինչև 324թ.) պատմության ուսումնասիրության համար: Հայ քրիստոնյաների և հոգևորականների մասին ամենահին տեղեկությունները պահպանվել է հենց այս երկում:

Եվսեբիոս Կեսարացու պատմագրական երկերից և հատկապես «Քրոնիկոնից» օգտվել են հայ պատմիչներ Ագաթանգեղոսը, Մովսես Խորենացին, Թովմա Արծրունին, Ասողիկը և շատ ուրիշներ: Տե՛ս «ԲՀ» էջ 319-320: Կարելի է ենթադրել, որ այդ երկերը եղել են նաև Եսայի Հասան-Ջալալյանի տրամադրության տակ:

80. Այս անունը շփոթեցրել է բանասերներին, որոնց մի մասը, այդ թվում Եսայի Հասան-Ջալալյանը հեղինակին այլազգի է համարել: Ինչպես համոզիչ փաստերով ցույց է տվել ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցը, «Պատմություն Հայոց» երկի հեղինակը հայ է եղել, բայց հանդես է եկել Փավստոս Բուզանդ ծածկանունով, որը «Ժա-

մանակի մեծ պատմագիր» է եղել, որին էլ պատմության անժամոք հայ հեղինակը վերագրել է իր աշխատանքը, որպեսզի իր գրվածքի վարկը բարձրանա և վստահություն ներշնչի: Ըստ Ստ. Մալխասյանցի, Բուզանդ մականունը բաղկացած է «բու» և «զանդ» հնդեվրոպական արմատներից և նշանակում է եղելությունների, զրույցների մեկնիչ: Հետևաբար, ակադեմիկոսի կարծիքով՝ մատենագրի «Պատմութիւն Հայոց-ի իսկական ու համապատասխան անունը եղել է «Բյուզանդական պատմութիւնը», այսինքն՝ պատմությունների ժողովածու Բուզանդի (տե՛ս Փափստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց: Թալգման, ներածութ. և ծանոթագր. ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանի: Եր., 1968, էջ 44, էջ 309 ծան.1):

81. Սոկրատ և Թեոդորիտ Կյուրացի- բյուզանդայի պատմիչներ, ըստ Միքայել Ասորի պատմիչի, իրենց պատմությունները գրել են մինչև Եփեսոսի ժողովը, այսինքն՝ մինչև 431թ.

Տե՛ս Ասորական աղբյուրներ Ա: Թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանութ. Հ. Գ. Մելքոնյանի: Եր. ՀԱԱՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 349:

82. Դիոնիսիոս Արիոպագացի, Դիոնիսիոս Արիոպագացի, Արեոպագայի սուրբ Դիոնիսիոս (I դ.), ընդհանրական եկեղեցու սուրբ հայրերից, ովքեր Հայ առաքելական եկեղեցում հայտնի են «երկուտասան վարդապետք» անունով, Աթենքի եպիսկոպոս: Նրա անունով մեզ են հասել մի շարք աշխատություններ, որոնք ընդհանուր անունով կոչվում են արիոպագիտիկաներ («Կորպուս Արիոպագիտի կուսմ»):

Արիոպագիտիկաները նախ թարգմանվել են ասորերեն, ապա՝ հայերեն և հետո միայն լատիներեն, ընդ որում հայերեն թարգմանությունը զուգակցվում է Մաքսիմոս Խոստովանողի մեկնությունների թարգմանությամբ:

Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկերը մեծ ազդեցություն են թողել միջնադարի աստվածաբանական մտածողության վրա: Այդ ազդեցությունից, անմասն չի մնացել նաև հայ աստվածաբանական, դա-

վանաբանական, փիլիսոփայական միտքը: Արիոպագիտիկաների հետ ակնհայտ ընդհանրություններ կան Դավիթ Անհաղթի, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տաթևացու, Վանական Վարդապետի երկերում: Դիոնիսիոսի գործերից բազմաթիվ հատվածներ տեղ են գտել հայ դավանաբանական աշխատություններում և ժողովածուներում: Միջնադարի վանական դպրոցներում և վարդապետարաններում կիրառվել են Ստեփանես Սյունեցու, Համամ Արևելցու, Եսայի Նշեցու, Վահրամ Բաբունու և այլոց գրած Դիոնիսիոս Արիոպագացու երկերի (ածնունքները և մեկնությունները: Տե՛ս «ԶՀ», էջ 274-275):

83. Միքայել Ասորի-Անտիոքի պատրիարքն էր (1166-1199) ծնվել է Մելիտենիում 1126թ. և վախճանվել է 1199թ.: Կիլիկիայի հայ հոգևորականությունը և, մասնավորապես, Ներսես Շնորհալին (1166-1173) բարեկամական հարաբերություններ են ունեցել Ասորի այս պատրիարքի հետ, որը 1198թ. ներկա է գտնվել Լևոն Բ-ի օծման ու թագադրության հանդեսին:

Միքայել Ասորին գրել է ընդարձակ ժամանակագրություն Ադամից սկսած մինչև 1194/5թթ., որի ասորերեն բնագիրը և արաբական բառացի թարգմանությունը ծանոթ էր հայերեն հին թարգմանությամբ, որը պահպանվել է կրկին խմբագրությամբ՝ ընդարձակ ու մի փոքր համառոտված: Դրանք հրատարակվել են համապատասխանաբար 1870թ. և 1871թ. Երուսաղեմում: Ձեռագրերի հիշատակարաններից երևում է, որ ժամանակագրությունը հայերեն է թարգմանվել և Կոստանդին Ա. կաթողիկոսի համձնարարությամբ 1245/6թ.: Թարգմանիչն է Իշոխ կամ Հեսու անունով ասորի քահանան, իսկ սրան աշխատակցել է և թարգմանությունը, ըստ երևույթին, խմբագրել է Վարդան Վարդապետը: Տես Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության հատոր III: Եր., ՀՍՍՌԳԱ հրատ., 1952, էջ 380:

Շիրակին, Տայքին ու Վրաստանին: «Պատմությունը» գրել է Ամանիա Նարեկացու պատվերով և ուղղակի ցուցումներով: Այն գր-

վել է 982-984թթ. ընթացքում: Բնագիրը մեզ է հասել 1663- ի ընդօրինակությամբ (Մատենադարան, ձեռ. դ. 1774), մյուս չորս ձեռագրերը գրչագրված են դրանից և պահվում են Երևանի, Սանկտ Պետերբուրգի, Վենետիկի և Փարիզի ձեռագրատներում: (Տես Զ.Յ., էջ 1032-1034) Եսայի Դասան-Ջալալյանի հաղորդումից, օրինակներից մեկը պահվել է նաև Գանձասարի մատենադարանում:

84. Ուխտանես եպիսկոպոսը հայտնի է Ուռհայեցի, Սեբաստացի անուններով, եղել է Սեբաստիայի հայոց թեմակալ առաջնորդ (մոտ 970-985): Դավանաբար (985-ից հետո) վարել է նաև Ուռհայի (Եդեսիա) հայոց վիճակավորի պաշտոնը: Ուխտանես Ուռհայեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկից երևում է, որ նա շրջագայել է ողջ Հայաստանում, մասնավորապես քաջատեղյակ է Վասպուրականին, փոքր Հայքին:

85. Սամուել Անեցին հայ նշանավոր պատմիչ-ժամանակագիրներից է: Ենթադրում են, որ նա ծնված պետք է լիներ Անիում կամ նրա մոտակայքի բնակավայրերից մեկում: Դրա համար էլ այն ժամանակվա սովորությամբ՝ ինքն էլ կոչվել է Անեցի: Նա ապրել է մոտավորապես 1100-1190 թվականներին: Սամուել Անեցու պատմագիտական միակ աշխատությունը հայտնի է «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» վերնագրով: Այն շարադրված է ժամանակագրության ձևով, որ սկսում է Ադամից և բերում հասցնում է մինչև 1180թ.: Գրքի պատվիրատուն եղել է հայոց կաթողիկոս Գրիգոր Տղան (1173-1193): Ըստ երևութիւն այս աշխատությունը հնում բավական ճանաչված և ընդունելի գործ է եղել, որ այլևայլ հեղինակներ նույն սկզբունքով շարունակել են ու հասցրել մինչև 1665 թ.: Սամուել Անեցու ժամանակագրությունը հիմնականում ընդգրկելով հայ ժողովրդի պատմությունը, արժեքավոր նյութեր է պարունակում նաև Կիլիկիայի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների մասին (տես՝ Մեղիք-Քախշյան Ստ., Հայոց պատմության աղբյուրագիտություն: Եր., 1996, էջ 171-172):

86. Վարդան վարդապետը (նաև՝ Արևելցի, Գանձակեցի, Կիլիկեցի, Աղվանից ըստ Գ.Բ. Թոսունյանի 1198թ.-ին: Տես Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն: Եր., ԵՂ հրատ., 2001, էջ 5) Վարդան, Վարդան Մեծ, Վարդան Պատմիչ) ծնվել է մոտ 1200թ., Գանձակում, մահացել 1271թ. Խոր վիրապում: XIII դ. հայ մատենագիր, մեկնիչ, աստվածարան, փիլիսոփա, թարգմանիչ, մանկավարժ: Թողել է մատենագիտական հարուստ ժառանգություն՝ մատնողական, մեկնողական, քերականագիտական բնույթի երկարություններ, բազմաթիվ ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր: Նրա »Լուծմունք ի Ս. Գրոց« ժողովածուն գրված է ներում Ա թագավորի պատվերով: Հանրագիտարանային բնույթի ծավալուն այդ երկը հայտնի է «Ժղլանք» անանունով: Վարդան Արևելցու պատմագիտական գլխավոր երկասիրությունը «Հավաքմուն պատմութեան» գիրքն է, որը համընդհանուր պատմություն շարադրելու նոր փորձ էր հայ պատմության մեջ: 1862թ. Վենետիկի հրատարակությունը վերնագրված է. «Հավաքմուն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի լուսարանեա», իսկ 1861թ. Մոսկվայի հրատարակությունը որպես, «Պատմութիւն տիեզերական»: Նա հունարենից, լատիներենից և ասորերենից թարգմանել է բազմաթիվ գործեր: Ասորի Իշող քահանայի աշխատակցությամբ 1248-ին թարգմանել է ասորի ժամանակագիր Միքայել Ասորու (1126-99) «Ժամանակագրությունը» և «Յաղագս քահանութեան» գործը (Զ.Յ., էջ 966-968):

87. Երկաթի դուռը Բ. Ուլուբաբյանը նույնացնում է ճորա Պահակի (Կապան դուռն ճորա, դուռն Հոնաց, դուռն Աղվանից), որը տեղադրում են Դերբենդ քաղաքի մոտ դուռն ճորա, այսինքն՝ դուռ դեպի ճորա կամ մագքթաց երկիրը): Տես Եսայի կաթողիկոս Դասան Ջալալյանց, համառոտ պատմություն Աղվանից երկրի:

88. Մազանդարանը և Աստարապատը իրական մարզեր են Կասպից ծովի հարավային ու հարավ-արևելյան ափերին:

89. Հայերը Հոգյեկ էին անվանում Ուզբեկստանին:

90. Գտնվում էր Աֆղանստանում, ներկայումս էլ՝ կա համանուն քաղաք:

91. Բանտար (Բանդար, Բենդարաբադ)՝ հավանաբար Բենդեր-Աբբաս նավահանգիստն է Պարսից ծոցում:

92. Շիրազը իրանական Ֆարս նահանգի կենտրոնն էր:

93. Խոյ կամ Յեր, որը գավառ էր Մեծ Յայքի Պարսկահայք նահանգում, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս-արևմուտք: Արևելքից և արևմուտքից սահմանակցում էր Վասպուրականին, հյուսիսից՝ Ջարավանդ, հարավից՝ Ջարեհավան գավառներին: Համապատասխանում է հետագայի Խոյ գավառին: Յեր անունն ստացել է համանուն կենտրոն-քաղաքից: Արշակունիների օրոք Յերը, հարևան Ջարավանդ գավառի հետ, կազմում էր մեկ միասնական վարչամիավոր (Ազաթանգեղոսը հիշել է «Շահապ Ջարավանդ և Յեր գավառի»): Յայաստանի մարզպանական շրջանում Յերը, որպես պարսից արքունի տիրույթ, տրվել է Խորխոռունիներին: Միջին դարերում Յեր և Ջարավանդ գավառները հիմնականում հիշվել են միասին՝ Ռոտկաց անունով: 870-ական թվականներին Յերը մտել է Վասպուրականի իշխանության մեջ: Ըստ Կոստանդին Ծիրանածնի, 885-ից հետո գավառը մտել է Աշոտ Ա. Բագրատունու տիրույթների մեջ:

Գավառը մեծամասամբ հայաբնակ էր: Մեֆյան Պարսկաստանի կազմում Յերի տարածքում կազմավորվեց առանձին խանություն՝ Խոյ կենտրոնով: 1827-ին ռուսական զորքը կարճ ժամանակով գրավել է Խոյի գավառի մեծ մասը:

Մինչև 1827թ. նրա բնակչությունը հիմնականում հայեր էին: 1828-1829 թթ. հայերի մեծ մասը գաղթել է Արարատյան դաշտ: Խոյում և գավառի վեց հայաբնակ գյուղերում ապրող հայերի զգալի մասը բնաջնջվել է 1918-ին թուրքական ներխուժման հետևանքով: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Խոյում մնացել էր մոտ 500 տուն հայ բնակիչ, որոնք ապրում էին քաղաքի պարիսպներից դուրս: Տե՛ս ՀԱՀ հտ. 6: Եր., 1980, էջ 374-375

Խոյ (Յեր) քաղաք կա Իրանի հյուսիս-արևմուտքում:

94. Սալմաստ- Սաղամաս, քաղաք էր Մեծ Յայքի Պարսկահայք նահանգի Ջարեհավան գավառում, համանուն գետի ծախ ափին, Կապուտան (Ուրմիա) լճից 18-20 կմ արևմուտք: IV դ. հիշատակվել է Նոր Շիրական բղեշխության կազմում: Մեծ Յայքի բաժանումից (387) հետո այն գավթել է Սասանյան Պարսկաստանը, VIII դ. սկզբին արաբական նվաճողներից ազատագրվել և միավորվել է Վասպուրականի թագավորությանը: Արծրանիները վերանորոգել են պարիսպները, ամրացրել շրջանաձև աշտարակներով (այժմ՝ ավերակ) և դարձրել իրենց ռազմակայանը՝ արևելյան սահմանում: Թուրք-թաթարական տիրապետության անկումից հետո Սալմաստն անցել է Մեֆյան Իրանին: XIX դ. սկզբներին ուներ 1200 տուն բնակիչ (մեծամասամբ՝ հայեր): Ջրաղվում էին զանազան արհեստներով, այգեգործությամբ, զինեգործությամբ և այլն: Քաղաքում կար երեք եկեղեցի (Ս. Հովհաննես, Ս. Թովմաս, Ս. Գևորգ)՝ կից վարժարաններով: Թուրքմենչայի պայմանագրով 1828-30-ին Սալմաստի հայերի գերակշռող մասը ստիպված գաղթել է և բնակություն հաստատել Ռուսաստանին միվորված Արևելյան Յայաստանում: Մնացածները հիմնականում արտագաղթել են առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ: Վերջին շրջանում Սալմաստը Իրանի համանուն մահալի (գավառի) կենտրոնն էր: Սալմաստից ոչ հեռու պահպանվել են հին Ջարեհավան քաղաքի ավերակները: Տե՛ս ՀԱՀ, հտ. 10: Եր., 1984, էջ 119:

95. Սահաթը ներկայիս Մերգենն է Հյուսիսային Իրանում: Նախորդ երկու և այս տեղանունները Զ. Բունյաթովը ծանոթագրում է «քաղաք Հարավային Ադրբեջանում», մոռանալով նշել, որ այն ոչ մի կապ չունի ներկայիս՝ գողացված անունով հայտնի Ադրբեջանի հետ:

96. Ղայղուլի նահանգ՝ միջնադարում նման երկրամաս կար Արևմտյան Վրաստանում:

97. Բ. Ուլուբաբյանի կարծիքով սխալ է Հունարակերտի և Դեր-

բենդի նույնացումը: Միջնադարյան հայկական աղբյուրները Հունա-
րակերտը միանշանակ տեղադրում են Կուրի և նրա վտակ խրամի
միացումից ստացվող անկյունում: Այն կոչվել է նաև Հունամ, Սահ-
մանային կետ է եղել հայաստանի, Վիրքի և Աղվանքի համար: Ռու-
սերեն թարգմանության մեջ ենթադրաբար նույնացվել է Դաղստանի
Խուզախի հետ, ինչը ևս սխալ է (տես «ՀԴ», էջ 39, ծան. 10):

98. Թարխուն հավանաբար Դաղստանի Տարկու քաղաքն է:

99. Դզլբաշ՝ բառացի նշանակում է «կարմրագլուխ», քանզի
այդպես կոչվողները կրում էին կարմիր գույնով գլխակապեր (չալ-
մաներ): Իսլամի շիա դավանության պատկանող թուրքմեն ծագում
ունեցող դզլբաշ ցեղերի շեյխերը ասպարեզ իջան Արդաբիլում և
հանդիսացան Սեֆյան արքայատոհմի նախնիները: XVI դ. սկզբին
շահ Իսմայիլ Սեֆևին պարտության մատնելով Ակ-Կոյունլու ցեղի
գահակալին, սրով ու թրով իր բռնատիրությունը տարածեց նաև
ամբողջ Իրանի վրա: Սեֆյանների լուծը նույնպես ավերիչ եղավ
Հայաստանի և հայերի համար:

Դզլբաշը հետագայում պարսիկ զինվորների անվանումն էր,
տարբերակիչը:

100. Ասպահանը ներկայիս Ապահանն է Իրանում:

101. Մովսես Քերթոզը նկատի ուներ Հայոց պատմահայր կամ
Քերթոզահայր Մովսես Խորենացուն:

102. Արշակ-մեծ - «Արշակը» պարթևական անուն է, որը կրել է
պարթև Արշակունիների հիմնադիր թագավորը՝ ապարն կամ պարն
ցեղի առաջնորդը: Մ. թ. ա. 250թ. Արշակը ապստամբել է Սելևկյան-
ների դեմ և 247թ. իրեն հռչակել թագավոր: Այնուհետև պարթևական
ամեն մի թագավորի անվան մոտ այս անունը գործածվել է իբրև
պարտադիր դինաստիական անուն-տիտղոս (տես Ստրաբոն, Աշ-
խարհագրություն, XV, 1,36): Որոշ ուսումնասիրություններում Ար-
շակունիների հիմնադիր թագավոր է համարվում Տրդատ I-ը (247-
211), որին նույնացնում են Արշակ I Մեծի հետ: Տես Հայ ժողովրդի

պատմության քրեստոմատիա: Հատար. 1:

Եր. ԵՀՀ, 1981, էջ 103-104, ծան. 1 էջ 868 (250-247):

103. Ալեքսանդր Մակեդոնացու դայակություններ ասելով Կասյին
նկատի է ունեցել Սելևկոս զորավարին և նրա հաջորդներին
Սելևկյաններին: Ինչպես հայտնի է, հունաձակեդոնական նվաճում
ների հետևանքով ստեղծված հսկայածավալ տերությունը Ալեք-
սանդր Մակեդոնացու զորավարների կողմից բաժանվեց Անտիպո-
նյանների (Մակեդոնիայում և Հունաստանում), Պտղոմյանների (Ե-
գիպտոսում) և Սելևկյանների (փոքր Ասիայում, Սարաստանում ու
Իրանում) թագավորությունները: Հայաստանի հարևանությամբ
գտնվելով, Սելևկյանների պետությունը գոյատևեց 228 տարի (մ. թ.
ա. 312-84 թթ.), որի հետ երվանդունիների արքայական ավելի քան
հարյուր տարի ունեցել է բարդ քաղաքական հարաբերություններ:
Արտաշեսյանների օրոք՝ մ. թ. ա. II-I դարերում Սելևկյաններն ապ-
րում էին թուլացման ու անկման շրջան:

104. Բ. Ուլուբաթյանը սխալմամբ Ջաջ Արշակին և պարագրում
Վաղարշակ եղբորը Հայաստանում թագավոր կարգելը մոռանալով
ինչպես Խորենացու մոտ է Արշակ Ջաջի քառ Արշակ մեծը նապել
աետը է խոսք գնա (տես «ՀԴ» էջ 39 ծան 14) իննս մուգսս ուր.
ոենացի. Հայոց պատմություն Եր. 1961. գրքը երկուրոր, Կ. էջ 149,

105. Արտաշիր Ա Պապականը (224/6-240/1) Պապակելուց Արշա-
տունյաց արքայատոհմը. հիմնադրեց Սասանյանների արքայատո-
մը. Արտաշան V Արշակունին (208-227, ըստ Ագաթանգեղոսի
ապանվեց Արտաշիրը ծնողուց Հալաճապալ և նյուս Արշակունիների
ապաստան գտան Հայաստանում

106. Մատթեղը կան (կան Մուրաճանները, իսլամը ուրմնադրելն
(նառացի : 632թ.)

107. Խոսքը Հազգեղոս Կ-ի (632-651), նապրն : Երբ Պարսկաստան
նուն Սասանյան արքայատոհմը պարսիկ գաղապալն էր

108. Մահմադը կառավարել է 988-1030թթ.

109. Հռեն, ըստ երևույթին, ժամանակակից Հերաթն է Աֆղանստանում:

110. Մասխուտի (Մասուտ) օրոք (1031-1041թթ.) Սելջուկներից շառավիղված պարսկական ճյուղի՝ Նկյանների տիրապետությունը տարածվել է Քահարից մինչև Սամարղանդ և Սպահան:

111. Վարդան Արևելցու «Տիեզերական պատմություն» 2001թ. հրատարակությունում այդ անունները հետևյալ կերպ են, Աբուսալիմ (մոսկովյան 1861թ. հրատարակությունում՝ Աբուսալիս), Դավութ, Չաղրբեկ, Աբուտալիփ, Տուղրիլ-բեկ (տես Վարդան Արևելցի, Տիեզերական պատմություն: Աշխարհաբար թարգմ. ներածությունը և աստղանիշ. ծանոթ.՝ Գ.Բ. Թոսունյանի: Եր., ԵՀ հար., 2001, էջ 138): Եսայի Հասան-Ջալալյանի մոտ Չաղրպեկը պետք է վրիպակ համարել: Վարդան Արևելցու երկի Վենետիկյան 1861 թ. հրատարակիչը ծանոթացրել է, որ թվարկվածները Սելջուկի որդի Միքայելի զավակներն էին և բերում է նրանցից երկուսի անունների տարընթերցումը՝ Դողրով և Չաղր, այն է՝ ճյաֆար (տես Վարդան Արևելցի, էջ 138, ծան. 1): Եսայու երկի ռուսերեն ծանոթագրության մեջ հինգ անվան փոխարեն երկուսն է՝ Աբու Սուլեյման Չաղրբեկ Դավութ և Աբու Թալիբ Տողրուլ-բեկ:

112. Տողրուլ-բեկը կառավարել է 1040-1063թթ.: Արիստակես Լաստիվերցին հենց այս Տողրիլի մասին է պատմել, որ փոքրոգաբար կտրել տվեց Թաթուլ Վանանդեցու աջ բազուկը, որով մահացու վիրավորել էր մի ամիրայի որդու: 1058թ. Տողրիլը Բաղդադի խալիֆայից ստացավ սուլթանի կոչում:

113. Խոսքն, ըստ երևույթին, ալ-Քաիմ խալիֆի (1031-1075թթ.) մասին է:

114. Ալփ-Արսլանը (Ալփասլանը) կառավարել է 1063-1072թթ.

115. Մելիք շահը կառավարել է 1072-1092թթ.

116. Նասր ադ-Դին Մահմադը (1092-1093թթ.) Մելիք-շահի որդին էր:

117. Մելիք շահի մյուս որդին՝ Բարկիարաքը կառավարել է 1093-1104թթ.:

118. Հայրասպան սուլթանի անունն էր Մելիք-շահ II (1104-1105թթ.): Այնուհետև սուլթան դարձավ Մուհամմադ Տափարը (1105-1117թթ.):

119. Ռուսերեն հրատարակչության ծանոթագրությունում գտնում են, որ խոսքը ոչ թե Մահմադի (ինչպես Եսային է նշել), այլ Մահամմատ Տափարի և նրա որդի Մուգիս ադ-Դին Աբու-լ-Կասիմ Մահմադի (որը 1117-1131թթ. կառավարել է Իրաքի սուլթանությունը) մասին է:

120. Տուղրիլ II-ը Մուհամմադ Տափարի որդին էր (կառավարել է 1132-1135թթ.):

121. Մասխադը Մուհամմադ Տափարի որդին էր (կառավարել է 1135-1152թթ.):

122. Խոսքը Իրաքի սուլթանության վերջին սուլթան Արսլանշահի որդու Տուղրիլ III-ի (կառավարել է 1177-1194թթ.) մասին է: Նրանից առաջ սուլթաններ են եղել Մելիք-շահ III (1152-1153թթ.), Մահամմադ իբն Մահմուդը (1153-1159թթ.), Մուհամմադ Տափարի որդի Սուլեյման-շահը (1159-1161), Թուղրիլ II-ի որդի Արսլան-շահը (1161-1177թթ.):

123. Եթե այստեղ խոսքը Ալփասլանի և նրա կողմից 1064թ. Անին գրավելու մասին է, ապա ժամանակագրական անճշտություն է առաջանում: Ենթադրել կարելի է, որ Տուղրիլների մասին տեղեկությունները կրկնված են:

124. Ըստ ռուսերեն թարգմանության ծանոթագրության խոսքը Տուղրիլ II-ի մասին է: Սակայն, եթե Ալփասլանը կառավարել է 1063-1072թթ. ինչպես կարող էր նրան փոխարինել Տուղրիլ II-ը, որը կառավարել է 1132-1135թթ.-ին:

125. Սուլեյմանյան Շահ Արմենները հաստատվել էին Խլաթում

(1100-1207թթ.): Ըստ ռուսերեն թարգմանության ծանոթագրության այդ ժամանակ իշխում էր Սեյֆ ադ-Դին Բեկ-Թիմուր իբն Սուլթան II (1128-1183թթ.):

126. Ելտկուզ (Իլդիգիզ) աթաբեկը (1136-1174թթ.) Ատրպատականի ամիրան էր, որը գրավել էր Դվինը և պաշարել Անին: Ելտկուզյանները տիրապետել են 1148-1225թթ-ին:

127. Փահլավանը կառավարել է 1175-1186թթ., Կզիլ Արսլանը՝ 1186-1191թթ.:

128. Ըստ երևույթին խոսքը խսրեզմի շահ Ալա ադ-Դին Մուհամմեդի (1200-1225թթ.) մասին է:

129. Ջալալ ադ-Դինը խսրեզմի շահ Ալա ադ-Դին Մուհամմեդի որդին էր, որը հարվածելով մոնղոլական ուժերից, 1225թ. սկսել է նվաճել Իրանի հյուսիսային շրջանները և Ատրպատականը, ապա արշավանքներ ձեռնարկել դեպի Վրաստան և Հայաստան: Յոթ տարի շարունակված նրա արշավանքները չափազանց ծանր հետևանքներ ունեցան Հայաստանի և հայ ժողովրդի համար: Ջալալ ադ-Դինի վերջնական ջախջախումը և սպանությունը Ամիդի լեռներում (1231-32 թթ. ծնեռ) փրկություն էր հարստահարված ու ասպատակություններից հյուծված ժողովրդի համար (տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 2. III: Եր. ՀԱԱՀ ԳԱ հրատ., 1976, էջ 602-605):

130. Վանական Վարդապետը և Կիրակոսը, ռուսերեն թարգմանության ծանոթագրություններում հորջորջվել են «ալբանական» պատմիչներ, առաջինը՝ «Վանական» թուվուզից», իսկ երկրորդը՝ Կիրակոսը «Աղրեբջան մոնղոլական արշավանքի ակնմատեն»: Թե ինչպե՞ս է Հովհաննես Վանականը «ալբանացի» դարձել և Կիրակոսի ժամանակ ի՞նչ Աղրեբջանի մասին է խոսքը, դա հայտնի է միայն զիաբունյաթովներին: Ընդհանրապես, այդ տխրահռչակ «վայ պատմաբանները» ճարպկորեն են օգտագործում Իրանի Ատրպատականը «Աղրեբջան» ներկա իմաստով, չարաշահելով այն ընթերցողների անտեղյակությունը «տեղանունների» շուրջ աղրեբջանական ձեռնածություններին: Փաստ է, որ «Աղրեբջան» անունը մինչև

1918թ. բացարձակապես կապ չունի ներկայիս Աղրեբջանական Հանրապետության և նրա բնակչության հետ և բացառապես վերաբերում է Իրանի համանուն երկրամասին (նահանգին):

131. Թուվմա Արծրունին ապրել է 9-րդ դարի երկրորդ կեսին 10-րդ դարի առաջին կեսին, ուստի չէր կարող պատմել Թամուրլանկի ժամանակի (XIV դ.) անցքերի մասին: Պետք է լինի Թուվմա Մեծոփեցի (1378-1446), որն իրականում գրել է «Պատմութիւն Լանկ Թեմուրայ եւ յաջորդաց իւրոց», երկը և ներկայացրել 1380-1440թթ. Լենկ Թեմուրի ու նրա հաջորդների չարագործությունները ու դրանց հետևանքները:

132. Դարա Յուսուֆը սկխորաքորների (Կարա Կոյունլուների) պետության հիմնադիրը (1410-1420):

133. 2004 թվ. հուլիսին, Վարդապետի օրը, Գանձասարի վանքում և Վանք գյուղում, Հասան Ջալալյան տոհմի ժառանգները տոնակատարություն կազմակերպեցին՝ ի նշանավորումն Հայկ Նահապետի ժառանգ Առանի փառավոր ժառանգորդ, Առանշահիկ արքայական տոհմի Հասան-Ջալալյան ճյուղի սկզբնավորման (1214 թվ., Վախթանգ II-ի մահից հետո Խոխանաբերդի իշխանությունը ժառանգեց որդին՝ Հասան Ջալալը, որի անունով էլ սկզբնավորվեց Հասան-Ջալալյան ճյուղը, տոհմը) 790 ամյակի և Գանձասարի սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու օծման 764-րդ տարեդարծի: Պատարագիչն էր Արցախի թեմի առաջնորդ տեր Պարզև արքեպիսկոպոս Մարտիրոսյանը: Սրբազանը օրհնեց Հասան-Ջալալյան տոհմի դրոշը:

Հասան-Ջալալյան տոհմի ժառանգները, Արցախի թեմի առաջնորդին նվիրեցին տոհմի դրոշը, որը պահվում է Գանձասարի սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցում:

Պատմական աղբյուրների ուսումնասիրությունների արդյունքում՝ Հասան-Ջալալյան տան դրոշը Ծիրանի է, վրան պատկերված ոսկեզույն խաչ:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Նախաբան (կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանցի) Ժամանակը և նրա պատմական երկը	3
2. Պատմություն համառոտ Աղուանից երկրի:	31
Ներածություն:	33
Յառաջաբանություն:	34
3. Համառոտ պատմություն Աղուանից երկրի:	39
Գլուխ Ա.	
4. Գլուխ Բ. Յաղագս սկզբան թագաւորութեան Պարսից, և որք կարմրագլուխք կոչին. և խանգարման իշխանութեան նոցին:	42
5. Գլուխ Գ. Յաղագս Վրդովման և խանգարման թագաւորութեանն Պարսից:	45
6. Գլուխ Դ. Վասն հակառակաց և ընդդիմակայից որք ի տեղիս յուրեան ընդդեմ թագաւորութեանն Պարսից:	49
7. Գլուխ Ե. Ո՛ւ ինչ գործեցին ազգն Հոնաց ընդ ամենայն երկիրս Աղուանից:	51
8. Գլուխ Զ. Վասն երկրորդ գալստեան թագաւորին Վրաց Վախտանկին ի Գանջայ:	61
9. Աղվանից երկրի Համառոտ Պատմություն	71
10. Ներածություն	73
11. Առաջաբանություն	74
12. Գլուխ Ա. Աղվանից երկրի համառոտ պատմություն	79

13. Գլուխ Բ. Պարսից թագավորության սկզբի «Կարմրագլուխներ» կոչվածների և նրանց իշխանության խառնակության մասին:	83
14. Գլուխ Գ. Պարսից թագավորության վրդովմունքի և խառնակության մասին:	86
15. Գլուխ Դ. Հակառակվողների և ընդդիմակայողների մասին, որոնք շատ տեղերում Պարսից թագավորության դեմ ելան:	90
16. Գլուխ Ե. [Այն մասին], թե հոների ազգը ինչ արեց ամբողջ Աղվանից երկրում:	92
17. Գլուխ Զ. Վրաց թագավոր Վախթանգի Գյանջա [կատարած] երկրորդ գալստյան մասին:	102
18. An Outline of Aghvan history	113
ՆԱՄԱԿՆԵՐ	
19. 1702г. декабря 7-Письмо католико́са Есаи к армя́нам, проживающим в Росси́и.	144
20. 1710г. сентября 20-Письмо Ори к Петру I о своих покровительных пожитвах.	146
21. 1716г. август 10-Послание гандзасарского католико́са Есаи к Петру I.	150
22. 1716г. августа 10*-Перевод послания гандзасарского католико́са Есаи к Петру I.	151
23. 1718г. сентября 24-Перевод письма гандзасар- ского католико́са Есаи к Минасу варданету	154
24. 1718г. сентября 25-Письмо гандзасарского католико́са Есаи к Петру I	156
25. 1718г. сентября 25-Перевод письма гандзасарского католико́са Есаи к Петру I	157

26. 1721г. апреля 1-Письмо ганцзасарского католикоса Есаи к Петру I	159
27. 1721г. апреля 5-Письмо ганцзасарского католикоса Есаи к Минасу вардапету.	162
28. 1723г. ноября 5-Послание католикоса Есаи и Карабахских меликов к Петру 1-ой оказании военной помощи.	165
29. 1723г. ноября 1-Содержание послания католикоса Есаи к Карабахских меликов к Петру 1 -ой оказании военной помощи	167
30. 1724г. февраля 5- Содержание письмо католикоса Есаи и Карабахских меликов к Петру 1-ой оказании им помощи	169
31. 1724г. Марта 1-Письмо карабахских военачальников к Петру 1 о прибытии Ивана Карапета в Карабах и о необходимости ускорить помощь	170
32. 1724г. марта 5- Письмо католикоса Есаи к Ивану Карапету о раздорах между сыгнахскими старшинами.	171
33. 1724г. сентябрь-октябрь-Перевод письма католикоса Нерсеса к Католикосу Есаи.	172
34. 1724г. октября 18-Послание карабахских католикосов и меликов Петру 1 с просьбой прислать им в помощь войска.	173
35. 1724г. октября 18-Перевод послания карабахских католикосов и меликов Петру 1 с просьбой прислать им в помощь войска.	175
36. 1724г. (осень)-из письма католикоса Есаи к Вахтангу VI и Шахнаваз хану.	177

37. Транскрипция по док. № 304.	179
38. 1725г. марта 10-Послание католикосов Есаи, Нерсеса и карабахских меликов Петру 1 с просьбой о помощи.	180
39. 1725г. марта 10-Послание католикоса Есаи и карабахских военачальников Вахтангу и Шахнаваз хану о продвигении Турецких войск и об ожидаемой армянами помощи.	182
40. 1725г. июля 25-Послание карабахских католикосов и карабахских меликов Екатерине 1 об оказании им военной помощи.	184
41. 1725г. июля 25-Перевод письма католикоса Есаи к Минасу вардапету.	188
42. 1725г. Письмо католикоса Есаи к Ивану Карапету о слухах относительно разгрома Турецких войск под Тавризом.	190
43. 1725г. Ультиматум Омара паши Карабахским военачальников.	191
44. 1726г. марта 25-Письмо католикоса Есаи дербентскому коменданту.	191
45. 1726г. марта 25-Письмо католикоса Есаи к М.М. Голицину о положении в Армении.	193
46. 1726г. марта 25-Письмо католикоса Есаи к Минасу вардапету.	194
47. 1726г. мая 28-Письмо католикоса Есаи, карабахских меликов и Ивана Карапета к канцлеру Г.И. Головкину о присылке войск в Шаммаху.	196
48. 1726г. июля 19-Письмо католикоса Есаи к Ивану Карапету о прибытии турецкого паши в Шемаху для установления границы между Россией и Турцией.	197
49. Ճանրազորութեան	198

ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
Տ. ԵՍԱՅԻ ՀԱՄԱՆ - ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱՌՕՏ
ԱՂՈՒԱՆԻՑ ԵՐԿՐԻ

*Գիրքը տպագրվում է Արցախի Թեմի Գանձասարի
Տեր-Յովհաննես քահանա Յովհաննիսյանի
հովանավորությամբ:*

**Համակարգչային
շարվածքը՝**

**Ա. Ս. Հովսեփյանի
Ս. Հ. Մկրտումյանի
Ա. Վ. Համբարձումյանի**

Էջադրումը՝ **Ա. Ս. Հովսեփյանի**

Սրբագրիչ՝ **Վ. Տ. Հայրապետյան**

Հանձնված է շարվածքի 02.02.2007թ.: Ստորագրված է
տպագրության 01.04.2007թ.: Թուղթ՝ օֆսեթ, 60x84/16: Տպագրա-
կան 14 մամուլ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Տպաքանակ՝ 500: